

Nederlands abstract

Deze masterscriptie richt zich op het gebruik van gezamenlijke ruimte tussen en nabij naoorlogse Weense *Gemeindebau* (Gemeenschapsbouw) in relatie tot de leefbaarheid van deze appartementsgebouwen.

De gebouwen uit de naoorlogse wederopbouwfase maken deel uit van een eeuw sociaal bouwen in Wenen. Terwijl de sociale woningbouw van *Red Vienna* (Rood Wenen), alsook de recentere sociale woningbouwprojecten, vaak worden besproken, blijven de gebouwen uit de periode 1945-1970 onderbelicht. In deze periode werden ongeveer 100.000 wooneenheden, die 11% van de stad uitmaken, gebouwd en hebben een merkbare impact op de fysieke structuur van de stad. De woonblokken vallen op door hun specifieke vorm en bouwstijl, de zogenaamde *Zeilenbau* (strokenbouw). Vanwege de beperkte middelen en de grote woningnood net na WOII zien deze blokken er over het algemeen monotoon uit en zijn ze beperkt in functie tot 'een thuis bieden aan een traditioneel gezin'.

Deze typologie van naoorlogse modernistische woonblokken komt overal in Europa voor, maar op veel plaatsen worden ze gesloopt of vormen ze wijken met sociale problemen. Dit lijkt niet het geval te zijn in Wenen, waardoor de vraag rijst waarom.

Deze thesis onderzoekt hoe de gedeelde ruimtes, waar mensen elkaar kunnen ontmoeten, een cruciale rol spelen in de leefbaarheid van de naoorlogse *Gemeindebau*. Aangezien de gebouwen niet veel meer bieden dan een essentiële woonplaats, zijn buitenruimtes en sociale voorzieningen op loopafstand van de appartementen cruciaal in het verbeteren van de leefbaarheid. Ik neem de lezer mee in een verhaal, waarbij eerst de historische context van de gebouwtypologie wordt bekeken, vervolgens de stedenbouwkundige planning wordt geanalyseerd en tenslotte de informele, alledaagse aspecten van het gebruik van gedeelde ruimte worden onderzocht aan de hand van drie case studies. Er wordt aangetoond dat de stad moet investeren in het ontwerpen van een goed stedenbouwkundig plan dat ook het gebruik van de omgeving omvat. Concluderend zijn de belangrijkste redenen voor het succes van de Weense naoorlogse *Gemeindebau* (1) een goede verbinding met de andere delen van de stad, (2) een mix van bewoners uit alle lagen van de bevolking, (3) een garantie om een heel leven in deze gebouwen te wonen, waardoor bewoners in staat zijn zich de buurt toe te eigenen, (4) het onderhoud van de gebouwen door de wooncorporatie *Wiener Wohnen* (Wenen Wonen) en (5) het voorzien, onderhouden en vergroenen van nabijgelegen openbare ruimtes. Verder zijn duidelijke communicatie en toegang tot sociale activiteiten essentieel om sociale huisvesting te ondersteunen en een positieve mentaliteit onder bewoners te bevorderen.

English abstract

This master thesis focuses on the use of shared space between and near post-war Viennese *Gemeindebau* (community buildings) in relation to the liveability of these apartment buildings.

The buildings of the post-war reconstruction phase are part of a century of social building in Vienna. While the houses built during the Red Vienna period as well as more recent social housing projects are often fiercely discussed, the 1945-1970 buildings remain underexposed. Around 100,000 residential units, making up 11% of the city, were built during this period with a noticeable impact on the physical structure of the city.¹ The residential blocks stand out because of their specific shape and building style, the so-called *Zeilenbau* (Modernist housing slab). Due to limited resources and high housing needs just after WWII, these blocks generally look monotonous and are limited in function to 'provide a home for a traditional family'.

This modernist housing slab typology is found across Europe, but in many places it is being demolished or constitutes quarters with social problems. This does not seem to be the case in Vienna, which raises the question why.

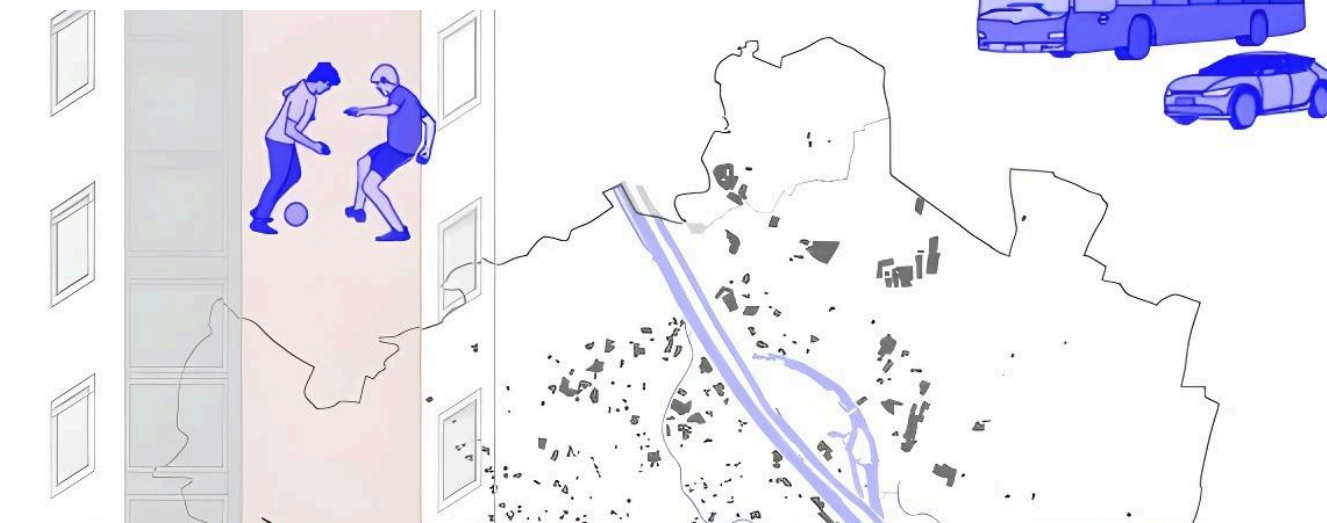
This thesis explores how the shared spaces, where people can meet, play a crucial role in the liveability of the post-war *Gemeindebau*. Since the buildings provide little more than essential living space, outdoor spaces and social facilities within walking distance of the apartments are crucial in enhancing the liveability. I take the reader on a journey, where firstly the historical context of the building typology is considered, secondly, the urban planning is analysed and, finally, the informal, everyday aspects of the use of shared space is explored through three case studies. It is demonstrated that the city has to invest in designing a proper urban development plan including environmental use. In conclusion, the main reasons for the success of the Viennese post-war *Gemeindebau* are (1) a good connection with the other parts of the city, (2) a mix of residents from all layers of the population, (3) a guarantee to live an entire lifetime in these buildings, which ensure that residents are able to 'take ownership' of the neighbourhood, (4) the maintenance of the buildings by the corporation *WienerWohnen* (Vienna Living) and (5) the provision and the maintenance of nearby public spaces with a lot of greening. Furthermore, clear communication and access to social activities are essential to support social housing and maintain a positive mindset among residents.

¹ Hanke, P., Ludwig, M., Statistics Vienna, The Economist, Monocle, City of Vienna, Statistics Austria, Eurostat, & GeoSphere Austria. (2023). *Vienna in figures* [Statistics]. <https://www.wien.gv.at/statistik/pdf/viennainfigures-2023.pdf>

Kernwoorden/zoekwoorden:

Sociale woningbouw, *Gemeindebau*, Wenen, naoorlogse periode, Stedelijke ruimte, Leefbaarheid

Social housing, *Gemeindebau*, Vienna, Urban space, public space, post-war period, Livability

Wonen in de naoorlogse stad

Gezamenlijke ruimte van de Weense Gemeindebau

Nienke Degraeve

01911011

Promotoren: prof.dr. Anne Kockelkorn, Rebekka Hirschberg

Masterproef ingediend tot het behalen van de
academische graad van Master of Science
in de ingenieurswetenschappen:
architectuur-architectuurontwerp en bouwtechniek

Academiejaar 2023-2024

“The author gives permission to make this master dissertation available for consultation and to copy parts of this master dissertation for personal use. In the case of any other use, the copy-right terms have to be respected, in particular with regard to the obligation to state expressly the source when quoting results from this master dissertation.”

- Nienke Degraeve 15 augustus 2024

"De auteur geeft toestemming om dit masterproefschrift beschikbaar te stellen voor raadpleging en om delen van dit masterproefschrift te kopiëren voor persoonlijk gebruik. Bij elk ander gebruik dienen de auteursrechtelijke bepalingen in acht te worden genomen, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting tot uitdrukkelijke bronvermelding bij het citeren van resultaten uit deze masterthesis."

- Nienke Degraeve 15 augustus 2024

Dankwoord

Ik wil graag mijn promotor Anne Kockelkorn en mijn begeleider Rebekka Hirschberg bedanken voor hun vele begeleidingsmomenten, soms zelfs tijdens de lunch. Hun persoonlijke steun en waardevolle feedback gaven mij de mogelijkheid deze thesis op tijd tot een goed einde te brengen.

Daarnaast ben ik mijn zus Jacintha zeer dankbaar, die met haar kennis en inzicht in het academisch schrijven regelmatig in de rol kroop van een extra promotor. Door mij te helpen heeft ze vele uren van haar tijd opgeofferd.

Verder wil ik Gaëlle en mijn vader bedanken voor hun interesse in mijn scriptie en hun steun.

Tenslotte bedank ik alle mensen die ik tijdens mijn reis naar Wenen heb ontmoet. Hun inbreng was van onschatbare waarde voor mijn case studies. Hun vriendelijkheid en openheid hebben dit veldwerk gekenmerkt en de toon gezet voor een groot deel van de masterproef.

Inhoudstafel

Inleiding	9
a) Stelling	9
b) De gezamenlijke ruimte in de <i>Gemeindebau</i>	11
i) Sociaal groen	13
ii) Een park, plein en straat	14
iii) Gezamenlijke binnenruimtes	15
c) Onderzoeksthema	16
d) Methodologie	17

Deel 1

1) Geschiedenis van de <i>Gemeindebau</i>	21
e) Red Vienna	22
f) De naoorlogse <i>Gemeindebau</i>	24
i) WOII en wederopbouw	24
ii) Gebouwtypologie	26
iii) Veranderingen in de sociale structuur na WOII	27
iv) Kritiek op de naoorlogse strokenbouw	28
2) Distributie van de <i>Gemeindebau</i> in Wenen	30
a) Stadsplanning sinds 1945	31
b) Transport in Wenen	35
c) Situering van alle <i>Gemeindebau</i>	38
i) Algemeen	38
ii) Evolutie per decennia	38

Deel 2

Proloog	43
Introductie van de case studies	44
introductie	45
Case studies	46
1) Case 1: Leonhardgasse	47
d) Dag 1: Zaterdag 16 maart	48
Voorgeschiedenis	52
Wie heeft recht op een sociale woning in Wenen?	57
e) Dag 2: Zondag 17 maart	60
Het Rabenhof Theater	60
f) Dag 3: Maandag 18 maart	64

Pensionist*innenklubs Wenen	71
g) Dag 4: Dinsdag 19 maart	76
2) Case 2: Marianne-und-Oskar-Pollak Hof	78
h) Dag 1: Zaterdag 16 maart	79
i) Dag 2: Zondag 17 maart	82
Voorgeschiedenis	85
j) Dag 3: Maandag 18 maart	87
Sporthalle Jedlesee-Dominik-Hofmann-Halle	89
k) Dag 4: Dinsdag 19 maart	94
WienZimmer	95
Schoolsysteem in Oostenrijk	97
Jugend am Werk	99
3) Case 3: St.-Michael-Gasse alias Großfeldsiedlung	102
a) Dag 2: Zondag 17 maart	103
Voorgeschiedenis	104
b) Dag 3: Maandag 18 maart	114
Großfeldzentrum	115
Häuser zum Leben	117
Het huurcontract van de <i>Gemeindebau</i>	119
c) Dag 4: Dinsdag 19 maart	122
Ärztezentrum Leopoldau	123
Deel 3	
1) Reflectie op de case studies	126
d) De connectie met de rest van de stad	127
e) De vormgeving en gebruik van de gezamenlijke buitenruimte	129
f) De aanwezige voorzieningen	133
g) De toegankelijkheid tot informatie	133
h) De bewoners, de gebruikers en de sfeer in de buurt	134
i) Bruikbare lering over het implementeren van gezamenlijke ruimte	136
Conclusie	138
Bronnen & Referenties	140
Bijlagen	149

Inleiding

Stelling

In 2021 ging in Gent de laatste rabottoren uit de jaren '60 tegen de vlakte.² De hoge, monotone sociale woontoren kampte al lange tijd met leegstand en sociale problemen.³ Ook in Brussel worden de oude sociale woontorens in de Pottenbakkersstraat uit 1955 afgebroken en vervangen door meer diverse, lagere appartementenblokken.⁴ In Amsterdam was de Bijlmer, opgeleverd in 1968, een 'stad voor de toekomst' Maar deze heeft slechts 25 jaar bestaan.⁵ Het systematisch afbreken van sociale middel- en hoogbouw uit naoorlogse periode is een tendens die zich in heel Europa en bij uitbreiding zelfs in Amerika voordoet. Een van de vroegste en bekendste gevallen uit Amerika is bijvoorbeeld het Pruitt-Igoe wooncomplex, dat amper 20 jaar na de bouw werd opgeblazen.⁶ Deze rechthoekige, gestandaardiseerde en met prefab onderdelen gebouwen uit de naoorlogse periode worden vaak strokenbouw genoemd, vanwege hun lijnvorm en repetitieve inplanting.⁷ Hoewel veel van deze strokenbouw, vaak gemaakt uit beton, nog niet zijn afbetaald of op het einde van hun levensduur zijn, worden ze stuk voor stuk afgebroken.⁸ Leegstand, vandalisme en criminaliteit maken de buurten onleefbaar. Nochtans waren de gebouwen ooit gebouwd met de bedoeling om na WOII op een snelle en goedkope manier goede betaalbare huisvesting te voorzien voor de lagere klasse.

Ook in Wenen werd laag- tot middelhoge strokenbouw opgetrokken. De rechthoekige gebouwen van 3 tot 9 verdiepingen vallen op door hun saaie gevels met heuphoge vensterbanken en balkons met golfplaten hekwerk. Deze Oostenrijkse variant van de zogenaamde *Zeilenbau* (strokenbouw) werd na WOII op grote schaal gebouwd. De stad had namelijk zwaar onder vuur gelegen op het einde van WOII, waardoor meer dan 20% van de woonvoorraad in 1945 geheel of gedeeltelijk verwoest was. Bijna 87.000

² DPG Media Privacy Gate. (z.d.). <https://www.hln.be/gent/eind-van-een-tijdperk-laatste-rabottoren-gaat-tegen-de-vlakte~ae574b90/>

³ Louis, F. (2017, 9 september). *Hoog en droog? Het lot van de Rabottorens*. Gentcement. <https://www.gentcement.be/2013/08/hoog-en-droog-het-lot-van-de-rabottorens/>

⁴ Brussel-Stad: *Bouw van 66 nieuwe sociale woningen in de Pottenbakkersstraat*. (z.d.). SLRB - BGHM. <https://slrb-bghm.brussels/nl/persberichten/brussel-stad-bouw-van-66-nieuwe-sociale-woningen-de-pottenbakkersstraat>

⁵ *De Bijlmer: het paradijs voor de nieuwe mens*. (2023, 23 oktober). Gemeente Amsterdam. Geraadpleegd op 17 juni 2024, van <https://www.amsterdam.nl/nieuws/achtergrond/bijlmer-paradijs-nieuwe-mens/>

⁶ Marshall, C. (2020, 23 september). Pruitt-Igoe: the troubled high-rise that came to define urban America – a history of cities in 50 buildings, day 21. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/cities/2015/apr/22/pruitt-igoe-high-rise-urban-america-history-cities>

⁷ Lörzing, H. L., Harbers, A. H., & Schluchter, S. S. (z.d.). *Een stedenbouwkundige typologie*. https://www.rivm.nl/bibliotheek/digitaaldepot/Krachtwijken_met_karakter-verdieping-1.pdf

⁸ Louis, F. (2017, 9 september). *Hoog en droog? Het lot van de Rabottorens*. Gentcement. <https://www.gentcement.be/2013/08/hoog-en-droog-het-lot-van-de-rabottorens/>

woonunits waren onbewoonbaar en de nood aan nieuwe huisvesting was dringend.⁹ Om afstand te nemen van het fascistische tijdperk, keerde Wenen terug naar hun beleid van de periode van *Red Vienna* (Rood Wenen), dat bekend staat om de grootschalige bouw van architectonisch rijke, sociale woningen en publieke voorzieningen (zie hoofdstuk 1). Het ontbrak de stad echter aan machines, middelen, bouwmaterialen en opgeleide arbeiders, waardoor de keuze voor een kosten- en materiaal besparende bouwmethode met gestandaardiseerde plattegronden een voor de hand liggende keuze was. Daarnaast werd de focus gelegd op kwantiteit, eerder dan op kwaliteit en op (individueel) wonen eerder dan op publieke ruimtes. In het heden zijn er circa 220.000 sociale woningen, die in Wenen *Gemeindebauten* (Gemeenschapsgebouwen) worden genoemd. 45% daarvan is gebouwd volgens deze monotone, praktische *Zeilenbau*.¹⁰ Dit doet vermoeden dat dit onaangename wijken moeten zijn, maar in tegenstelling tot de sociale woningbouw uit de jaren 50 en '60 in vele andere delen van Europa, wordt deze strokenbouw niet afgebroken, maar behouden en gerenoveerd. Daarnaast staat Wenen al voor de 11de keer op de eerste plaats als meest leefbare stad ter wereld.¹¹ Wat leidt tot de vraag: Waarom? Hoe is het mogelijk dat deze 'saaie' monotone gebouwen in Wenen wel lijken te functioneren? Als het niet de gebouwen an sich de leefbaarheid determineren, zouden de buitenruimten er voor iets tussen zitten? Zou de inplanting van de woonblokken in het stedelijk weefsel het verschil kunnen maken? De vraag blijft of de *Gemeindebau* (Gemeenschapsbouw) in Wenen werkelijk leefbaarder is dan in de rest van Europa, en welke factoren hierin precies een rol spelen.

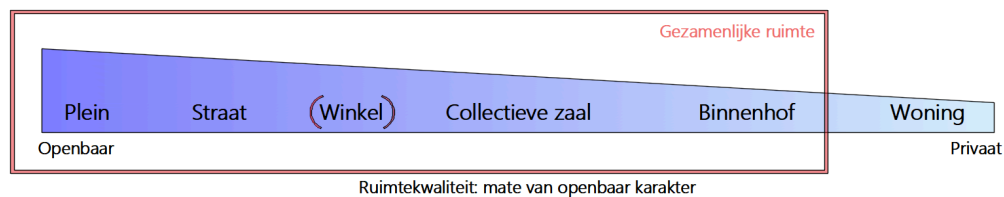
⁹ *Municipal residential buildings of the post-war period in Vienna (1945-1965)- expansion potential and wall building materials used in the 2nd district.* (2022). [Diploma Thesis]. TU Wien. <https://doi.org/10.34726/hss.2022.96862>

¹⁰ Fluch, H., Stadtbauamtsdirektion der Stadt Wien, & Koller, R. (1963). *Planen und Bauen in Wien 1963*.

¹¹ *Wenen is opnieuw de meest leefbare stad ter wereld.* (2023, 15 december). Advantage Austria. Geraadpleegd op 7 juni 2024, van <https://www.advantageaustria.org/nl/news/mercator-quality-of-living-city-ranking-2023.nl.html>

De gezamenlijke ruimte in de *Gemeindebau*

Ik zou gezamenlijke ruimte in deze thesis willen beschouwen als plaatsen die toegankelijk zijn voor het publiek en worden gedeeld door de inwoners voor diverse activiteiten en interacties. Ik beschouw het als een overkoepelende term voor publieke, semi-private en collectieve ruimtes. Het is elke plaats waar mensen die elkaar minder vertrouwd zijn, samenkomen. Ze dienen als plekken voor connecties tussen deze mensen. Deze ruimten zijn van belang om stedelijke kwaliteit te leveren en spelen een cruciale rol in het bevorderen van het welzijn van de bewoners en de leefbaarheid van de stad.

Afbeelding gebaseerd op Abbildung 4.2¹² uit *Architektur und Stadtraum als Grundlagen für Begegnung und Teilen*

Ferdinand Tönnies (1855-1936) onderscheidde in zijn boek "*Gemeinschaft und Gesellschaft*" twee soorten connecties. Enerzijds definieerde hij *Gesellschaft* (Samenleving) als een mechanisch aggregaat en artefact, gebaseerd op noodzakelijke relaties zoals werkcontracten en koop-verkoop. Het draait om winst en vereist geen empathie tussen de partijen. Anderzijds beschouwt hij *Gemeinschaft* (Gemeenschap) als een levend organisme, met nadruk op betrokkenheid, hulpvaardigheid en persoonlijke relaties. Dit type sociale cohesie is niet tastbaar en is gebaseerd op vrijwillige omgang met anderen.

Dit strikt onderscheid tussen de twee soorten connecties kan echter worden genuanceerd. Gezamenlijke ruimtes zijn hier meestal een duidelijk voorbeeld van mengvormen. Peter Clark schrijft in zijn boek 'The European City and Green Space- London, Stockholm, Helsinki and St Peterburg, 1850-200' dat de opvattingen, gebruik en inrichting van stedelijke ruimte constant veranderen, doch is hij van mening dat sociaal, economisch en politiek gezien een dynamische en succesvolle stad een stad is met levensvatbare en gevarieerde open ruimtes.¹³ Wanneer mensen in staat zijn deze open ruimtes zich eigen te maken en met elkaar te delen, worden dit gezamenlijke ruimtes. Dit is mogelijk door op schaal van de mensen te ontwerpen.¹⁴ Ook binnenruimtes kunnen gezamenlijke ruimte zijn. Hoewel deze

¹² Buzwan-Morell, Josefine, Sina Doukas, and Constantin Hörburger. "Architektur und Stadtraum als Grundlagen für Begegnung und Teilen." In *StadtTeilen: Neue Praktiken gemeinschaftlicher Nutzung urbaner Räume*, 67–82. Bielefeld: transcript Verlag, 2024.

¹³ Clark, P. C. (2006). *The European City and Green Space: London, Stockholm, Helsinki and St Peterburg, 1850-2000* (1ste editie) [Boek]. Ashgate Publishing Limited. ISBN 0 7546 5429 X

¹⁴ Gehl, Jan. *Cities for People*. Washington, DC Covelo London: Island Press, 2010

ruimtes vaak ontworpen zijn met een praktisch of noodzakelijk doel, ontwikkelen de gebruikers persoonlijke relaties en betrokkenheid.

Vele moderne architectuurprojecten zetten hard in op een combinatie van *Gemeinschaft* en *Gesellschaft*. Zo worden in “København - Urban Architecture and Public Spaces” innovatieve projecten besproken waarbij ontwerpers op een beperkte oppervlakte verschillende functies proberen te verzoenen.¹⁵ Stedenbouwkundige beleidsvoeringen bieden de mogelijkheid aan coöperatieven socio-ruimtelijke kwaliteiten te optimaliseren. In ‘Cooperative conditions - A primer on Architecture, Finance and Regulation in Zurich’ worden bijvoorbeeld de noodzakelijke voorwaarden onderzocht voor het ontwikkelen van niet-speculatieve coöperatieve woningbouw in Zürich.¹⁶

Door het creëren van plaatsen voor bepaalde bijeenkomsten voor sociale interactie, recreatie, handel, verkeer en ook culturele en politieke activiteiten, is het mogelijk om vriendschap op te bouwen door gelijkenis van beroep of kunst. Naast de intieme sfeer van een woning, ondersteunen deze ontmoetingsplekken nabij de woning het versterken en onderhouden van minder vertrouwde contacten. Gezamenlijke ruimtes bevorderen de sociale duurzaamheid, waarbij gemeenschappelijke stedelijke ruimte gelijkwaardig toegankelijk moet zijn voor alle groepen in de samenleving.¹⁷ Deze gelijkwaardige toegang is onlosmakelijk verbonden met een betaalbaar transportsysteem voor de lagere klasse door middel van goede voetpaden, fietspaden en openbaar vervoer. De gezamenlijke ruimtes bieden de mogelijkheid om samen te komen, zonder teveel van jezelf bloot te geven, waardoor ze essentieel zijn voor de leefbaarheid van een stad. De nabijheid, aantrekkelijkheid, zichtbaarheid en toegankelijkheid van deze gezamenlijke ruimte is belangrijk om een spontaan gebruik te garanderen.

Het in kaart brengen van gezamenlijke ruimtes is echter niet altijd eenvoudig. Er zijn veel verschillende soorten ruimtes die slechts beperkt toegankelijk zijn voor de mensen vanwege hun specifieke functies, welke bepaalde verwachtingen en beperkingen met zich meebrengen. In deze thesis zal een persoonlijke observatie van drie case studies, voorafgegaan door een bredere stedenbouwkundige analyse, de verschillende gezamenlijke ruimtes en hun werking in kaart brengen. (zie *methodologie*)

¹⁵ Hofmeister, S.(Ed.). (2021). *København: Urban Architecture and Public Spaces* [Boek]. Edition Detail.

¹⁶ Kockelkorn, A. K., & Schindler, S. S. (2024). *Introduction: Housing and the Agency of Nonspeculation*. Cooperative Conditions. <https://www.cooperativeconditions.net/home/introduction>

¹⁷ Gehl, Jan. *Cities for People*. Washington, DC Covelo London: Island Press, 2010

Sociaal groen

In de naoorlogse *Gemeindebau* ligt de bebouwingsdichtheid rond de 30%. De vrije ruimte werd in 1954 door Fritz Bock in *Mitteilungen* (Mededelingen) van de Oostenrijkse vereniging van non-profit bouw-, woningbouw- en nederzettingsverenigingen beschreven als volgt:¹⁸

“De gesloten woonblokken moesten plaats maken voor het open ontwerp, waarin de woonblokken dwars op de straatgevel zijn geplaatst zodat de raamgevels niet op de lawaaierige straat gericht zijn, maar op het sociale groen (sozialen Grün) dat tussen de afzonderlijke woonblokken is geplaatst.” (p.3)

- Fritz Bock (1954)

Dit ‘sociaal groen’ heeft dus als belangrijkste functie om kwaliteit te bieden aan de appartementen. Ze zijn publiek toegankelijke gezamenlijke ruimten, maar ze stralen een private sfeer uit. Daarnaast zorgt dit sociaal groen in veel gevallen voor een toegang tot de gebouwen of een kortere route voor de omwonenden. Op deze manier is het een onderdeel van de permeabiliteit van de stedelijke ruimte en zorgen voor licht en lucht in de stad. De open ruimte is vaak vergroend, maar bevat slechts beperkte elementen om een langdurig verblijf te stimuleren. Tenslotte zijn bij de *Zeilenbau* de laagste appartementen altijd 75 centimeter verheven boven het maaiveld en is de inkom telkens niet meer dan een deur, waardoor er geen directe toegang van de appartementen tot het sociale groen is. De groene ruimtes hebben -zoals het citaat suggereert- vooral een visuele en akoestische waarde.

Dit sociaal groen is dus oorspronkelijk aangelegd uit noodzaak voor licht, lucht, rust en zicht in een stad. Het ondersteunt de *Gesellschaft*, het samenleven in dichtbevolkte gebieden om zo de voordelen van stedelijk leven te bekomen. De vraag blijft echter of deze ruimten ook de *Gemeinschaft* bevorderen, zodat bewoners daadwerkelijk samenleven en verbinding met elkaar voelen.

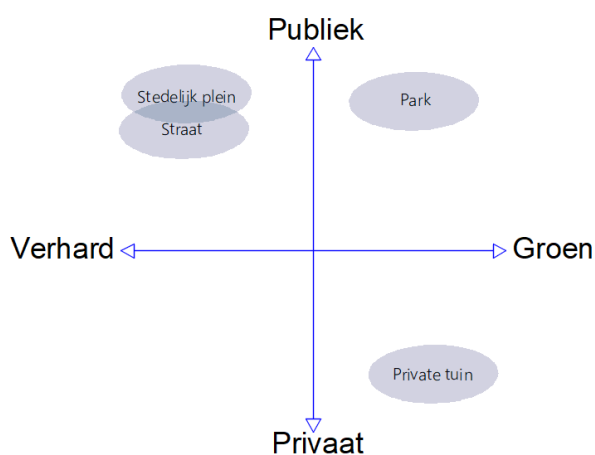
¹⁸ Block, F. B. (1954). Wir bauen auch im neuen Jahr. *Mitteilungen Des Österreichischen Verbandes Gemeinnütziger Bau-, Wohnungs- Und Siedlungsvereinigungen*, 1, 1–2. (Fragment uit een artikel dat verscheen in het nieuwjaarsnummer van Wiener Zeitung)

Een park, plein en straat

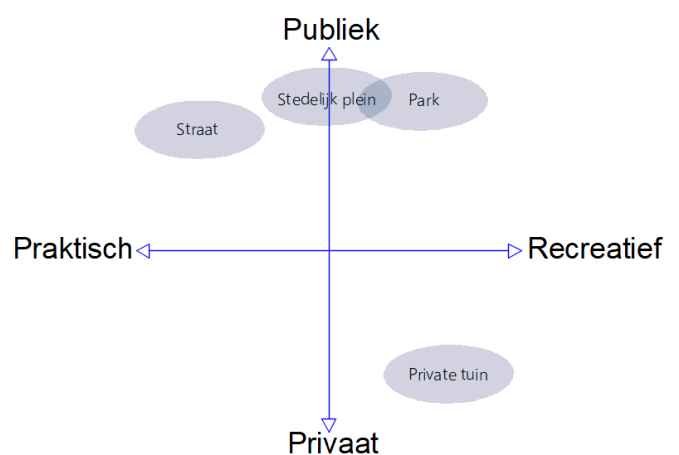
Naast het sociale groen zijn drie andere soorten publieke buitenruimtes in deze thesis van belang. Ten eerste heb je een park, dat wordt geassocieerd met groen en natuur en dient als een plek voor ontspanning en recreatie.¹⁹ Peter Clark schrijft deze 'Green Space' zowel een fysieke als een sociale dimensie toe.²⁰ Parken en andere groene gebieden zijn plekken waar allerlei soorten mensen samenkomen. Ze bieden de illusie om even uit de stad te zijn voor rust, sport en spel. Ten tweede heb je een plein, dat meestal verhard is en ruimte biedt voor stedelijke functies die geen permanente inrichting vereisen.²¹ Parken en pleinen vormen door hun algemene vorm en inrichting een uitnodiging om er te verblijven. Doorgaande circulatie is een secundaire functie. Ten derde heb je een straat die daarentegen voornamelijk dient om te circuleren. Door hun lineaire vorm stimuleren ze beweging. Straten zijn veelal uitgerust met praktische faciliteiten zoals een riolering en elektriciteitskabels. Hun netwerk vormt een circulatiesysteem.

Een opdeling in deze drie soorten kan in realiteit echter niet zo strak zijn. Er zijn namelijk pleinen met groen aanwezig of zogenaamde 'woonstraten' waarin toch een verblijf gestimuleerd wordt. Bovendien zijn er naast publieke ruimtes in de stad ook private ruimtes en een mengvorm van deze twee is ook mogelijk.

Een betere oplossing is om elke case apart op figuur 1 en figuur 2 te plotten, waarbij een plein, straat en park in hun meest elementaire vorm eerder onderstaande positie aannemen:

[Figuur 1]

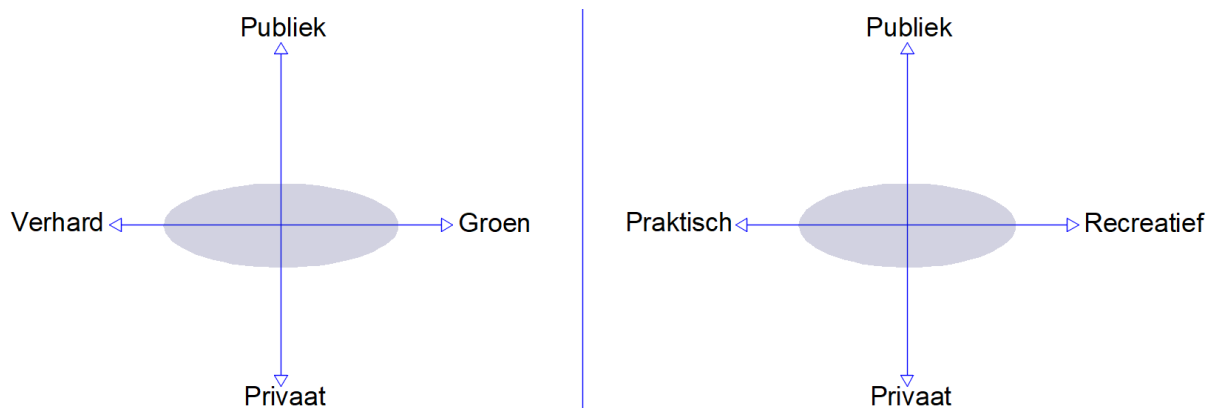
[Figuur 2]

¹⁹ Piët, S. P., & Verhagen, E. V. (1998). *Een park voor de 21ste eeuw* (1ste editie) [Boek]. Uitgeverij THOTH Bussum. ISBN 90-6868-183-4

²⁰ Clark, P. C. (2006). *The European City and Green Space: London, Stockholm, Helsinki and St Peterburg, 1850-2000* (1ste editie) [Boek]. Ashgate Publishing Limited. ISBN 0 7546 5429 X

²¹ *Public spaces - public life: Copenhagen 1996*. (1996). [Boek]. The Danish architectural press. ISBN 87 7407 187 4

Op de grafiek zou het sociale groen van de *Zeilenbau* onderstaande positie innemen:

Omdat deze ruimte enkel bestaat door de gebouwen errond. Het sociaal groen is enkel ontworpen voor de *Zeilenbau*, zonder een duidelijke specificatie hoe ze gebruikt moeten worden. Ze staan als het ware in de schaduw van de gebouwen. Zoals in het stuk 'Sociaal groen' beschreven, zijn de ruimtes publiek toegankelijk, maar met een private sfeer. Ze zijn praktisch omwille van de kwaliteiten die ze aan de appartementen verschaffen, maar ogen recreatief. Afhankelijk van de benodigde toegangswegen en de gevraagde parkeerplaatsen, of andere factoren, zijn ze verhard of onverhard.

Gezamenlijke binnenruimtes

Gezamenlijke binnenruimtes zijn fysieke omgevingen die ontworpen zijn voor collectief gebruik door een gemeenschap, groep of organisatie. Het creëren van een 'box' rondom zo'n ontmoetingsplaats, zoals in gedeelde keukens, clubhuizen, kantoren, openbare bibliotheken, etc. zorgt direct voor meer afgeschermd contact. De drempel om deze ruimtes te betreden is vaak groter vanwege de controle door een instantie, persoon of groep. Daarnaast is een binnenruimte meestal gelinkt aan een activiteit.

Onderzoeksthema

De algemene onderzoeksvraag of de naoorlogse *Gemeindebau* behouden wordt omwille van de leefbaarheid, kan in twee delen opgesplitst worden. De eerste onderzoeksvraag richt zich op het theoretische, stedenbouwkundig aspect van de naoorlogse *Gemeindebau*. De tweede onderzoeksvraag is praktijkgericht en focust zich op het veldwerk en de effectieve aanwezigheid van stedelijke ruimte:

- 1) Welke stedenbouwkundige beleid kan bijgedragen hebben aan een goede leefbaarheid van de naoorlogse *Gemeindebau*?
 - a) Welke draagkracht was er voor het bouwen van naoorlogse *Gemeindebau*?
 - b) Waar situeren deze gebouwen zich in Wenen?
 - c) Wat is de bereikbaarheid van de *Zeilenbau* naar het centrum, de grote groene zones en recreatiegebieden?
- 2) Draagt de nabije gezamenlijke ruimte bij aan de leefbaarheid van de naoorlogse *Gemeindebau*?
 - a) Welke voorzieningen zijn er?
 - b) Wat zijn de stedelijke kwaliteiten van deze ruimtes?
 - c) Hoe bereikbaar zijn de naoorlogse *Gemeindebauten* en welke connecties hebben ze met de rest van de stad?
 - d) Hoe gebruiken de bewoners deze ruimtes in relatie tot elkaar en vreemden?
 - e) Hoe ervaar ik de sfeer in de buurt?

Het doel van deze masterthesis is om een antwoord te bieden waarom deze monotone gebouwen niet afgebroken worden door de leefbaarheid van deze buurten te onderzoeken. Dit wordt gedaan aan de hand van een stedenbouwkundige analyse en door het hedendaagse fijnmazige netwerk dat ontstaat in de gezamenlijke ruimte van de naoorlogse *Gemeindebau* in kaart te brengen. Door deze factoren te identificeren, wil deze studie bijdragen aan een doordachte renovatie van bestaande (naoorlogse) sociale woningbouw en het ontwikkelen van nieuwe sociale woonwijken.

Methodologie

Ik start in Deel 1 met een literatuuronderzoek, waarbij hoofdzakelijk de historische achtergrond, van de naoorlogse *Gemeindebau* wordt onderzocht (zie *Geschiedenis van de Gemeindebau*). Dit geeft me inzicht hoe het komt dat er in 20 jaar tijd zoveel gelijkaardige sociale woningen zijn gebouwd. Als startpunt neem ik de omstandigheden rond het jaar 1900, waardoor in het interbellum het begin van het bouwen van sociale woningen in Wenen tot stand is gekomen. Vervolgens bespreek ik het veranderde sociale en politieke klimaat naar aanleiding van WOII. Op deze manier beland ik dan in de naoorlogse periode van de wederopbouw en wordt de verdere evolutie van het bouwen van *de Gemeindebau* tot het heden onderzocht. Aldus wordt het duidelijk welk draagvlak er voor de *Gemeindebau* in Wenen bestaat.

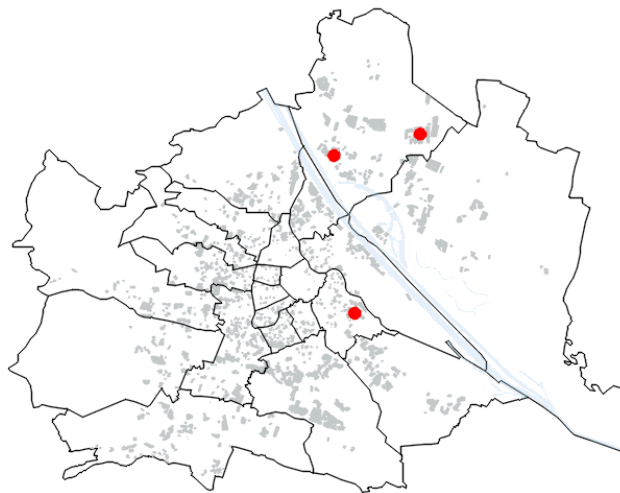
Vervolgens wordt via een mix van data-analyse, hoofdzakelijk aangeboden door de Weense instanties, en de literatuur gekeken naar enkele hedendaagse stedenbouwkundige eigenschappen in Wenen met betrekking tot de *Gemeindebau* (zie *Distributie van de Gemeindebau*). Hierbij breng ik de verschillende *Gemeindebauten* per tijdperiode in kaart waardoor een distributie en een ontwikkelingspatroon kan onderscheiden worden. Daarnaast worden de belangrijkste circulatiewegen en groenzones gelinkt aan de *Gemeindebau*. Dit geeft me een inzicht in welke mate de *Gemeindebau* bereikbaar is alsook welke mate van segregatie er bestaat tussen sociale en private woningen.

De eerste twee hoofdstukken bieden op deze manier een theoretische achtergrond, waarna ik de lezer in Deel 2 meeneem op reis naar Wenen. Ik bespreek, vanuit het perspectief van een onderzoeker, drie case studies (zie *Deel 2*). Net zoals in het boek 'Howardreizen - De rol van de gevangenis in Europa' van Tom Vander Beken, neem ik een verhalende schrijfwijze aan.²² In de vorm van een reisverslag geef ik weer welke spontane interviews ik bekomen heb, alsook welke visuele en auditieve waarnemingen mij zijn opgevallen. Deze verhalende lijn wordt onderbroken door stukken formele informatie over de elementen die ik tijdens mijn reis ben tegengekomen. Het is belangrijk om mee te geven dat alle correspondenten, indien ze een naam hebben gegeven, een pseudoniem hebben gekregen.

Er zijn drie case studies. Ten eerste **Leonhardgasse**, een site nabij het (historisch) centrum van Wenen in een dens bebouwd gebied met meerdere kleinschalige *Gemeindebau* uit andere periodes in de buurt. Ten tweede het **Marianne-und-Oskar-Pollak Hof**, een site aan de linkeroever van de Donau in een bocht van het viaduct van de A22 in een meer perifeer

²² Vander Beken, T. V. B. (2017). *Howardreizen: De rol van de gevangenis in Europa* (3rd ed.) [Boek]. Maklu. ISBN 978-90-466-0907-1

gebied van Wenen waarbij de omringende bebouwing lossier en diverser is. Beide cases studies grenzen aan bekende *Gemeindebau* van Red Vienna, waardoor een vergelijking met deze gebouwen mogelijk is. De derde case study is de **St.-Michael-Gasse 11**, ook bekend als Großfeldsiedlung. Deze site is een stadsuitbreiding van de jaren '60 en bevindt zich in de randgebieden van Wenen. Ik heb deze site langs de ene kant gekozen omdat die in het artikel 'Sozialer Wohnbau in Wien- Eine historische Bestandsaufnahme' van P.Eigner, H.M. Herbert & A.Resch wordt aangehaald als voorbeeld van een probleemwijk van de kritiek op *Zeilenbau* in de jaren '60. Dezelfde sociale problemen die geleid hebben tot het afbreken van andere strokenbouw in Europa, waren volgens deze bron op de site in de jaren '60 aanwezig. Anderzijds komt de schaal qua oppervlakte in grootorde overeen met het Pruitt-Igoe wooncomplex of Bijlmer.

Locaties van de drie case studies

Zodoende heb ik drie case studies met zeer verschillende randcondities op vlak van schaal, morfologie, locatie en voorgeschiedenis, maar met eenzelfde bouwtypologie en functie uit de naoorlogse wederopbouwperiode. Voor case studie probeer ik samen te vatten welke elementen voor de leefbaarheid of voor problemen zorgen. Het doel hierbij is het hedendaagse fijnmazige netwerk dat ontstaat in de gezamenlijke ruimte van de naoorlogse *Gemeindebau* buurten te begrijpen waarna het mogelijk is deze te extrapoleren naar andere sociale woningbouw in Europa.

Deze casusmethode waarbij participerende observatie centraal staat, komt overgewaaid vanuit de sociologie, maar wordt meer en meer door de architectuurwereld omarmd.²³ Schrijvers zoals Naomi Stead met 'If on a winter's day a tourist: Writing the Phenomenological Experience of Stockholm' of John Foot met 'Micro-history of a house:

²³ Streule, M. (2019). Doing mobile ethnography: Grounded, situated and comparative. *Urban Studies*, 57(2), 421–438. <https://doi.org/10.1177/0042098018817418>

memory and place in a Milanese neighbourhood, 1890-2000' gebruiken ervaringen van zichzelf en geïnterviewden om bepaalde stedenbouwkundige en architecturale kenmerken van een stad of buurt te verklaren.^{24 25} In het boek 'How to study public life' van Jan Gehl & Birgitte Svarre wordt deze methode uitgebreid beschreven.²⁶ Omdat dit soort veldonderzoek in de vaarwateren komt van de sociale wetenschappen, heb ik het boek 'Sociale psychologie' van Alain Van Hiel en Arne Roets als basis genomen om een basiskennis te hebben in het menselijk denken, voelen en hun gedrag.²⁷

De schrijfwijze van '*walking in the streets*' biedt me de mogelijkheid om kennis op te bouwen vanuit mijn eigen ervaringen als buitenlandse, niet-vloeiend Duitssprekende, Vlaamse studente en deze kennis te linken aan een breder theoretisch kader.

In het laatste deel verbind ik de inzichten uit de case studies met Deel 1 en probeer ik een antwoord te formuleren op de vraag of de naoorlogse *Gemeindebau* leefbaar is, en waarom (zie *Reflectie op de case studies*).

²⁴ Stead, N. (2009). If On a Winter's Day a Tourist. *Architectural Theory Review*, 14(2), 108–118. <https://doi.org/10.1080/13264820903048861>

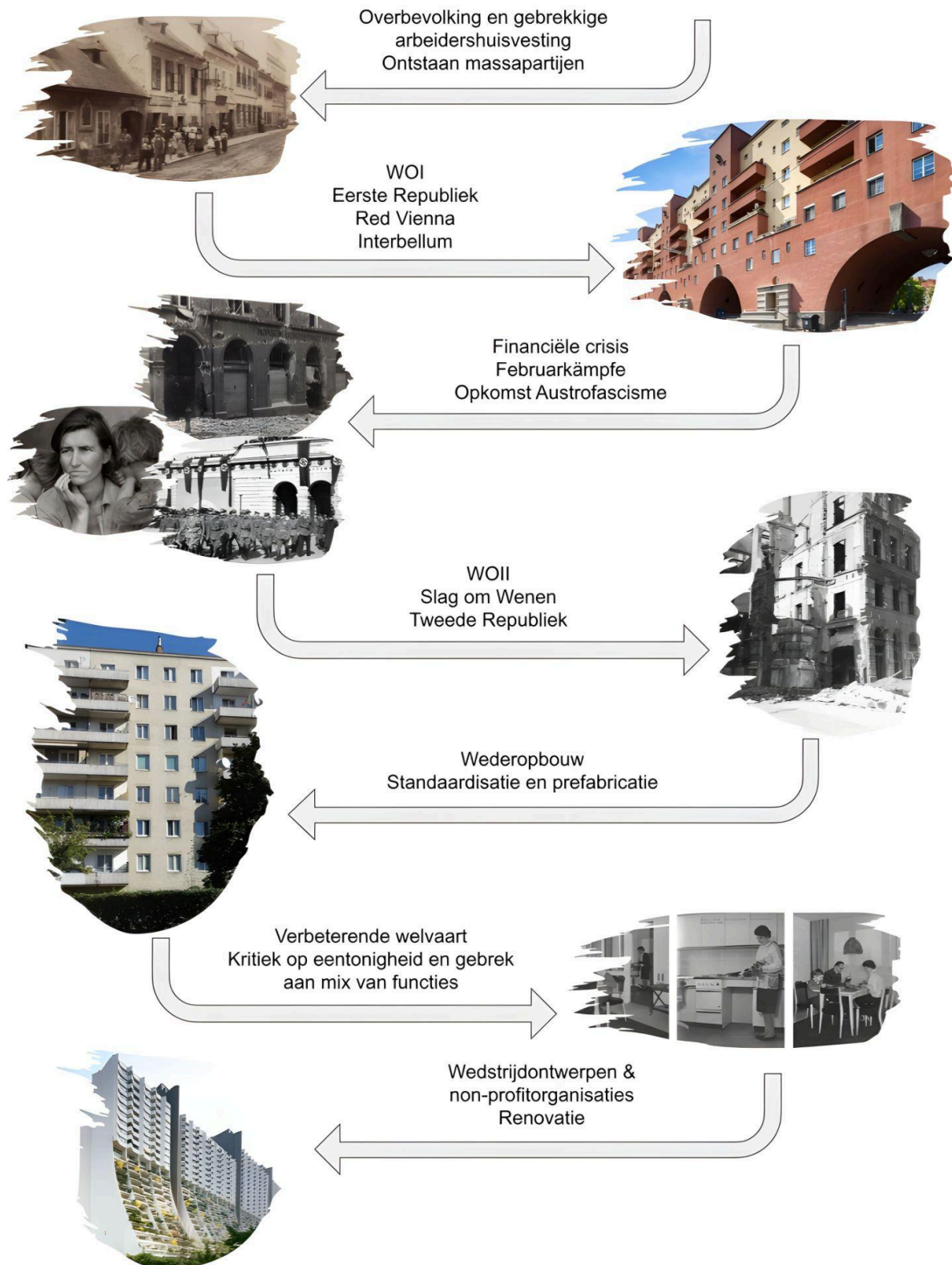
²⁵ Foot, J. (2007). Micro-history of a house: memory and place in a Milanese neighbourhood, 1890–2000. *Urban History*, 34(3), 432. <https://doi.org/10.1017/S0963926807004944>

²⁶ Gehl, Jan, and Brigitte Svarre. *How to Study Public Life*. Washington: Island Press, 2013.

²⁷ Van Hiel, A. V. H., & Roets, A. R. (2017). *Sociale psychologie* (2de editie) [Boek]. Academia Press. (Oorspronkelijk gepubliceerd 2013) ISBN 978 94 014 4512 2

Deel 1

§1 Geschiedenis van de *Gemeindebau*

[Figuur 3]

Red Vienna

Eind 19de eeuw was Wenen een stad van bijna 2 miljoen inwoners, een verviervoudiging van de populatie ten opzichte van 50 jaar eerder.²⁸ Deze exponentiële bevolkingsgroei ging echter gepaard met grote armoede en een enorm huisvestingstekort. Bovendien bestonden de bestaande woonunits voor 95% uit de zogenaamde *Gangküchenwohnung* (Gang-Keuken appartement), waarbij de keuken direct aansloot op de collectieve gang.²⁹ Verder bezat de unit meestal nog één kamer. Er was geen lavabo of stromend water, wc's waren op het niveau van het appartementengebouw voorzien en wasgelegenheden waren publieke voorzieningen. Bovendien waren huurders onderworpen aan de grillen van hun huisbazen. De gevolgen hiervan waren geen privacy en een zeer slechte hygiëne.³⁰ Regelmatig waren er kleine uitbraken van allerlei ziektes.

Het grote verschil tussen de kleine, maar rijke, groep Weense bourgeoisie en de arbeidersklasse, samen met de beurscrash van 1873 leidde vanaf het eind van de jaren '80 van de 19de eeuw tot de oprichting van massapartijen.³¹ Het duurde echter tot na WOI vooraleer dat deze massapartijen ook politieke macht konden uitoefenen, al werden de eerste stappen naar een verzorgingsstaat al gezet tijdens de oorlog. Zo werd er in 1917 o.a. de *Mieterschutz* (huurdersbeschermingsverordening) uitgevaardigd, die nabestaanden van soldaten beschermde tegen huuropstanden en uitzettingen en gold als een eerste vorm van huurdersbescherming.³²

Op 4 mei 1919, bij de oprichting van de Eerste Republiek, kwamen de sociaaldemocraten aan de macht.³³ Deze startten met een ambitieus bouwprogramma om 'door de gemeente gebouwde appartementen' te voorzien om het huisvestingstekort en bijkomende erbarmelijke hygiëne op te lossen. Het bouwprogramma van de Weense stad was in het begin kleinschalig. In 1922 echter werd Wenen in 1922 na een 2 jaar lang proces zowel een stad als een federale staat waarbij enkel de federale regering nog boven het Weense bestuur stond en Wenen won aan politieke en rechterlijke macht. In 1922 wordt dan ook de *Mieterschutz* versterkt door de huurbeschermingswet. De huurprijzen stabiliseerden, maar een woontekort bleef. Hugo Breitner, raadslid van financiën van de stad Wenen, voerde een woonbelasting, grondbelasting en meerwaardebelasting in. Dit zorgde ervoor dat er extra

²⁸ Schwanzer, K. S. (1964). *Wiener Bauten: 1900/heute* (G. F. Feuerstein, Red.). Österreichisches Bauzentrum.

²⁹ Sieder, R. S. (1985). Housing Policy, Social Welfare, and Family Live in "Red Vienna", 1919-1934. *Oral History*, 13(2), 35-48. <https://www.jstor.org/stable/40178867>

³⁰ Föster, W. F. (2002). *Sociale woningbouw – innovatieve architectuur. Harry Seidler: Woonpark Neue Donau Wenen*. München.

³¹ Van den Muyzenberg, M. M. (z.d.). *Legitimatie en representatie: facetten van de negentiende-eeuwse stadsontwikkeling in Wenen en Boedapest*.

³² (Sieder, 1985)

³³ Blau, E. B. (1999). *The Architecture of Red Vienna, 1919-1934*. The MIT Press.

Brücke, P. B. (2021). *Gemeinsam im Gemeindebau: Transformation einer Wohnhausanlage* [Diplomarbeit, TU Wien]. <https://doi.org/10.34726/hss.2021.85685>

taxen op goederen en eigendommen kwamen, zoals luxeartikelen, onroerend goed en vermogenswinsten in plaats van inkomen. Met deze inkomsten kon Wenen de sociale woningen financieren. De nieuwe belastingen zorgden er ook voor dat de grondprijzen daalden. Wenen kon hierdoor een actief grondbeleid voeren en maakte zich een groot deel van de lege bouwgronden rond de stad eigen. Uiteindelijk werden in de periode van 1919 tot 1934 rond 64.000 woonunits³⁴ opgeleverd. Dit was toen circa 10% van de beschikbare woonunits in Wenen. Elk complex wordt gekenmerkt door de woorden “*Wohnhausanlage der Gemeinde Wien, errichtet in den Jahren...aus den Mitteln der Wohnbausteuer*” (Woonhuiscomplex van de gemeente Wenen, gebouwd in de jaren...met geld van de huisvestingsbelasting). Het tweede deel van deze zin viel in de naoorlogse periode weg. Enige tijd later werden de appartementen *Gemeindebauten* genoemd, een samenstelling van *Gemeinde* (Gemeente) en *Bauen* (Bouwen). Letterlijk vertaald betekent *Gemeindebau* dus: “gebouwd door de gemeente” of “gemeentegebouw”. De nieuwe appartementen waren tussen de 38m² en 52 m² en bestonden uit een kleine inkomhal, een hoofdkamer, een keuken en een wc. Een kwart van de units had een *Kabinett* (kamer), dat als een eventuele slaapkamer kon dienen. De units waren vooral bedoeld voor jonge koppels met (1 à 2) kinderen. De huur bevatte enkel de onderhoudskosten en niet de winst- of bouwkosten.³⁵ Bovendien konden de huurders een levenslang huurcontract krijgen. Vele arbeiders durfden daardoor voor het eerst te investeren in meubilair en kregen een ongekende privacy.³⁶

Het bouwprogramma bestond echter uit meer dan enkel wonen. De overheid investeerde ook in publieke wasgelegenheden, theaters, kleuterscholen, bibliotheken, medische en tandheelkundige klinieken en een breed scala aan andere openbare voorzieningen.³⁷ Deze faciliteiten werden grotendeels geïntegreerd in de 400 gemeenschappelijke sociale woonblokken, die een zeer rijke architectuur kenden. De focus lag dus niet enkel op wonen, maar ook op andere activiteiten. Bovendien werden de *Gemeindebauten* altijd voorzien van een goede aansluiting met het openbaar vervoer.³⁸

Het tijdperk kreeg de naam *Red Vienna* (Rood Wenen) (1919-1934), als verwijzing naar de Marxistische ideeën waarop het bouwprogramma was gebaseerd om ‘paleizen voor de arbeiders’ te bouwen.³⁹ De ideologie werd echter toegepast in een sociaal, democratisch milieu, waardoor een aangepaste vorm ontstond.

³⁴ Afhankelijk van de geraadpleegde bronnen worden er tussen 63.000 en 65.000 woonunits vermeld. deze spreiding valt te verklaren door de beperkte overgeleverde primaire bronnen en de definitie van wanneer een woonunit effectief ‘opgeleverd’ is als sociale woning.

³⁵Blau, E. B. (1999). *The Architecture of Red Vienna, 1919-1934*. The MIT Press.

Sieder, R. S. (1985). Housing Policy, Social Welfare, and Family Live in “Red Vienna”, 1919-1934. *Oral History*, 13(2), 35–48. <https://www.jstor.org/stable/40178867>

³⁶ (Sieder, 1985)

³⁷ (Blau, 1999),(Brücke, 2021), (Föster, 2002)

³⁸(Sieder, 1985)

³⁹ Förster, W. F., & Menking, W. M. (2016). *Das Wiener Model: Housing for the Twenty-First Century City*. JOVIS.

De naoorlogse Gemeindebau

WOII en wederopbouw

In de jaren '30 vond de *Great Depression* (grote depressie) plaats, waarbij Wenen financieel in de problemen kwam.⁴⁰ Dit werd gevolgd met de oprukking van extreme partijen, waarbij het Austrofascisme de overhand kreeg. In 1934 vormde de *Februarkämpfe* (februariopstand), een burgeroorlog tussen socialisten en conservatief-fascisten het kantelpunt voor de *Gemeindebau*.⁴¹ ⁴² De bouw viel vrijwel stil en de huurprijs van de bewoners van de bestaande *Gemeindebau* verhoogden met gemiddeld 70%. Nationalistische partijen wonnen aan kracht en het antisemitisme groeide. Uiteindelijk werd Oostenrijk in 1938 via de *Anschluss* (aansluiting) onderdeel van het Duitse rijk onder leiding van Adolf Hitler.⁴³ De woonbelasting werd afgeschaft en het financieringsmodel veranderde.⁴⁴ De bestaande *Gemeindebauten* bleven echter in handen van de staat. Bovendien investeerde het nationaal socialisme in beperkte mate zelf in huizen en werkloze nederzettingen, al was het vooral via financiering van private ontwikkelaars. Op deze manier werden er uiteindelijk rond 5.000 van deze nederzettingen gebouwd, maar de kwaliteit en comfort was terug drastisch minder. Ook de deportatie van de joodse gemeenschap, waarna hun woningen werden gegeven aan Weense nationalisten, werd gezien als een manier om de woningnood aan te pakken.

Vooraf in het laatste jaar van WOII kwam Wenen zwaar onder vuur te liggen. Uiteindelijk werd de slag om Wenen van 2 april tot 13 april 1945 de zwanenzang van het nazisme in Wenen.⁴⁵ Na een enigszins korte, woelige periode van anarchie, werd Wenen opgedeeld en onder supervisie geplaatst van respectievelijk: Frankrijk, Groot-Brittannië, de Sovjet-Unie en de VS.⁴⁶ Het land werd terug een republiek (Tweede Republiek). Een tijdelijke regering werd opgericht onder de leiding van Karl Renner (SPÖ), waardoor de sociaaldemocraten terug aan de macht kwamen. Pas in 1955 werd het *Staatsvertrag* (staatsverdrag) getekend

⁴⁰ Thorpe, J. (2013). *Pan-Germanism and the Austrofascist state, 1933–38*. <https://doi.org/10.7765/9781847794543>

⁴¹ Blau, E. B. (1999). *The Architecture of Red Vienna, 1919-1934*. The MIT Press.

Sieder, R. S. (1985). Housing Policy, Social Welfare, and Family Life in "Red Vienna", 1919-1934. *Oral History*, 13(2), 35–48
<https://www.jstor.org/stable/40178867>

⁴² *February 1934 - Austrians take up Arms*. (2009, 29 september).
<https://www.wien.gv.at/english/history/commemoration/february-1934.html>

⁴³ *Austria, Germany, and the Cold War*. (z.d.). Google Books.

https://books.google.be/books?hl=nl&lr=&id=kKnpCAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR1&dq=Anschull+wenen&ots=v2U6PYwLtt&sig=125flqHjR4UVTj0y2H_I3ZudOC8#v=onepage&q&f=false

⁴⁴ Rumphuber, A. R., & Klein, M. K. (2015). *Modelling Vienna* (1ste editie, Vol. 2) [Boek]. Verlag Turia+Kant. ISBN 978-3-85132-707-6

⁴⁵ Admin. (2023, 25 mei). Problematische denazificatie van Oostenrijk na de Tweede Wereldoorlog. *Historisch Nieuwsblad*.
<https://www.historischnieuwsblad.nl/de-problematische-denazificatie-van-oostenrijk/>

⁴⁶ *Geschiedenis van Oostenrijk: belangrijke tijdperken*. (z.d.).

<https://www.austria.info/nl/praktische-info/over-oostenrijk/geschiedenis>;

Admin. (2023, 25 mei). Problematische denazificatie van Oostenrijk na de Tweede Wereldoorlog. *Historisch Nieuwsblad*.

<https://www.historischnieuwsblad.nl/de-problematische-denazificatie-van-oostenrijk/>

The Allied Forces in Vienna - History of Vienna. (2007, 22 november).

<https://www.wien.gv.at/english/history/overview/reconstruction.html>

waarbij, naast enkele voorwaarden, het hoofddoel was het herstel van een democratisch en soeverein land.

Wenen stond er in 1945 echter slecht voor: puin moest worden geruimd, er heerste armoede en voedselschaarste en het huizentekort was enorm. Ongeveer 47% van de toenmalige bebouwing was weggevaagd en verschillende monumenten van het historisch stadscentrum hadden schade opgelopen. Daarvan was ruim 20% van de residentiële bebouwing geheel of gedeeltelijk verwoest waardoor bijna 87.000 woonunits onbewoonbaar waren. 12.000 van die woonunits waren *Gemeindebau*.⁴⁷ Rond de 35.000 van de circa 1,6 miljoen⁴⁸ overgebleven inwoners waren officieel dakloos.⁴⁹ Tenslotte waren vele bruggen, rioleringen gas- en waterleidingen ernstig beschadigd.

De stad Wenen liet zijn nazi verleden achter zich en greep terug naar haar strategieën van het interbellum.⁵⁰ In de wederopbouw werd echter de focus gelegd op kwantiteit en huisvesting, eerder dan kwaliteit en publieke functies.⁵¹ Bovendien ontbrak het Wenen aan machines, middelen, opgeleide arbeiders en bouwmaterialen. De tweede fase van de *Gemeindebau* kenmerkt zich dan ook in het gebruik van kosten- en materiaalbesparende bouwmethodes, zoals tril- en aangedrukt beton en holle blokken zoals Vibrostein in combinatie met sterk fluctuerende sterkte waarden en uitvoeringen.⁵² Verder werd er gewerkt met gestandaardiseerde plattegronden en scheiding van wonen en werken naar de ideologie beschreven in het charter van Athene (1933). Dit laatste gold enkel voor de woonblokken aan de rand van de stad. Bij de nieuwe gebouwen in het centrum was een scheiding niet meer mogelijk, al pleitte het tweede punt van het *8- Punkte-Programm für den sozialen Städtebau in Wien* (8-puntenprogramma voor sociale stedelijke ontwikkeling in Wenen) voor een verplaatsing van oude industrieën (zie *Stadsplanning sinds 1945*). Voortrekkers van deze ideeën waren Franz Schuster en Roland Rainer.⁵³ Tenslotte brak vanaf begin de jaren '60 de prefabbouw en de ontwikkeling van montagebouw (*Plattenbau*) door. De wederopbouw werd voor een deel gefinancierd met de steun van het Marshallplan. Het doel van de sociaaldemocraten, die na de eerste verkiezingen na WOII in november een meerderheid

⁴⁷Eigner, P., Matis, H., Resch, A., & Demokratiezentrum Wien. (1999). Sozialer Wohnbau in Wien: Eine historische Bestandsaufnahme. *Jahrbuch Des Vereins Für Die Geschichte Der Stadt Wien*, 49–100. <https://www.demokratiezentrum.org>

Municipal residential buildings of the post-war period in Vienna (1945-1965)- expansion potential and wall building materials used in the 2nd district. (2022). [Diploma Thesis]. TU Wien. <https://doi.org/10.34726/hss.2022.96862>

⁴⁸ Aantal van 1950, dan werd de eerste officiële volkstelling gehouden. Vlak na de oorlog fluctueerde het aantal veel, omdat soldaten nog naar huis moesten terugkeren en de in- en uitstroom van vluchtelingen niet gestabiliseerd was.

⁴⁹ *Vienna population 2024.* (z.d.). <https://worldpopulationreview.com/world-cities/vienna-population>

⁵⁰ Admin. (2023, 25 mei). Problematische denazificatie van Oostenrijk na de Tweede Wereldoorlog. *Historisch Nieuwsblad*. <https://www.historischnieuwsblad.nl/de-problematische-denazificatie-van-oostenrijk/>

⁵¹ Brücke, P. B. (2021). *Gemeinsam im Gemeindebau: Transformation einer Wohnhausanlage* [Diplomarbeit, TU Wien]. <https://doi.org/10.34726/hss.2021.85685>

⁵²Rumphuber, A. R., & Klein, M. K. (2015). *Modelling Vienna* (1ste editie, Vol. 2) [Boek]. Verlag Turia+Kant. ISBN 978-3-85132-707-6

⁵³ *Zwischen Beharrung und Umbruch - 100 Jahre Stadtplanung Wien.* (z.d.). 100 Jahre Stadtplanung Wien. https://www.wien.gv.at/spezial/festschrift-stadtentwicklung/chapter_01/zwischen-beharrung-und-umbruch/

behieldden, was om de verzorgingsstaat terug op te krikken en een sociale vooruitgang teweeg te brengen. Op deze manier werd in 1969 het 100.000 appartement opgeleverd sinds het einde van WOII.⁵⁴

Gebouwtypologie

De meeste gebouwen van het interbellum zijn ontworpen volgens de oost-west as voor optimale zonlichtinval.⁵⁵ Ze hebben doorgaans 4 tot 9 verdiepingen omdat 4 verdiepingen de maximale hoogte was waarbij er geen lift vereist was. Bij meer dan 9 verdiepingen viel een gebouw onder de categorie 'hoogbouw' en hiervoor golden andere (complexere) regels. De weinige torens gaan tot maximaal 11 verdiepingen. Circulatie wordt tot het minimum beperkt en is verticaal met 2 tot 4 appartementen per verdieping. Standaardisatie en prefab elementen worden veel gebruikt. Heuphoge vensterbanken en balkons met golfplaten en ongeveer 75 cm verhoogde gelijkvloers, kenmerken de gevels. De grootte van de appartementen varieert tussen de 30 tot 100m². Het meest voorkomend type is een appartement met twee slaapkamers tussen de 54 en 74m², met een gang, een woonkamer met hardhouten vloer, keuken, wc, badkamer en terras. In de kelder is meestal per appartement een kleine opbergruimte. Badkamers waren betegeld en voorzien van ligbad en wastafel.⁵⁶ Keukens hadden moderne apparatuur en een gasboiler. Centrale verwarming werd veel toegepast. In totaal zijn er circa 100.000 woonunits opgeleverd tussen 1945 en 1970.

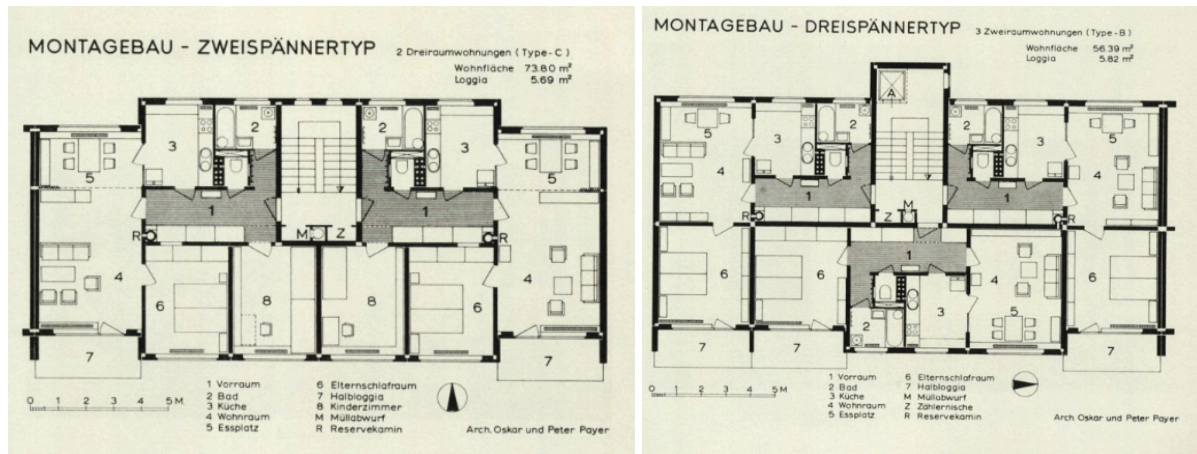
Vele van deze *Zeilenbauten* hebben de afgelopen decennia één of meerdere renovaties ondergaan. In de meeste gevallen bleef dit echter beperkt tot gevelrenovatie waarbij 5 centimeter polystyreen werd toegevoegd en de groene ruimten tussen de gebouwen deels werden heringericht. Soms werden de zolders omgebouwd tot nieuwe woonunits.

⁵⁴ W. Bousska, H. W. B. (2017). *Wiener Gemeindebauten: Licht in der Wohnung - Sonne im Herzen* (1ste editie) [Boek]. Sutton Verlag GmbH. ISBN 978-3-95400-811-7

⁵⁵ Rumphuber, A. R., & Klein, M. K. (2015). *Modelling Vienna* (1ste editie, Vol. 2) [Boek]. Verlag Turia+Kant. ISBN 978-3-85132-707-6

⁵⁶ Fluch, H., Stadtbauamtsdirektion der Stadt Wien, & Koller, R. (1963). *Planen und Bauen in Wien 1963*.

De gebouwen staan sinds 1997 onder het centrale beheer van *Wiener Wohnen* (Weens Wonen).⁵⁷ Het is een afdeling van de stad Wenen en zorgt voor het onderhouden en verhuren van de appartementen. Daarnaast beheren ze een groot aantal parkeerplaatsen en bedrijfspanden in de *Gemeindebau*. Het is de grootste vastgoedeigenaar van Europa.

Twee types grondplannen van montagebouw (*Zeilenbau* typologie) uit 1963⁵⁸

Veranderingen in de sociale structuur na WOII

Enkele maanden na WOII herstelde de economie zich zienderogen en vanaf de jaren '50 kwamen er grotere consumptiemogelijkheden.⁵⁹ Nieuwe vormen van luxe gingen verder dan het veiligstellen van primaire levensbehoeften. Ook de individuele vrijheid verhoogde door o.a. een technische golf van mobilisatie in de manier van leven: een bromfiets, scooter of kleine auto raakten in de jaren vijftig al snel ingeburgerd. In de woning vereenvoudigden nieuwe apparatuur zoals een koelkast, privé wasmachines en stofzuigers het huishouden. De toegenomen productiviteit van industriële en commerciële industrie in combinatie met een korte werkweek (8-urendag), zorgde ervoor dat de vrijetijdsbesteding uitbreidde en de dienstensector dominant werd.

Verder werden de huishoudens kleiner. Koppels kregen minder kinderen en adolescenten verlieten eerder de ouderlijke woning. Toch bleef het idee van een kerngezin centraal gepropageerd.⁶⁰ Dit kerngezin bestond uit een werkende vader, een thuisblijvende moeder en één à twee kinderen. De lokale sociale milieus en hun bindende kracht gingen verloren ten voordele van de microkosmos van het gezin. In de *Gemeindebau* uit dit zich als een

⁵⁷ City of Vienna - Wiener Wohnen. (2021). Municipal Housing in Vienna. History, facts & figures. www.wienerwohnen.at.

⁵⁸ Fluch, H., Stadtbauamtsdirektion der Stadt Wien, & Koller, R. (1963). *Planen und Bauen in Wien 1963*.

⁵⁹ Sieder, R. S. (1998). "Gesellschaft" oder die Schwierigkeit, vernetzend zu denken. *Die Zweite Republik Österreich. Theorielandchaft*, 24(2), 199–224. <https://www.jstor.org/stable/40185839>

⁶⁰ Brücke, P. B. (2021). *Gemeinsam im Gemeindebau: Transformation einer Wohnhausanlage* [Diplomarbeit, TU Wien]. <https://doi.org/10.34726/hss.2021.85685>

Sieder, R. S. (1998). "Gesellschaft" oder die Schwierigkeit, vernetzend zu denken. *Die Zweite Republik Österreich. Theorielandchaft*, 24(2), 199–224. <https://www.jstor.org/stable/40185839>

Rumphuber, A. R. (2015). *Modeling Vienna: Real Fictions in Social Housing* (1ste editie, Vol. 2) [Boek]. Turia + Kant.

onveranderbaar grondplan met o.a. een individuele badkamer en een volledig uitgeruste keuken. Vanaf de jaren '70 begon het idee van een kerngezin te veranderen. Door betere educatie, zeker in de inburgering dat vrouwen en meisjes hogere studies gingen volgen, stegen de lonen en de koopkracht van de mondiale burger. Dit in combinatie met de beperktere tijd dat aan huishouden besteed moest worden en uit een uitgebreider aanbod van particuliere diensten zoals kinderopvang, maakte de opkomst van alleenstaande huishoudens mogelijk. Globaal gezien vond er in de naoorlogse periode in Wenen en bij uitbreiding heel Europa een individualisering, informalisering, pluralisering en singularisering van de levenswijzen plaats dat gepaard ging met een verbeterde welvaart. In de *Gemeindebau* uit zich dit als het terug integreren van o.a. kinderopvang in de bouwcomplexen, waarbij de kinderopvang in naoorlogse *Gemeindebau* sites een nieuw gebouw kregen in één van de groenzones, en een grotere variatie in de type appartementen en gebouwen.

Kritiek op de naoorlogse strokenbouw

Al in de jaren '60 kwam er kritiek op de strokenbouw van de jaren '50 en '60.⁶¹ Er was een gebrek aan sociale voorzieningen waardoor de bewoners amper de mogelijkheid hadden om hun woonomgeving eigen te maken. Deze kritiek wordt versterkt door de veranderingen in de sociale structuur zoals hiervoor besproken. De wooncomplexen werden in situ herleid tot slaapsteden. Dit was een kritiek die zich in de hele Westerse wereld uitte. Bij de strokenbouw ontbrak elke vorm van individualisatie en differentiatie. Bovendien waren ze op grote schaal voor de minder begoede klasse gebouwd, waardoor er in de appartementsblokken, die dikwijls de zogenaamde 'sociale woontorens' waren, vaak problemen waren. Het gevolg was dat vele van deze (hoog)bouwcomplexen van de jaren 50 tot 70 in de daarop volgende jaren of later afgebroken werden. (zie inleiding)

De Weense *Gemeindebau* in de vorm van *Zeilenbau* verschilde echter op enkele vlakken van dit 'typisch sociaal woonblok'.⁶² Ten eerste was normaal geen van de gebouwen hoger dan 9 verdiepingen. Ten tweede was de doelgroep groter dan in de meeste andere steden (zie *Wie heeft recht op een sociale woning in Wenen?*) en bezat de stad gemiddeld meer dan het dubbele aantal sociale woningen dan andere Europese landen.⁶³ Wenen kende namelijk al een lange traditie van huren, waardoor het als normaal werd gezien om in de 20ste eeuw als middenklasser te huren. Iedereen met een loon lager dan een bepaalde bovengrens en

⁶¹ Rumphuber, A. R. (2015). *Modeling Vienna: Real Fictions in Social Housing* (1ste editie, Vol. 2) [Boek]. Turia + Kant.

⁶² Rumphuber, A. R. (2015). *Modeling Vienna: Real Fictions in Social Housing* (1ste editie, Vol. 2) [Boek]. Turia + Kant.

⁶³ *Wenen, waar ook de professor een sociale woning heeft.* (2019, 25 januari). BRUZZ.

<https://www.bruzz.be/stedenbouw/wenen-waar-ook-de-professor-een-sociale-woning-heeft-2019-01-25#:~:text=De%20criteria%20zijn%20dan%20ook,voor%20een%20alleenstaande%20v%C3%A9%C3%A9l%20hoger.>

Weens staatsburger was, kon een *Gemeindebau* unit aanvragen. Zodra een woonst was toegekend kon het gezin voor de rest van hun leven daar in principe blijven wonen, ook al steeg het gezinsvermogen (zie *Het huurcontract van de Gemeindebau*).⁶⁴ Ten derde waren alle woonblokken voorzien van groene ruimtes en vele appartementen hadden een terras dat uitkeek over één van deze groenzones. (zie *Sociaal groen*) Ten slotte waren vele gebouwen geïntegreerd in bestaand weefsel en was de kritiek voornamelijk gericht op de grote ontwikkelingsprojecten in de periferie van Wenen (zie *Situering van alle Gemeindebau en De connectie met de rest van de stad*). Ondanks dit, werden de gestandaardiseerde *Zeilenbauten* vanaf de jaren '70 achterwege gelaten en er kwam meer ruimte voor afwijkende woonideeën.⁶⁵ Ook de huurbeschermingswet werd geliberaliseerd en er werd een verschuiving geïntroduceerd van de staat naar limited-profit bouwverenigingen. In tegenstelling tot vele andere landen werden de sociale woonblokken in de jaren '60, '70 en '80 niet verkocht aan derden en er werd gefocust om het bestaand patrimonium te renoveren en aan te passen naar de huidige normen op vlak van bouwfysica en comfort.⁶⁶ Het bevolkingsaantal van Wenen stijgt sinds 2004, daarnaast is er een verdere toename van alleenstaanden.⁶⁷ ⁶⁸ De vraag naar meer sociale woningen dringt zich meer en meer op. Daarnaast wordt in de politiek een mogelijk te grote leegstand van private woonunits door speculanten aangekaart.⁶⁹ Na een bouwstop vanaf 2000, is de Weense overheid terug beginnen *Gemeindebau* te bouwen in 2015, maar het optoppen, bijbouwen of herinrichten van de *Gemeindebau* van 1945 tot 1970 biedt een mogelijkheid om voor deze zaken een oplossing te bieden.⁷⁰ Desalniettemin mag de leefbaarheid niet uit het oog verloren worden.

⁶⁴ City of Vienna - Wiener Wohnen. (2021). Municipal Housing in Vienna. History, facts & figures. www.wienerwohnen.at.

⁶⁵ Förster, W. F., & Menking, W. M. (2016). *Das Wiener Model: Housing for the Twenty-First Century City*. JOVIS.

⁶⁶ (Förster & Menking, 2016)

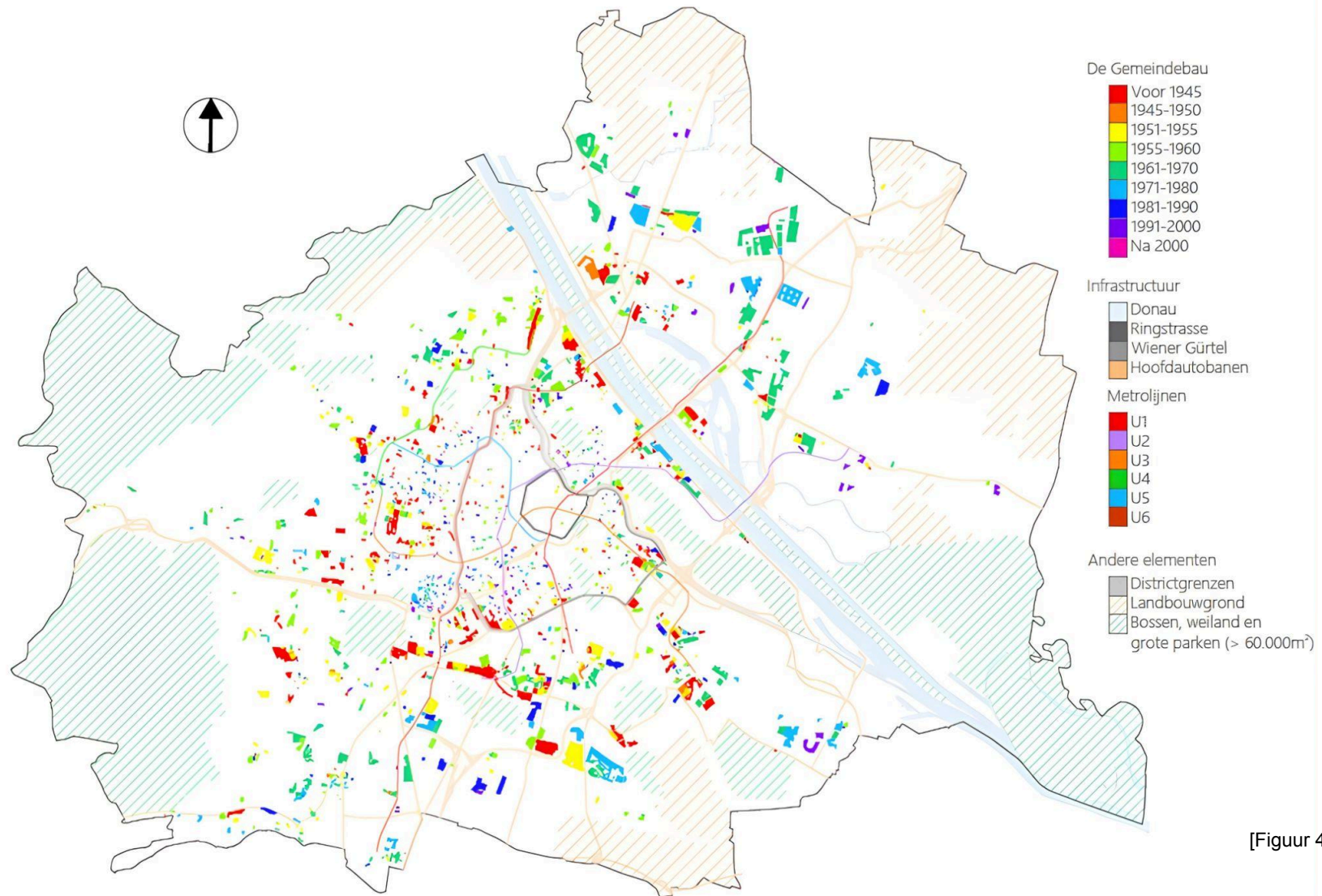
⁶⁷ *Oostenrijk Bevolking, familie en emancipatiezaken en welzijnsaspecten*. (2016, 23 november). Culturescope. <http://culturescope.nl/bevolking-familie-en-emancipatiezaken-en-welzijnsaspecten-13/>

⁶⁸ *Facts and figures on migration 2023 - Viennese population*. (2018, 21 augustus). <https://www.wien.gv.at/english/social/integration/facts-figures/population-migration.html>

⁶⁹ Presse-Service. (2023, 20 december). *Archivmeldung: 27. Wiener Landtag (2)*. Presseservice Der Stadt Wien. <https://presse.wien.gv.at/presse/2023/12/20/27-wiener-landtag-2>

⁷⁰ Förster, W. F., & Menking, W. M. (2016). *Das Wiener Model: Housing for the Twenty-First Century City*. JOVIS.

§2 Distributie van de *Gemeindebau* in Wenen

[Figuur 4]

Stadsplanning sinds 1945

Na WOII werd een *Kriegschädenplan* (oorlogschadeplan) van Wenen opgemaakt.⁷¹ Omdat de oorlogsschade zich over het hele stadsgebied verspreidde, werd een *gap building policy* (Gaten opvullen beleid) gevoerd, waarbij verwoeste gebouwen werden vervangen door nieuwe.⁷² De veelal wedstrijdontwerpen waren op zich staande vernieuwingen of reconstructies, zonder een overkoepelende visie voor de stad.⁷³ In 1953 bekritiseerde de architectonische wereld deze gemiste kans in het 8-puntenprogramma in *Der Aufbau*, een maandelijks tijdschrift van het stadsbouwbureau van de stad Wenen.⁷⁴ De acht punten richtten zich op de ontwikkeling van *Gemeindebau* in Wenen op stedenbouwkundig niveau. Concreet werd voorgesteld om grotere appartementen met hedendaags comfort te bouwen, om aan stadsvernieuwing en stadsuitbreiding te doen, om grote industrieën uit het centrum te verplaatsen en te zoneren, om de groengordel te beschermen en een algemeen stedenbouwkundig plan voor Wenen te maken. Het volledige titelblad met de acht punten is terug te vinden als bijlage (*Bijlage 1*). Dit leidde in 1961 tot een officieel stedelijk ontwikkelingsconcept van elf principes opgesteld onder leiding van Roland Rainer, een Weense architect.⁷⁵ Deze principes waren:⁷⁶

1) Het openbreken van dichtbebouwde stedelijke gebieden

In 1961 was er een groot onevenwicht tussen dichtbebouwde en los bebouwde stedelijke gebieden. Om de volksgezondheid en economische planningsbehoeften te goede te komen, wou men dit onevenwicht oplossen, zonder nieuwe rurale gebieden aan te snijden.

2) Verdichting van stedelijke gebieden die te los ontwikkeld zijn

Als tegenpool van punt één, werd er aangemoedigd om economischer gebruik te maken van de steeds schaarser wordende bouwgrond.

3) Segregatie van woongebieden voor gemengd gebruik

Als gevolg van geluids-en geuroverlast en de gestage groei van de industrie, werd er een zonering opgesteld, waarbij een scheiding van wonen en werken centraal stond.

⁷¹ *Wien Kulturgut: Kriegssachschädenplan, um 1946*. (2019, 17 maart). <https://www.wien.gv.at/kultur/kulturgut/plaene/kriegssachschaden.html>

⁷² Eigner, P., Matis, H., Resch, A., & Demokratiezentrum Wien. (1999). Sozialer Wohnbau in Wien: Eine historische Bestandsaufnahme. *Jahrbuch Des Vereins Für Die Geschichte Der Stadt Wien*, 49–100. <https://www.demokratiezentrum.org>

⁷³ Maetz, H. M. (1946). Die Wettbewerbe zum Wiederaufbau Wiens. *Der Aufbau*, 49–51. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=auf&datum=1946&pos=67&size=45>

⁷⁴ Das 8-Punkte-Programm: Des sozialen Städtebaues in Wien. (1953). *Der Aufbau*. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=auf&datum=1953&pos=341&size=45>

⁷⁵ Eigner, P., Matis, H., Resch, A., & Demokratiezentrum Wien. (1999). Sozialer Wohnbau in Wien: Eine historische Bestandsaufnahme. *Jahrbuch Des Vereins Für Die Geschichte Der Stadt Wien*, 49–100. <https://www.demokratiezentrum.org>

⁷⁶ Fluch, H., Stadtbauamtsdirektion der Stadt Wien, & Koller, R. (1963). *Planen und Bauen in Wien 1963*.

4) Vorming van stedelijke ontwikkelingscentra

Het stedenbouwkundig concept stelde voor om de druk op de binnenstad te verlichten door in elk district economische en culturele centra te voorzien.

5) Voorzieningen voor ruimtebehoefte van de economie

Dit punt ging over het gedifferentieerd en op doordachte wijze nieuwe zakenwijken, commerciële en industriële gebieden en opslagplaatsen in Wenen toe te voegen. Het creëren van extra werkplekken in de uitbreidingsgebieden werd expliciet als een noodzaak beschouwd.

6) Voorzieningen van massatransport

Om te vermijden dat mensen overstappen naar individueel vervoer en om de stad soepel en economisch te verbinden, stelde dit punt voor om in alle opzichten het openbaar vervoer te verbeteren. Er werd voorgesteld om enerzijds via een stadsregionale Schnellbahn (S-Bahn) ontwikkelingsgebieden beter te verbinden met het centrum en anderzijds om trams te vervangen door spoorloze voertuigen om een vlotte doorstroom te garanderen.

7) Voorzieningen voor particulier vervoer

Om mee te kunnen met de opkomst van gemotoriseerd verkeer, werd een plan voorgesteld om Weense snelwegen aan te leggen.

8) Bescherming van het stadsbeeld

Dit was een bewuste erkenning dat het historische stadscentrum een grote culturele waarde had. Het verkeer zou om het centrum heen moeten worden geleid.

9) Landschapsbescherming; Bescherming van landbouwbelangen

Eerste richtlijnen voor het behouden, veiligstellen en aanvullen van bepaalde grote groengebieden en landbouwgronden werden hierin genoemd.

10) Groene ruimteplanning

Dit punt ging specifiek in op de groene ruimten die dienen als recreatieplek voor de bevolking. Speeltuinen, sportvelden en volkstuinten dienden te worden behouden.

11) Samenwerking met andere houders van planingssoevereiniteit in Wenen, met Neder-Oostenrijk en de aangrenzende gemeenschappen.

In dit punt werd er verklaard dat de stad Wenen niet kon functioneren als een op zichzelf staand eiland. Planning van waterwegen, het spoorweggebied, etc. dienen in samenspraak opgesteld te worden met de aangrenzende gemeenschappen.

In de praktijk volgden de aanleg van autosnelwegen, een verlies van openbaar vervoer, een begin van groenbeheer en de heraanleg van de Donau oevers.^{77 78 79} Versterkt door het charter van Athene uit 1933, werd wonen en werken meer gescheiden, waarbij de ontwikkelingen van grootschalige, nieuwe *Gemeindebau* zich concentreerde in de buitenwijken in het zuiden en oosten van de stad. De nieuwe *Gemeindebau* was gebaseerd op het idee van de tuinstad, maar met een hogere densiteit in de vorm van *Zeilenbau* en centraal gelegen voorzieningen. In het stadscentrum leidde 'harde stadsvernieuwing', waarbij volledige gebouwen werden afgebroken en vernieuwd, tot verdrijving van sociaal zwakkere lagen omdat ze de hogere huurprijzen niet konden betalen. De scheiding van wonen en werken verhoogde verkeersstromen, terwijl satellietsteden kampten met werk- en onderwijsgebrek, die vaak resulteerden in sociale problemen zoals vandalisme en alcoholisme.

Vanaf eind jaren '60 volgde een omslag in het denken.^{80 81} Een ernstig woontekort was weggewerkt en het volkshuisvestingsbeleid verschoof het volkshuisvestingsbeleid van nieuwbouw naar het onderhouden en verbeteren van bestaande appartementen. Het concept van 'zachte stadsvernieuwing' ontstond, waarbij grootschalige sloop werd vermeden om gentrificatie tegen te gaan. Dit resulteerde in kleinere ingrepen zoals het strippen van bouwblokken, het vergroenen van de buurt en het creëren van collectieve binnenplaatsen of het verbeteren van de inrichting van het appartement. De *Gemeindebau* werd terug diverser en voorzag meer sociale functies. In 1968 werd besloten om een metronetwerk te bouwen. De oliecrisis van 1973 zorgde voor een bewustwording van fossiele energie-afhankelijkheid en stimuleerde de zoektocht naar alternatieve energiebronnen en vervoerswijzen, waardoor de bouw van metrolijnen en warmtenetten meer aanhang kreeg. Tegelijkertijd zorgde het betrouwbaarder openbaar vervoer voor een grotere mobiliteit van de lagere klasse, waardoor beter werk en recreatiemogelijkheden verder van huis konden worden gezocht.

In de jaren '80 werd stedenbouw steeds meer gezien als een interdisciplinair ontwerp. Het *Wiener Bodenbereitstellungs- und Stadterneuerungsfonds WBSF* (Weense Landvoorzienings - en Stadsvernieuwingsfonds), vandaag *wohnfonds_wien* (woningfonds Wenen), werd opgericht als centraal coördinatie- en financieringsorgaan.⁸² Het model van

⁷⁷ Fluch, H., Stadtbauamtsdirektion der Stadt Wien, & Koller, R. (1963). *Planen und Bauen in Wien 1963*.

⁷⁸ Eigner, P., Matis, H., Resch, A., & Demokratiezentrum Wien. (1999a). Sozialer Wohnbau in Wien: Eine historische Bestandsaufnahme. *Jahrbuch Des Vereins Für Die Geschichte Der Stadt Wien*, 49–100. <https://www.demokratiezentrum.org>

⁷⁹ *Zwischen Beharrung und Umbruch - 100 Jahre Stadtplanung Wien*. (z.d.). 100 Jahre Stadtplanung Wien. https://www.wien.gv.at/spezial/festschrift-stadtentwicklung/chapter_01/zwischen-beharrung-und-umbruch/

⁸⁰ Eigner, P., Matis, H., Resch, A., & Demokratiezentrum Wien. (1999a). Sozialer Wohnbau in Wien: Eine historische Bestandsaufnahme. *Jahrbuch Des Vereins Für Die Geschichte Der Stadt Wien*, 49–100. <https://www.demokratiezentrum.org>

⁸¹ *Zwischen Beharrung und Umbruch - 100 Jahre Stadtplanung Wien*. (z.d.). 100 Jahre Stadtplanung Wien. https://www.wien.gv.at/spezial/festschrift-stadtentwicklung/chapter_01/zwischen-beharrung-und-umbruch/

⁸² Eigner, P., Matis, H., Resch, A., & Demokratiezentrum Wien. (1999a). Sozialer Wohnbau in Wien: Eine historische Bestandsaufnahme. *Jahrbuch Des Vereins Für Die Geschichte Der Stadt Wien*, 49–100. <https://www.demokratiezentrum.org>

een open, functionele, gestructureerde stad werd vervangen door een compacte, functionele en sociaal fijnmazige, gelaagde stad van korte afstanden. Kenmerkend voor de architectuur in de jaren '80 en '90 was de grote variatie aan typologie en morfologie van de *Gemeindebau* via ontwerpwedstrijden.⁸³

Sinds de jaren '90 werd een actieve betrokkenheid van de buurtbewoners bij nieuwe projecten geïntroduceerd.⁸⁴ *Gebietsbetreuung - Stadterneuerung GB* (Gebiedsbeheer - stadsvernieuwing) werd opgericht en is nog steeds een belangrijke speler in zachte stadsvernieuwing en burgerparticipatie. Pure stadsplanning werd vervangen door een breed repertoire van participatieve planningsmodellen.⁸⁵ Verder werden vanaf de val van het IJzeren Gordijn de ontwerpwedstrijden beter gecoördineerd.⁸⁶ Elk gesubsidieerd grootschalig huisvestingsproject moest via een interdisciplinaire jury worden gequoteerd. Als criteria werd het four-pillar systeem gebruikt. Deze vier pijlers waren:

- 1) Sociale duurzaamheid
- 2) Planning
- 3) Ecologie
- 4) Kosten

Dit competitiegebonden model zorgde voor een verhoging van de sociale en technische standaarden van nieuwe huisvesting, terwijl de kosten geoptimaliseerd werden. Om toch nieuwe *Gemeindebau* dicht bij het stadscentrum te kunnen bouwen, werden onder andere oude exploitatiegebieden op deze manier herontwikkeld tot nieuwe residentiële wijken.⁸⁷

De afgelopen twee decennia wordt Wenen geconfronteerd met nieuwe uitdagingen zoals de snelle groei van de stad sinds 2013, superdiversiteit, vergrijzing en klimaateisen.^{88 89} Het financieringsmodel van betaalbare huisvesting veranderde. In plaats van dat de stad zelf woningen voorziet, wordt er nu meer ondersteuning geboden aan woningbouwverenigingen en limited-profit organisaties. Gemiddeld geeft de Weense overheid rond 5% van haar jaarlijks budget aan het ondersteunen van betaalbare huisvesting. Na een bouwstop vanaf

⁸³ *Zwischen Beharrung und Umbruch - 100 Jahre Stadtplanung Wien*. (z.d.). 100 Jahre Stadtplanung Wien. https://www.wien.gv.at/spezial/festschrift-stadtentwicklung/chapter_01/zwischen-beharrung-und-umbruch/

⁸⁴ Eigner, P., Matis, H., Resch, A., & Demokratiezentrum Wien. (1999a). Sozialer Wohnbau in Wien: Eine historische Bestandsaufnahme. *Jahrbuch Des Vereins Für Die Geschichte Der Stadt Wien*, 49–100. [https://www.demokratiezentrum.org/Milestones der Sanften Stadterneuerung](https://www.demokratiezentrum.org/Milestones%20der%20Sanften%20Stadterneuerung). (z.d.).

<https://www.gbster.at/was-wir-tun/stadterneuerung/milestones-der-sanften-stadterneuerung/#:~:text=Mit%20dem%20Stadterneuerungsgesetz%20von%201974,st%C3%A4dtischen%20Info%20Bus%20in%20Ottakring>.

⁸⁵ *Zwischen Beharrung und Umbruch - 100 Jahre Stadtplanung Wien*. (z.d.). 100 Jahre Stadtplanung Wien. https://www.wien.gv.at/spezial/festschrift-stadtentwicklung/chapter_01/zwischen-beharrung-und-umbruch/

⁸⁶ Förster, W. F., & Menking, W. M. (2016). *Das Wiener Model: Housing for the Twenty-First Century City*. JOVIS.

⁸⁷ *Zwischen Beharrung und Umbruch - 100 Jahre Stadtplanung Wien*. (z.d.). 100 Jahre Stadtplanung Wien. https://www.wien.gv.at/spezial/festschrift-stadtentwicklung/chapter_01/zwischen-beharrung-und-umbruch/

⁸⁸ Förster, W. F., & Menking, W. M. (2016). *Das Wiener Model: Housing for the Twenty-First Century City*. JOVIS.

⁸⁹ Hanke, P., Ludwig, M., Statistics Vienna, The Economist, Monocle, City of Vienna, Statistics Austria, Eurostat, & GeoSphere Austria. (2023). *Vienna in figures* [Statistics]. <https://www.wien.gv.at/statistik/pdf/viennainfigures-2023.pdf>

2004 en een focus op het renoveren en herinrichten van bestaande *Gemeindebau*, is de stad echter sinds 2015 terug nieuwe *Gemeindebau* beginnen bouwen.

Transport in Wenen

Wenen zet sterk in op een openbaar vervoersnetwerk. In 2023 reisden gemiddeld 2,17 miljoen mensen per dag hiermee.⁹⁰ De stad heeft een uitgebreid metronetwerk met een totale lengte van 83 km en 109 haltes. Daarenboven ligt een uitbreiding van de U2 en U5 in het verschiet. De lijnen worden aangevuld door trein, tram en bus. De 29 tramlijnen en 127 buslijnen functioneren als toevoersystemen naar de metro-en treinlijnen.⁹¹ Het openbaar vervoer wordt beheerd door *Wiener Linien* (Weense Lijnen).

De stad heeft al paardentrams sinds 1985.⁹² Na WOII luidde het advies om privé en openbaar vervoer te scheiden. Het idee van voetgangers en trams ondergronds ontstond en de aanleg van stadssnelwegen begon. In 1958 verdwenen een 20-tal tramlijnen ten gunste van de bus of toekomstige metro waardoor een vermindering van reizigers ontstond. Als economische opportuniteit voerde het spoorbedrijf ÖBB vanaf 1961 stapsgewijs de stadsregionale Schnellbahn (S-Bahn) in.

In de jaren '50 en '60 stond het boombend autogebruik centraal.⁹³ Voorziene ruimte voor geplande trambanen werd autoparkeerruimte. In 1968 keerde dit met het besluit om een volwaardig metronet (U-bahn) te bouwen. Daarenboven werden delen van de stadskern vanaf de jaren '70 autoluw. In 1976 opende de eerste metrolijn U4. Er werd meer en meer geïnvesteerd in goed openbaar vervoer en sinds 1979 ging 25% van de Oostenrijkse verkeersbelasting naar de bouw van de overige metrolijnen. Er werden P+R aangelegd in de stadsranden om een vlotte overstap van de auto naar metro mogelijk te maken.

Sinds 1994 startte ook de aanleg van een fietspadennetwerk en in 2010 waren er al meer dan 100 *Fahrrad-Stationen* (deelfiets stations).⁹⁴ Uiteindelijk zorgde dit in 2023 voor 10% verplaatsingen via de fiets, 32% via het openbaar vervoer en 32% te voet ten opzichte van 26% met de auto en een aantal ingeschreven auto's dat stabiel blijft.⁹⁵

⁹⁰ Linien, W. (z.d.-a). *Die Wiener Öffis in Zahlen - Wiener Linien*. Wiener Linien.

<https://www.wienerlinien.at/die-wiener-oeffis-in-zahlen>

⁹¹ Broeckaert, M. B., Claes, D. C., De Mol, J. D. M., & Desmedt, L. D. (2014). Metro, tram en stadsregiotrein in dominante rol. *Verkeersspecialist* 203, 24–28.

⁹² (Broeckaert et al., 2014)

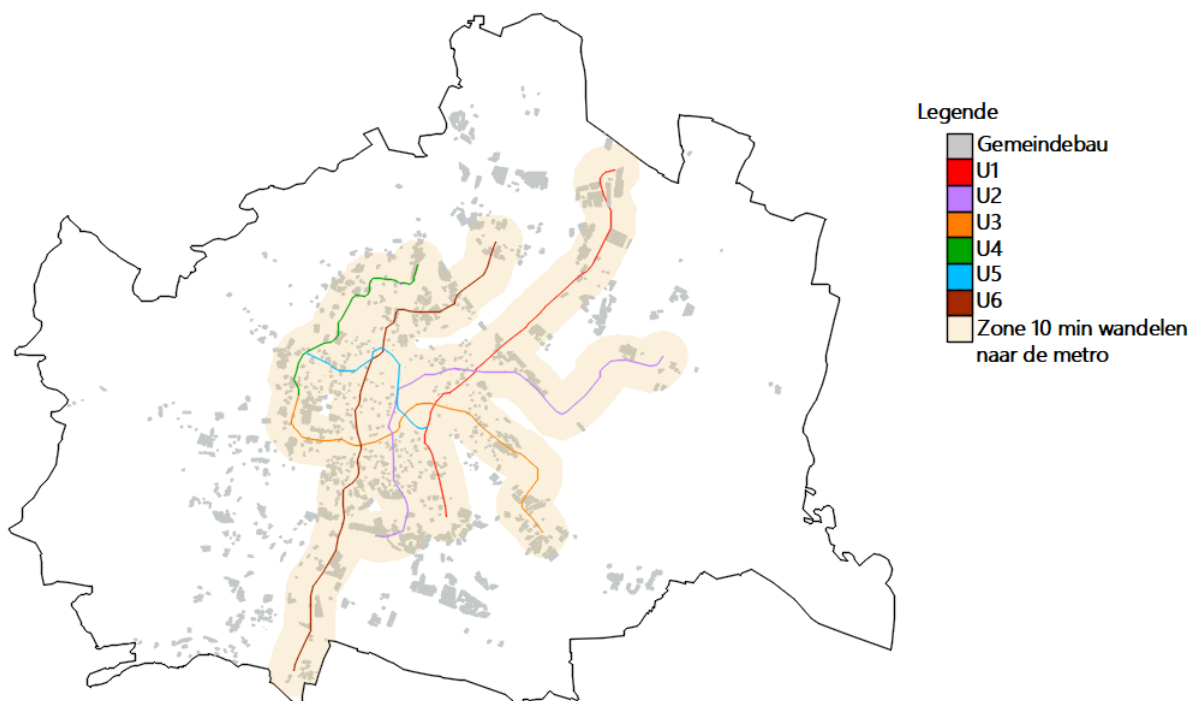
⁹³ (Broeckaert et al., 2014)

⁹⁴ (Broeckaert et al., 2014)

⁹⁵ *Radverkehr messen - Fahrrad Wien*. (2024, 24 maart). Fahrrad Wien.

<https://www.fahrradwien.at/radfahren-in-zahlen/radverkehr-messen/#:~:text=Der%20sogenannte%20Modal%20Split%20gibt,Prozent%20mit%20den%20C3%96ffentlichen%20Verkehrsmitteln.>

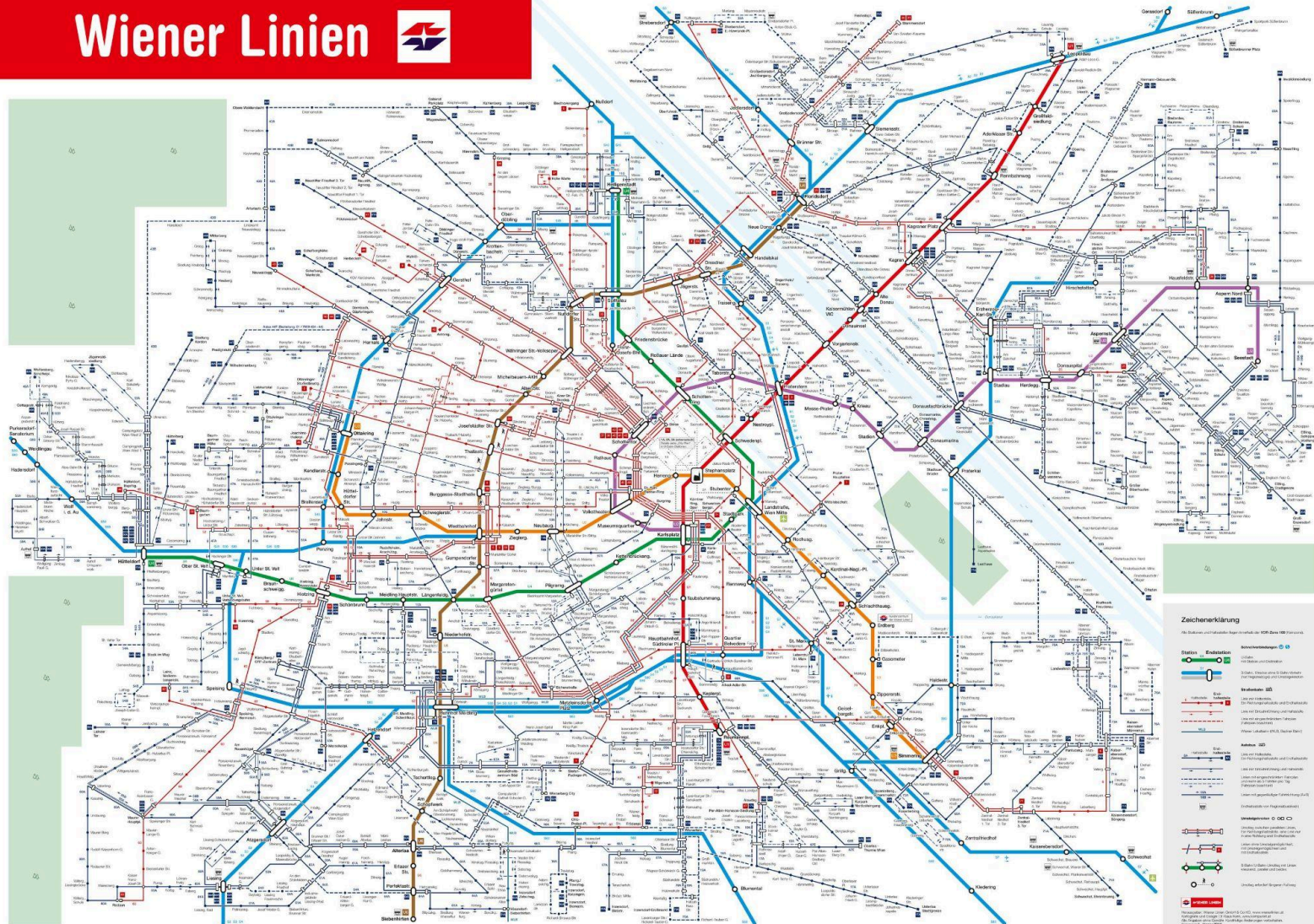
De metro's hebben frequente aankomsten elke weekdag van het jaar van 2 à 5 minuten vanaf ongeveer 5 uur 's ochtends tot half negen 's avonds.⁹⁶ Na half negen is er 'slechts' een metro om de 8 à 20 minuten tot ongeveer half één 's nachts. Voor de weekend en feestdagen geldt de regeling dat er vanaf circa zeven uur 's ochtends tot half negen 's avonds om de 5 minuten een metro rijdt; De overige uren, dus ook 's nachts, is er een metro tussen de 10 à 15 minuten. Dit geldt voor beide richtingen. Voor bus en tram kan een gemiddelde doorkomsttijd van 15 à 20 minuten genomen worden. Een jaarabonnement op het openbaar vervoer kost 365 euro of een weekkaart 17,10 euro. Rond 65% van de *Gemeindebau* is op 10 minuten wandelen van een metrohalte en 95% van de inwoners van Wenen vindt ofwel een tram-of bushalte op hooguit 300 meter, ofwel een metrostation op 500 meter van de deur.

[Figuur 5]

⁹⁶ Linien, W. (z.d.). *Fahrpläne, Netzpläne - Wiener Linien*. Wiener Linien. <https://www.wienerlinien.at/fahrpl%C3%A4ne>

Wiener Linien

Kaart van openbaar vervoer Wenen bron: Wiener Linien.

Situering van alle *Gemeindebau*

In totaal is 25% van de totale woonvoorraad ⁹⁷ in handen van *Wiener Wohnen* (Weens Wonen).⁹⁸ Daarnaast is een groot deel van de overige woningen voor een deel gesubsidieerd door de overheid. Figuren 4, in het begin van dit hoofdstuk en figuur 6 op p.41, geven de locaties weer van alle percelen met *Gemeindebau* in Wenen. Meerdere zaken kan ik hieruit leren:

Algemeen

Alle *Gemeindebauten* vertonen een zeer verspreid patroon en *Gemeindebau* en private woningen wisselen elkaar binnen één wijk af. De vorming van getto's wordt op district niveau vermeden. Daartegenover worden *Gemeindebau* sites vaak in latere periodes uitgebreid.

Indien de waterwegen, de landbouwgebieden en bos-, park en weidezones, zoals gegeven op figuur 4 worden aangeduid, vullen zij grotendeels de lege plekken op. Grote parken zorgen voor ademruimte tussen de bebouwing.⁹⁹ De westzijde van Wenen wordt ingenomen door bosrijke, heuvelachtige gebieden die uitlopers van het *Wienerwald* (Weense Woud) zijn. Ten oosten van de stad zijn voornamelijk landbouwgronden en is de geografie veel vlakker. Nabij de Donau zijn weilanden en overstromingsgebieden.

In al deze gebieden is er logischerwijs geen *Gemeindebau* aanwezig. Punt 9 en 10 van het stedelijk ontwikkelingsconcept uit 1961 (zie *Stadsplanning sinds 1945*) zijn dus gewaarborgd geweest. Verder is de Donau, zoals zichtbaar op figuur 4, sinds 1988 ontdubbeld in respectievelijk de Donau en de Neue Donau.^{100 101} Het nieuw gecreëerde Donau-eiland en de Alte Donau, dewelke de bocht is, dienen als belangrijk recreatiegebied en ligt bovendien strategisch in het midden van de stad.

De metrolijnen bevinden zich logischerwijs voornamelijk nabij het centrum van Wenen. De U1 stak sinds 1982 de Donau over, de U2 pas in 2010 en de U6 in 1996. Rond $\frac{2}{3}$ van de *Gemeindebau* is tegenwoordig bereikbaar via een metrolijn (zie *transport in Wenen*).

Evolutie per decennia

Hoewel er vanaf het midden van de 15e eeuw bruggen over de verschillende takken van de Donau werden aangelegd, werden er pas vanaf de tweede helft van de 19e eeuw

⁹⁷ Cijfer van 2016

⁹⁸ Förster, W. F., & Menking, W. M. (2016). *Das Wiener Model: Housing for the Twenty-First Century City*. JOVIS.

⁹⁹ Hospers, G.-J., Timmerman, P., Universiteit Twente, & Radboud Universiteit. (2014). Stadsverkenning. In *Geografi E*.

¹⁰⁰ *Donauinsel*. (z.d.). <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Donauinsel>

¹⁰¹ Hospers, G.-J., Timmerman, P., Universiteit Twente, & Radboud Universiteit. (2014). Stadsverkenning. In *Geografi E*.

volwaardige bruggen over de rivier gebouwd. Dit gebeurde nadat zowel de Donau als het Donaukanaal werden ingedijkt.¹⁰² Daardoor bevond Wenen zich rond 1900 voornamelijk op de rechteroever. De Ringstraße, waar de vroegere stadsmuren waren, omkadert de historische stad op figuur 4. Daarnaast begon het bevolkingsaantal (zie *Red Vienna*) pas vanaf circa 1850 drastisch te groeien, waardoor de nederzettingen buiten deze historische muren beperkt waren. Dit zorgde ervoor dat de stad net na WOI nog vele onbebouwde terreinen aan de rechterkant van de Donau op overschot had. Vanwege de locatie van de historische stad en de beschikbare open ruimte, was het logisch om tijdens het tijdperk van *Red Vienna* deze sites, op enige afstand van de Ringstraße, te ontwikkelen. Hierdoor bevinden de meeste *Gemeindebauten* van voor 1945 zich op de rechteroever nabij de *Wiener Gürtel*, de eerste ringweg aangelegd in de tweede helft van de 19de eeuw. Toch zijn er al enkele *Gemeindebauten* op de linkeroever gebouwd, meestal nabij de toenmalige bruggen. Dit gegeven strookt met de actieve grondpolitiek die Wenen kon voeren over de lege bouwgronden rond de stad (zie *Red Vienna*).

In het historische centrum zelf en binnen de *Wiener Gürtel* zijn echter amper *Gemeindebauten* te vinden, omdat deze gronden doorgaans al bebouwd of in handen van particulieren waren. Toch is het opvallend dat de *Gemeindebau* van *Red Vienna* een zeer verspreid patroon kent, waardoor de sociale woningen in alle delen van de toenmalige stad aanwezig waren en segregatie vermeden werd. De zichtbaarheid van het bouwprogramma en praktische organisatie zal ook een rol in de verdeling hebben gespeeld. De grootste aaneengesloten hoven bevinden zich echter verder weg van het centrum.

Net na WOII diende de stad eerst zijn infrastructuur te herstellen en een wederopbouwplan te maken. Daardoor is er, zoals zichtbaar op figuur 6, de eerste vijf jaar na WOII amper *Gemeindebau* gebouwd. Vanaf circa 1950, nam de bouw echter exponentieel toe en in de 20 volgende jaren werden de meeste *Gemeindebauten* per decennia opgeleverd. De korte bouwtijd is te danken aan de doorbraak van montagebouw en prefabricatie (zie *De naoorlogse Gemeindebau*). Daarnaast liggen de nieuwe *Gemeindebauten* als kleine vlekjes verspreid over heel Wenen in functie van de *gap building policy* (Zie *Stadsplanning sinds 1945*). Het is opvallend om op figuur 4 te zien dat nabij de grote hoven van *Red Vienna* ook hoven van de naoorlogse periode gebouwd zijn, mogelijks omdat de stad al eigenaar was van deze gronden.

In de periode van 1961 tot 1970 springt de grootschalige *Gemeindebau* in het noordwesten van Wenen op figuur 6 in het oog, maar de aanleg van de metrolijnen die zichtbaar zijn op figuur 4 volgde echter pas in de jaren '80 (zie *Transport in Wenen*). Bijgevolg lag de focus op

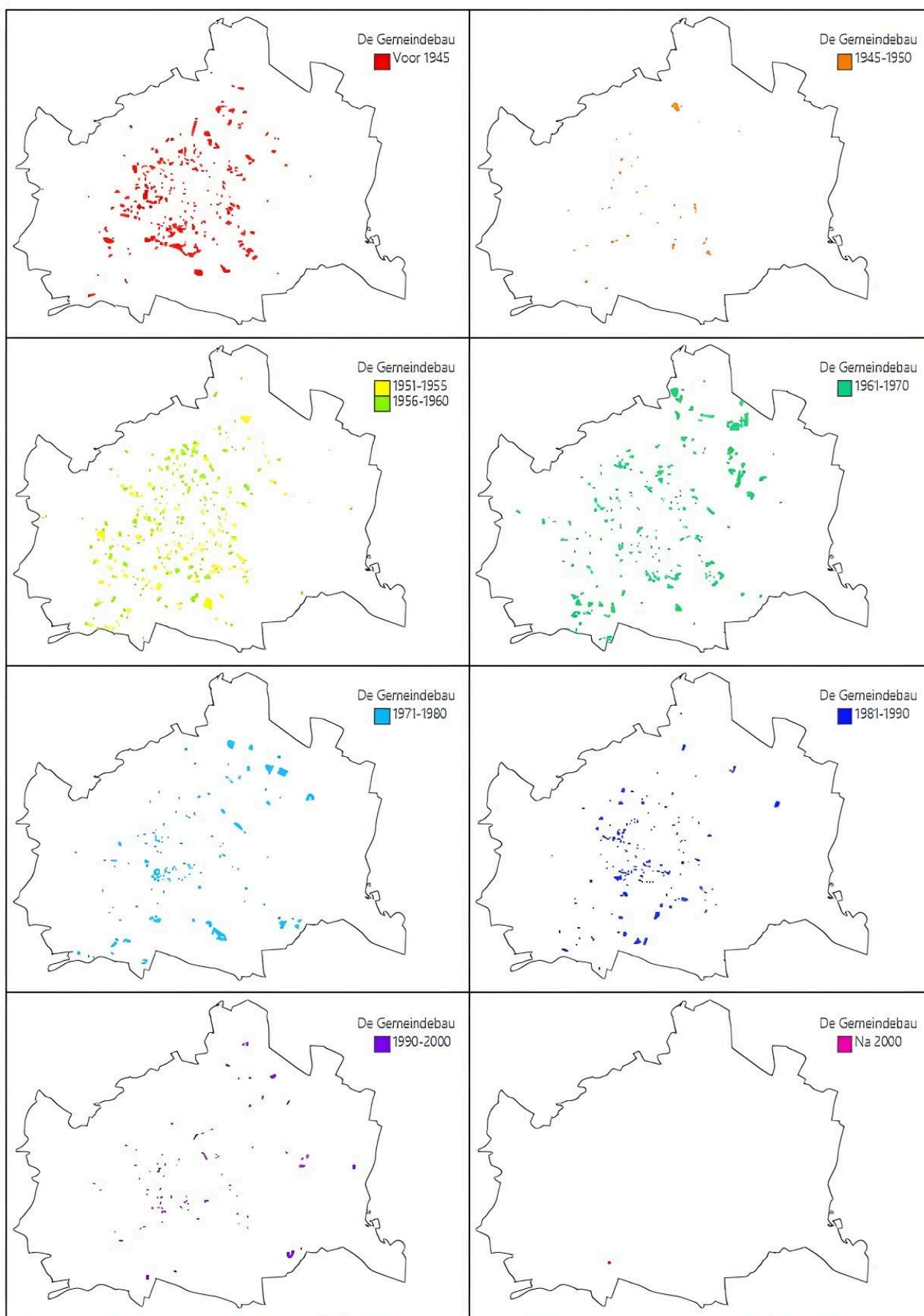
¹⁰² *Brücke*. (z.d.). <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Br%C3%BCcke>

gemotoriseerd verkeer bij de aanleg van de straten. Dit zijn voorbeelden van de satellietsteden die eerder vernoemd werden en waarop kritiek kwam (*zie kritiek op de naoorlogse Gemeindebau*) .

Eind jaren '60 was het ernstig woningtekort weggewerkt. (*zie Stadsplanning sinds 195*) Als gevolg hiervan werden er in de daaropvolgende decennia steeds minder *Gemeindebauten* gebouwd. Deze evolutie is visueel zichtbaar in figuur 6. Het is opmerkelijk dat ondanks de afname, nog steeds een groot aantal *Gemeindebau* werd opgeleverd, terwijl in andere delen van Europa in deze periode de bouw van sociale woning stilviel en het bestaand patrimonium gedeeltelijk werd verkocht. De oorzaak hiervan is deels psychologisch te verklaren: wat voorheen werkte, wordt niet snel van afgeweken. De *Win-stay, lose-shift strategy*, verschilde voor Wenen in vergelijking met andere Europese landen. Wenen had toen al een veel groter patrimonium van sociale woningen en de herinnering aan de glorie tijd van *Red Vienna* was levendig, terwijl een terugval van het bouwen van *Gemeindebau* gebeurd was tijdens het fascistische tijdperk (*zie Red Vienna*). Het was verder ingeburgerd geraakt om een woning te huren, in plaats van te bezitten. Dit maakte dat Wenen een lange termijn visie volhield en minder snel bereid was de neoliberale koers zoals andere landen te volgen om hun begrotingstekort te beperken.

Uiteindelijk werd rond 2000 een stop in de bouw van nieuwe *Gemeindebau* bekomen. Dit is zichtbaar op figuur 5 waar slechts twee hoven van na 2000 zichtbaar zijn. Het renoveren van oudere *Gemeindebau* is niet mogelijk om te zien, maar was volop aan de gang. Redenen voor de bouwstop zijn onder andere: een schaarste aan bouwgronden, waardoor de kostprijs de hoogte in schoot, een veranderende bouwfilosofie en de grote aandacht die ging naar het onderhouden van bestaand patrimonium.¹⁰³ Sinds 2015 wordt echter terug nieuwbouw *Gemeindebau* gebouwd (*zie Stadsplanning sinds 1945*).

¹⁰³ Förster, W. F., & Menking, W. M. (2016). *Das Wiener Model: Housing for the Twenty-First Century City*. JOVIS.

[Figuur 6]

Deel 2

Proloog

Het was mijn tweede keer in Wenen.

Mijn referentiesteden waren voornamelijk: Gent, Antwerpen en Brussel

Gewapend met een fototoestel, een notitieboekje en een stylo, was mijn plan om in vier dagen tijd drie casestudy's te doorgronden.

Een dikke jas, hopen op droog weer en een tas met eten en drinken en een powerbank wapende mij om een hele dag buiten te zijn.

Google Maps functioneerde als mijn trouwe gids om me wegwijs te maken in het openbaar vervoer.

Mijn uurtje Duitse les van het middelbaar had ik via Duolingo opgefrist, maar bleef bij een beperkte basisvocabulair. Ik had een briefje gemaakt en van buiten geleerd om mezelf en mijn doel voor te stellen in het Duits, voor moest ik personen kunnen aanspreken.

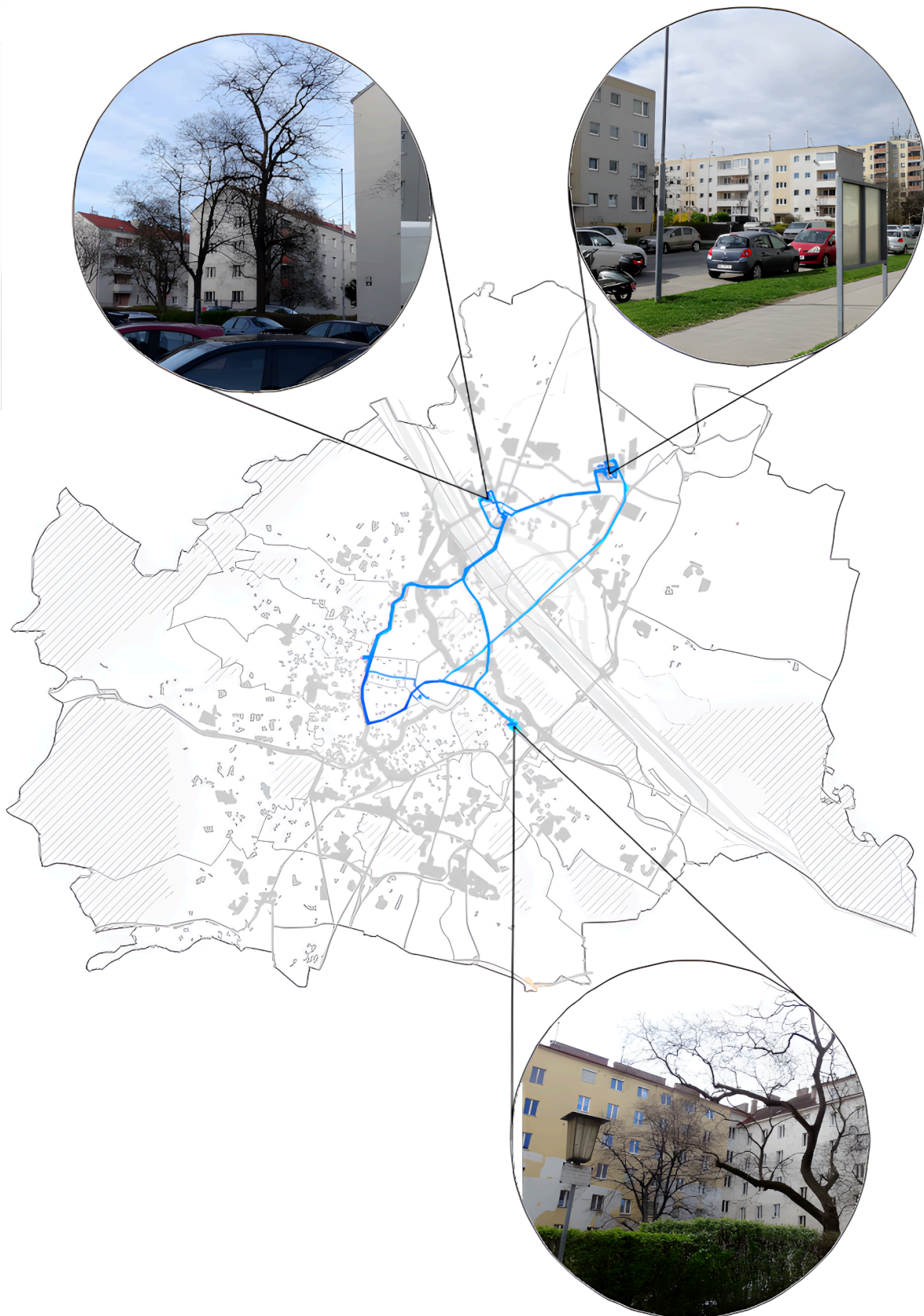
Dat was mijn uitrusting voor mijn casestudy's

En tenslotte een goede portie geluk en durf.

Hoe gemakkelijk is het om als buitenstaander een buurt te leren kennen?

Hoe toegankelijk zijn de gezamenlijke ruimtes voor mij?

Introductie van de case studies

[Figuur 7]

Introductie

In de voorgaande hoofdstukken werden de geschiedenis en de algemene structuur van Wenen besproken, gelinkt aan de *Gemeindebau*. Het transportsysteem, stadsplanning en geschiedenis vormen echter slechts de grote aders van Wenen. Maar net zoals een hand enkel gezond functioneert en niet afsterft als ook het kleine veneuze systeem werkt, is ook in een stad het fijnmazige netwerk van belang. Dit fijnmazige netwerk kan het best worden belicht door middel van casestudy's. Tegelijkertijd maken concrete voorbeelden de eerder verstrekte informatie vatbaarder.¹⁰⁴ Bovendien kunnen beide niveaus aan elkaar afgetoetst worden.

In dit hoofdstuk worden daarom drie casestudy's behandeld. Tijdens een vierdaagse reis van zaterdag tot en met dinsdag bezoek ik de verschillende case studies en ga ik in gesprek met bewoners en vertegenwoordigers van de lokale voorzieningen. De informatie wordt verhalend gepresenteerd. De oorspronkelijke chronologische volgorde (zie figuur 10) van deze reis wordt losgelaten; in plaats daarvan wordt de informatie per casestudy gebundeld. Centraal staat de vraag:

“Draagt de nabije gezamenlijke ruimte bij aan de leefbaarheid van de naoorlogse
Gemeindebau?”

Vijf thema's zullen op het einde beantwoord worden. Deze thema's zijn:

- 1) De connectie met de rest van de stad
- 2) De vormgeving en gebruik van de gezamenlijke buitenruimte
- 3) De aanwezige voorzieningen
- 4) De toegankelijkheid tot informatie
- 5) De bewoners, de gebruikers en de sfeer in de buurt

Door deze casestudy's te analyseren, krijgen we een dieper inzicht in de complexe dynamiek en de impact van de *Gemeindebau* op de stad en haar inwoners. Eveneens wordt een inzicht verkregen voor het implementeren van gezamenlijke ruimte in een stad.

OORSPRONKELIJK VERLOOP REIS				
	ZATERDAG	ZONDAG	MAANDAG	DINSDAG
VOORMIDDAG	CASE 1	CASE 3	CASE 3	CASE 3
MIDDAG	CASE 1	CASE 2	CASE 1	CASE 2
NAMIDDAG	CASE 2	CASE 1	CASE 2	-
AVOND	-	-	-	CASE 3 CASE 1 CASE 2

[Figuur 10]

¹⁰⁴ Hardyns, W. H. (2020). *Onderzoeksontwerp in de criminologie* [Cursus].

De case studies

Case 1: Leonhardgasse,¹⁰⁵

3de district, gebouwd tussen 1957 en 1962

Deze site bestaat uit 339 appartementen en bevindt zich aan de rechteroever van de Donau, nabij de Wiener Gürtel. Het grenst aan het Rabenhof dat gebouwd is tijdens *Red Vienna* en ligt in een gebied met verschillende kleinere *Gemeindebauten* uit andere perioden in een dichter bebouwd gebied.

Case 2: Marianne-und-Oscar-Pollak Hof,¹⁰⁶

21ste district, gebouwd tussen 1958 en 1961

Deze site bestaat uit 333 appartementen en bevindt zich aan de linkeroever van de Donau en grenst aan een viaduct van de A22 autosnelweg. Het bevindt zich vlak naast het Karl-Seitz-Hof uit *Red Vienna*. De omringende bebouwing is losser en diverser.

Case 3: St.-Michael-Gasse 11 alias Großfeldsiedlung,¹⁰⁷

21ste district, gebouwd tussen 1966 en 1973

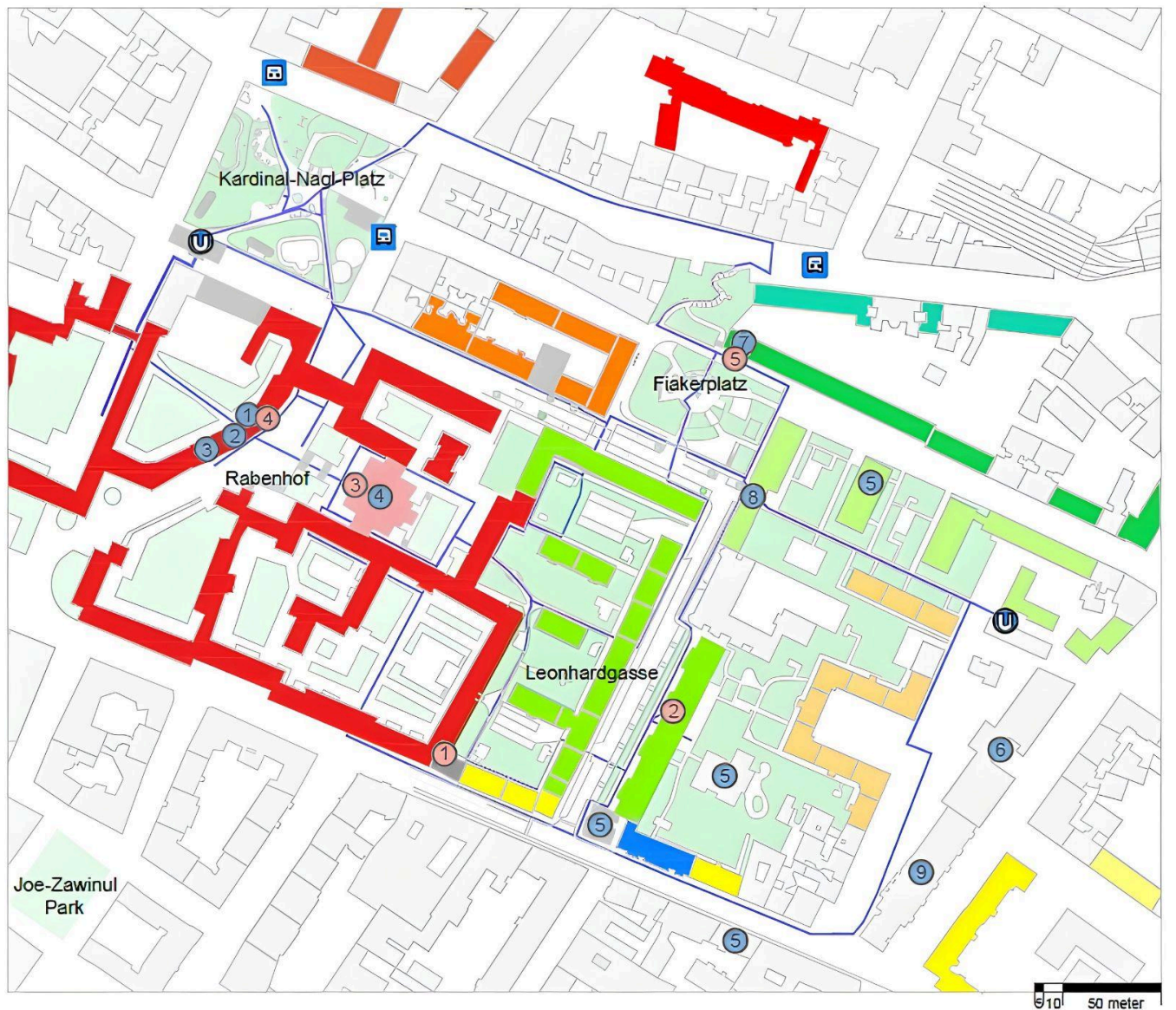
De site betreft in totaal 5533 woonunits, maar de focus ligt op de rechthoekige *Zeilenbau* blokken tussen de Langfeldgasse en de Pastorstraße met 304 woonunits, dewelke zuivere voorbeelden van *Zeilenbau* zijn uit de jaren '60 en liggen in het midden van Großfeldsiedlung. Het grootschalige projectontwikkelingsgebied staat beter bekend als *Großfeldsiedlung (Grote veldnederzetting)* en is het grootste naoorlogse *Gemeindebau* project in het noordoosten van Wenen, alsook ver afgelegen van het historisch centrum.

¹⁰⁵ Aichinger, H., 1885-1962, Kotas, R., 1904-1973, Reitsstätter, H., 1903-1971, & Riedl, F., 1920. (z.d.). *Wohnhausanlage Leonhardgasse 2-10*. Prehsler, H., Sekler, E. F., & Wohnen in Wien. (1961). *Wohnhausanlage Leonhardgasse 7-13*.

¹⁰⁶ Brunner, A., Frank, O., Horacek, J., Kastner, F., Matzalik, E., Pangratz, F., & Reichel, W. (1958). *Wohnhausanlage Marianne und Oscar-Pollak-Hof*. In *Wohnen in Wien*.

¹⁰⁷ Czernin, P., Glück, H., Lang, M. L., Leber, K., Lintl, J., Matha, H., & Payer, P. (1966). *Wohnhausanlage Großfeldsiedlung*.

§1 Case 1: Leonhardgasse

Private gebouwen
Kindergarten
Rabenhof 1927
Felleishof 1928
Franz Silberer Hof 1947

Busstation
Metrostation
① Pensionistenklub
② Bibliotheek
③ Wohnpartner
④ Rabenhof Theater
⑤ Kinderopvang
⑥ Volwassenenonderwijs
⑦ Politiekantoor
⑧ Chinees cultuurcentrum en kunstcentrum Wenen
⑨ Österreichischer Integrationsfonds

Hainburger Strasse 1948
Kleingasse 1952
Barthgasse 1953
Baumgasse 1954
Leonhardgasse 1959 en 1962

① Gesprek met gepensioneerde
② Gesprek met werkloze
③ Gesprek met kassierster van Rabenhof
④ Gesprek met Pensionistenklub
⑤ Gesprek met politiemann

Franz-Adelpoller-Hof 1960
Gestetengasse 1961
Erdberggasse 1964
Leopold-Thaller-Hof 1978

— Wandelpad

[Figuur 8]

Dag 1: Zaterdag 16 maart

7u50, Metro U3

De deuren van de U3 zijn nog handmatig te openen. Hierdoor nemen veel mensen niet de moeite om beide deuren te openen. Enkele seconden later klinkt een signaal en sluiten de deuren automatisch. Twee haltes verder blijft de metro echter aan het perron staan. Er worden verontschuldigen omgeroepen, maar ik versta ze amper. De kwaliteit van de luidsprekers in de metro is slecht en mijn beperkt Duits draagt bij aan het probleem. De metro produceert een soort regelmatige vibraties. We wachten. Er is iets aan de hand met de lijn van de U3. Wederom klinkt er een stem door de luidsprekers. Deze keer wordt er aangekondigd dat alle ritten van de U3 worden verplaatst naar spoor 2. De mededeling wordt ook in het Engels omgeroepen, wat enigszins logisch is voor het openbaar vervoer in de hoofdstad van Oostenrijk. Uiteindelijk duurt de wijziging in het verkeersplan minder dan 10 minuten.

Wiener Linien toont uit deze gebeurtenis aan dat ze uitstekend voorbereid zijn op diverse situaties. Hun ouder materieel is nog steeds in gebruik, wat getuigt van zorgvuldig onderhoud en kwaliteit van de toestellen. Het is bovendien duurzaam. Daarnaast ontdekte ik, terwijl ik online mijn weekpas bestelde, dat de uitbreiding van de U5 volledig automatisch gaat zijn. Onderhoud bestaat dus ook uit innoveren. Deze geoliede machine zorgt ervoor dat miljoenen passagiers dagelijks veilig en op tijd hun bestemming bereiken. Hierbij zijn flexibiliteit en onderhoud twee sleutelwoorden voor een aantrekkelijk openbaar vervoer.

Een kwartier later dan voorzien, bereik ik het station Kardinal-Nagl-Platz. Dit station is een eilandperron en enkel de U3 houdt hier halt. Zoals gebruikelijk bij een metrostation zijn er twee uitgangen aan de uiterste zijden van het perron. Ik kies voor de uitgang die uitkomt op het Kardinaal-Nagl-Paltz zelf. Aan deze zijde is geen lift of roltrap beschikbaar, maar de andere uitgang is wel voorzien van een glazen lift voor mindervaliden.

8u30, Karl-Nagl-Park

Ik volg de stroom mensen mee de trappen op naar buiten. Terwijl de anderen gestaag doorlopen, neem ik het plein in me op. Het wordt aan twee zijden omgeven door *Gemeindebau*. Mijn blik valt op het welkomstbord van het plein. Er staat: “*Willkommen im Kardinal-Nagl-Park*”. Een park dus, geen plein. Blijkbaar is dit 8.000 m² park heraangelegd in

2022.¹⁰⁸ Het is vergroend en deels onthard, maar het is onduidelijk wanneer de naamwisseling van 'Platz' naar 'Park' is gebeurd. Het metrostation en de straat ernaast heten wel nog beide Kardinal-Nagl-Platz.

Op een bankje in het midden van het park, laat ik rustig de sfeer van het park tot me doordringen. Het is hier redelijk proper. Het grootste afvalprobleem is de overvloed aan sigarettenpeuken, vooral tussen de spleten van de houten planken met een voetstuk van beton die dienst doen als zitplaatsen. Nochtans heeft elke publieke vuilbak - ik tel er 13 - een speciaal voorziene asbak. Desalniettemin oogt het park verzorgd en veilig.

Geen tekenen van vandalisme of criminaliteit dus, dewelke als hoofdrekenen werden aangehaald voor het afbreken van naoorlogse hoogbouw in andere landen.¹⁰⁹ Daarnaast vertellen de sigarettenpeuken een verhaal over aandacht voor detail. Het toevoegen van asbakken aan de vuilnisbakken lijkt een logische oplossing om peuken op de grond te vermijden. Hoewel zeker effect heeft, zorgt een klein detail van de banken – de spleten tussen de planken – ervoor dat sigarettenpeuken moeilijk op te ruimen zijn.

Daarnaast is de naamsverandering van het park opvallend: de discrepantie tussen de naam van het metrostation en het park toont linguïstisch de vergroening van de stad. Verder is het ontwerp voor de heraanleg ontworpen met behulp van burgerparticipatie.¹¹⁰ De circa 1.000 deelnemers voor het nieuwe ontwerp wijzen op de betrokkenheid van de gebruikers tot het park.

Mijn zicht vanop de bank op het Kardinal-Nagl-Park, het witte gebouw aan de linkerkant is Gemeindebau

¹⁰⁸ Kardinal-Nagl-Park. (2022, 20 september). <https://www.wien.gv.at/umwelt/parks/anlagen/kardinal-nagl.html>

¹⁰⁹ De Bijlmer: het paradijs voor de nieuwe mens. (2023, 23 oktober). Gemeente Amsterdam. Geraadpleegd op 17 juni 2024, van <https://www.amsterdam.nl/nieuws/achtergrond/bijlmer-paradijs-nieuwe-mens/>

Louis, F. (2017, 9 september). Hoog en droog? Het lot van de Rabottorens. Gentcement. <https://www.gentcement.be/2013/08/hoog-en-droog-het-lot-van-de-rabottorens/>

¹¹⁰ Redaktion. (2020, 21 september). Landstraße: Festival in "Kardi" voor burgers. Wiener Bezirksblatt. <https://wienerbezirksblatt.at/nl/fest-im-kardi-fuer-burger/>

Momenteel zijn er twee vrouwen in de omheinde hondenweide met elk respectievelijk één en twee honden. Ze houden afstand van elkaar, als twee vreemden in dezelfde ruimte. Het eetkraampje op de hoek van het plein is rond deze tijd nog gesloten en een bushalte bevindt zich vlak naast het park. De meeste mensen doorkruisen slechts het park om naar de metro te gaan. Dit plein ligt op 5 minuten wandelafstand van mijn eerste casestudy: de Leonhardgasse.

Gedurende mijn tijd hier is het mij opgevallen dat een publieke zone volgende elementen heeft:

- *een omheinde hondenweide (in het centrum is dit meer aanwezig dan in de periferie)*
- *een omheinde speeltuin voor kleine kinderen*
- *een sportkooi*
- *een speeltuin voor oudere kinderen*
- *een afvalsorteerzone*
- *picknickbanken*

Het strikt scheiden van de activiteiten heeft als voordeel dat preventief conflict wordt vermeden.

Karl-Nagl-Park bezit alle deze elementen van een typische Weense (stedelijke) groenzone.

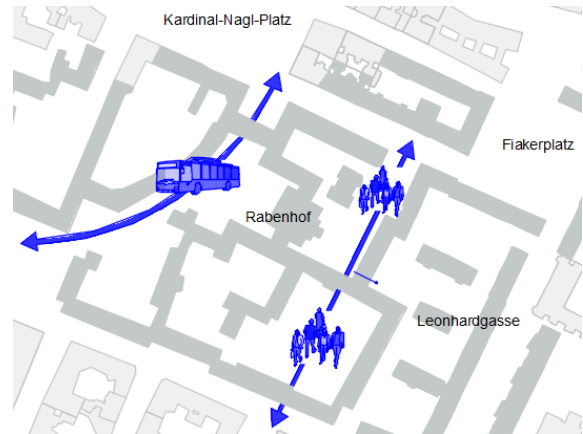
Omdat het Karl-Nagl-Park een grootstedelijk park is van circa 85 op 95 meter, is er ook een eetkraampje, buitenfitnesstoestellen, een kiosk, een graffiti muur en 2 hangmatten. Er zijn daarnaast banken die schuin tegenover elkaar staan en uit één à drie zitplaatsen bestaan. Ik doop ze om tot 'babbelbanken' omdat ze duidelijk bedoeld zijn kleine groepen een zitplaats te bieden om te babbelen. Tenslotte is er een oude telefooncel in de kleuren van de regenboog geschilderd en is het herbestemd tot boekenruilkast.

9u10, Rabenhof

Rabenhof is een configuratie van verschillende publiek toegankelijke hoven. Er zijn enkele hoofdingangen, die lijken op een robuuste toegangspoort van een middeleeuwse stad, daarnaast zijn er kleinere onderdoorgangen. De sociale ruimte van deze *Gemeindebau* is een mix van verhard en groen met verschillende speeltuinen en hoogteverschillen. Het is rustig in de binnenhoven. De site heeft twee noord-zuid

doorsteken die vaak gebruikt worden. De eerste is de doorgang van de Baumgasse naar de Hainburger Straße en is enkel voor niet-gemotoriseerd verkeer. De tweede is de Rabengasse, waar ook een bus door rijdt. Halverwege de niet-gemotoriseerde doorsteek is er loodrecht op het pad een lage onderdoorgang. Het biedt toegang tot het sociaal groen van de Leonhardgasse. Het lijkt als een poort te functioneren naar een ander soort omgeving.

9u20, Leonhardgasse

Het sociaal groen van Leonhardgasse is kleiner en groener. Het is hier muisstil. Enkel een kraai maakt lawaai. Het aantal zitbanken is beperkt tot twee langsheen de doorsteek. Mensen passeren mondjesmaat. De meesten met een hond. Elk raam dat opengaat, elke rolluik die omhoog wordt getrokken, elke deur die zoemt, hoor ik. Enkele ramen staan open en ik hoor mensen met elkaar babbelen. Het laat me beseffen dat deze gebouwen bewoond zijn. In één van de hoger gelegen appartementen weerklinkt een ruzie tussen een kind en de ouder. Een koerier bezorgt pakjes. Met een steekwagen gaat hij in één grote cirkel rond. Stilte. Ik hoor een vliegtuig hoog in de lucht. De enige reden waarom ik me nog een beetje in een grootstad waan, is omdat de sirenes van ambulances weerklinken in de verte. Het Herz-Jesu Krankenhaus is namelijk in de buurt. Per vijf minuten passeren hier momenteel slechts tussen de één en vijf personen.

Mijn zicht vanop de bank in het sociaal groen van Leonhardgasse

Voorgeschiedenis

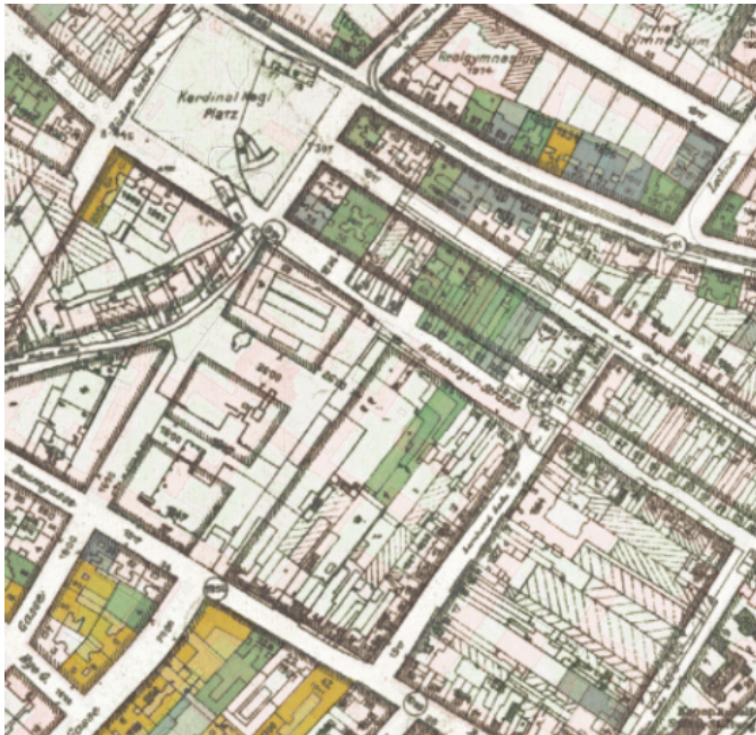

Luchtfoto van 1938¹¹¹ (Oranje is de markering van het Raben Hof (1925-1929))

Voor WOII werd de site ingenomen door woningen met één of twee verdiepen met daarachter volkstuinen en bijgebouwen. Op een luchtfoto van 1938 is te zien dat er een soort private binnensteeg was, hetgene wat vaak voorkwam om de diepe, smalle percelen in twee op te delen om achteraan het perceel het bijgebouw toegankelijker te maken. De buurt werd vooral bewoond door fiakers, waardoor de bijgebouwen regelmatig wagenhuizen waren voor de paarden(koetsen).¹¹² Ook tot op de dag van vandaag passeren de fiakers elke dag langs de site doorheen de Baumgasse om naar het historisch centrum te rijden. Het Fiakerplatz aansluitend met Leonhardgasse is vernoemd naar dit gegeven.

¹¹¹ ArcGIS Web Application. (z.d.). <https://www.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=acb90a96e70941739275a5adb55e2be8>

¹¹² Wiener Wohnen. Wohnhausanlage: Leonhardgasse 2-10. Stadt Wien. Geraadpleegd op 17/4/2024, <https://www.wwoe.at/web-portal/complex-description/0803361>

Inhoud uitleg

Yellow square	Total loss
Red square	Opgebrand
Black square	Serieuze schade
Green square	Kleine schade
Blue hatched square	Bom getroffen
Green hatched square	bombardement

Oorlogsschade Plan 1946

113

Op het *Kriegsschädenplan* van na WOII is te zien dat de site bijna volledig gespaard is gebleven van de bombardementen. Het toenmalige bestuur van Wenen heeft dus bewust de bestaande gebouwen gesloopt om er *Gemeindebauten* te bouwen in navolging van het *8-Punkte Programm* om verarmde wijken te saneren.¹¹⁴ Tussen 1957 en 1962 werd de *Gemeindebau* 'Leonhardgasse' aangelegd. Vanaf 1957 tot 1958 werd de westzijde van de Leongasse heraangelegd, in 1961 tot 1962 volgde de andere kant van de straat. Het nabij gelegen Fiakerplatz werd terzelfdertijd aangelegd.¹¹⁵ Rond 1990 is de buurt gerenoveerd geweest, waarbij het Fiakerplatz opnieuw werd ontworpen. Daarnaast opende de metrostations Kardinal-Nagl-Platz en Schlachthausgasse nabij Leonhardgasse. De renovatie van de naoorlogse *Gemeindebau* zelf bleef beperkt tot een gevelrenovatie.¹¹⁶

Rond 9u30, Leonhardgasse

Deze case study kenmerkt zich door de vele onderdoorgangen. In tegenstelling tot de andere twee cases vormen de gebouwen hier een aangesloten geheel. Om toch een zekere openheid te creëren, zijn er assen getrokken. Niet elke onderdoorgang wordt echter even vaak gebruikt. Vooral de doorgangen die als kortere route dienen, worden intensief gebruikt.

¹¹³ *Wien Kulturgut: Kriegssachschädenplan, um 1946*. (2019, 17 maart).

<https://www.wien.gv.at/kultur/kulturgut/plaene/kriegssachschaden.html>

¹¹⁴ Österreichische Nationalbibliothek. (z.d.). *ÖNB-ANNO - der Aufbau*.

<https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=auf&size=45&qid=HMMVM14T7IUHFABU7P1WGIM1M9RFX>

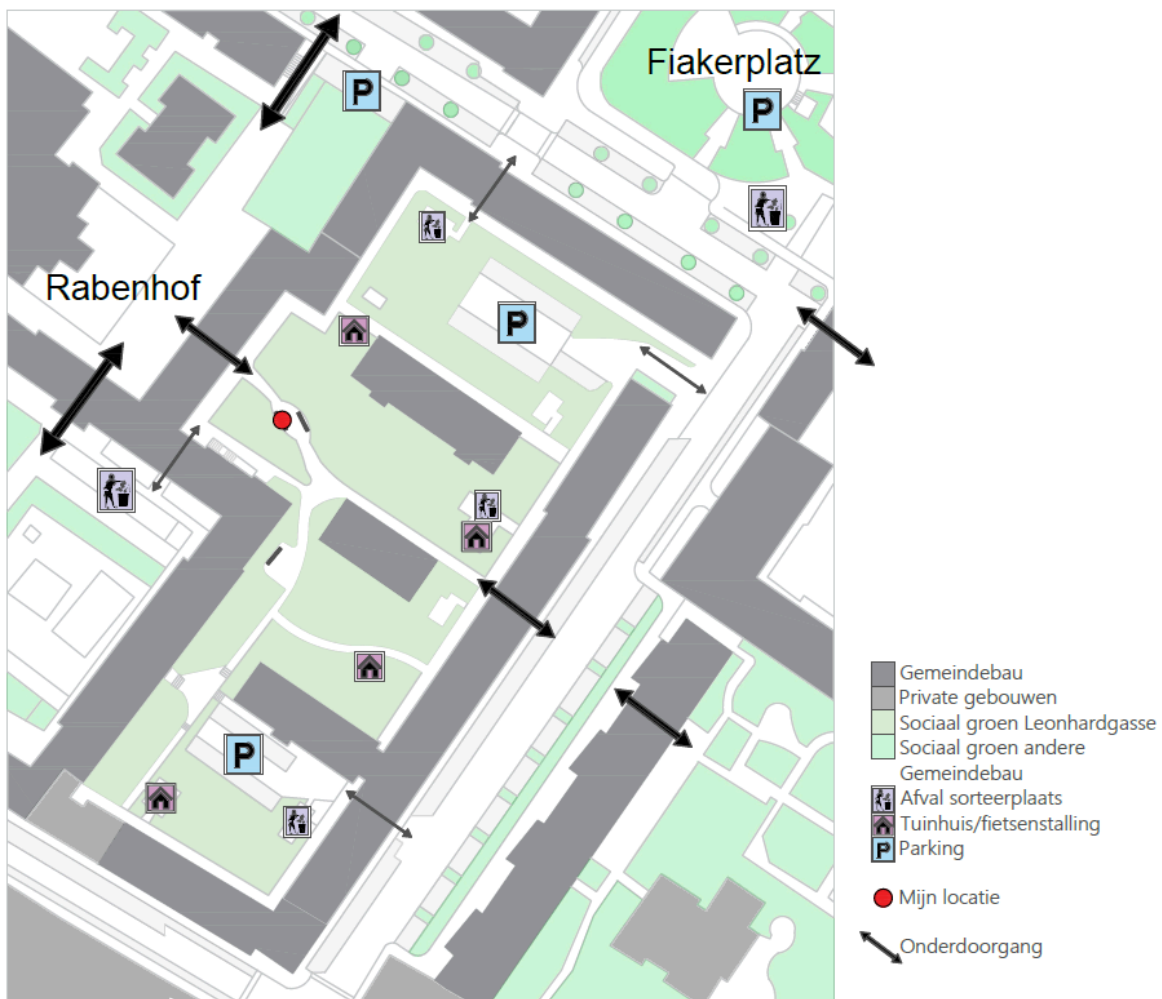
¹¹⁵ Wiener Wohnen. Wohnhausanlage: Leonhardgasse 2-10. Stadt Wien. Geraadpleegd op 17/4/2024,

<https://www.wwo.at/web-portal/complex-description/0803361>

¹¹⁶ Wiener Wohnen. Wohnhausanlage: Leonhardgasse 2-10. Stadt Wien. Geraadpleegd op 17/4/2024,

<https://www.wwo.at/web-portal/complex-description/0803361>

Hoe vaker er mensen doorheen lopen, hoe groter de poort is. Wat me ook opvalt, is dat er altijd een minimum aantal private parkeerplaatsen wordt voorzien voor elke *Gemeindebau*.

[Figuur 9]

Leonhardgasse illustreert hoe theorie en praktijk kunnen verschillen door de invloed van contextuele factoren. Omdat de Zeilenbau werd gebouwd in een reeds verstedelijkt gebied, was de beschikbare ruimte beperkt en kon het stratenplan niet volledig naar eigen inzicht worden bepaald. Hierdoor werd het optimale bezonningspatroon van de oost-west-as niet gevolgd, en werden de visuele zichtlijnen ingeperkt. Het aantal verdiepingen varieert afhankelijk van de omgeving, waardoor de gebouwen vijf of zes verdiepingen tellen, in plaats van de theoretisch optimale vier of negen verdiepingen.

Rond 10u00, Gesprek met een gepensioneerde

Terwijl ik foto's van de omgeving trek en enkele nota's maak, staart een man me vanuit zijn raam aan. Een buitenstaander blijft hier niet onopgemerkt.

‘Guten Tag’, spreek ik ik hem aan, ‘Kennst du deine Nachbarn?’

Het is een vraag die ik op voorhand heb voorbereid. Het lijkt me een evidente vraag als je de cohesie van een buurt wilt te weten komen. Ken je je burens? De man verstaat me niet goed en besluit naar beneden te komen. In mijn gebrekkig Duits- Engels kan hij namelijk niet- leg ik hem uit wie ik ben en wat ik probeer te onderzoeken. Hij nodigt me hierop uit in zijn appartement. Het is een klein éénslaapkamerappartement in het deel van het Rabenhof dat uitkijkt en aansluit op de Leonhardgasse. Het is een sober ingericht appartement. Schoon, maar toch met enige onopgeruimde spullen. Ik zet me in de lage blauwe zetel terwijl hij een stoel erbij neemt. Er is een salontafel, maar geen echte eettafel.

Raymond¹¹⁷ woont op het eerste verdiep in het Rabenhof dat uitkijkt op het sociaal groen van de Leonhardgasse en is al 16 jaar woonachtig hier. Op mijn eerdere vraag antwoordt hij resoluut: ‘Neen.’ Hij vergelijkt de sfeer in de *Gemeindebau* met die van een camping, waar iedereen volgens hem vriendelijk is en de deuren openstaan. Hier, in de Leonhardgasse, is dat anders. Hier moet je geen melk vragen aan je burens. Het blijft hooguit bij een beleefde knik als je elkaar passeert in de trappenhuis. Er zijn geen activiteiten in de binnenhoven en Raymond bevestigt dat het sociaal groen akoestisch niet optimaal is. Je hoort zelfs de geluiden van hier over de gebouwen heen, in de straat. Dat maakt dat de mensen meer ingetogen zijn.

Raymond wil liever in zo’n sfeer van een camping leven. Daarom spaart hij voor een caravan, zodat hij de rest van zijn pensioen op campings kan vertoeven. Als afsluiter vraag ik naar het uitzicht. Hij zegt dat hij het wel mag, met veel groen, maar er is slechts een beperkte strook van de hemel zichtbaar. Dit geeft hem een gevoel van beperkte vrijheid. Moest hij een terras hebben- zijn appartement heeft er geen- zou hij het liefst een overdekt terras willen met zijwanden, zodat hij ook buiten kan zitten als het regent.

‘Zo zie je je burens wel niet’, merk ik op.

‘Ja, nu ook niet.’

Rond 10u30, Gesprek met werkloze

Leonhardgasse is een rustige, brede straat. Op dit moment valt de zon volledig op de oost-zuid gevel van de *Gemeindebau*. Ook het voetpad aan die zijde baadt in het licht. Er zijn geen winkels in de straat, enkel op de hoek is er een kinderopvang. Deze lijkt echter gesloten. Boven de onderdoorgang van Leonhardgasse naar Kleingasse prijken de rode letters van de *Gemeindebau*.

¹¹⁷ Is een schuilnaam

‘Waarom trek je dit?’ hoor ik iemand naar me roepen, ‘Daar is toch niets interessant aan?’

Een vrouw van rond de 35 kijkt me aan vanuit haar raam. Weer vertel ik wie ik ben en wat ik doe. Ook zij schudt haar hoofd en kent haar burenen niet. Ze zegt dat zij wel nog haar burenen groet, maar de burenen zelf

negeren haar. Na een paar onhandige woordwisselingen nodigt ook zij me in haar woning uit. Ze komt naar beneden en gebaart me haar te volgen. Ik betreedt het gebouw. De trappenhall is onverlicht, de natuurlijke lichtinval voldoet. Elke trappenhall van de naoorlogse *Gemeindebau* is op dezelfde manier opgebouwd. Er is een kleine lift waar net een rolstoel in past, maar de toegang is pas vanaf een half verdiep. De trap kronkelt als een slang rond de liftschacht. De schacht wordt beschermd door een metalen rooster, waardoor je de lift kan zien bewegen. Het lijkt een zeer praktisch, minimaal ingerichte trappenhall, maar dan vallen me de patronen op de muur op. De kleur is duidelijk afgebleekt, doch, het geeft een meer huiselijke sfeer aan de hal.

We bereiken het eerste verdiep. Ze loodst me direct de kleine inkom door naar de woonkamer/slaapkamer. Haar woonunit is een kleine studio met een badkamer, maar zonder keuken. Er staan niet veel meubels in de ruimte. Enkel een mediumhoog bed, een kledingrek, een grote kast, een stoel, een zitzak en een kleine kast met een microgolfoven erop. Haar kleine hond komt naar me toegelopen en snuffelt aan mijn schoenen. Hij realiseert zich dat ik geen snoepjes voor hem heb en legt zich terug op het ronde, grijze tapijt.

Alexa(ndra) woont nog maar 3 maanden in deze woonunit. Haar tienerdochter woont bij de oma. Ik vraag haar hoe het is om hier te wonen. Ik krijg een heel relaas te horen over hoe WienerWohnen (Weens Wonen) de appartementen met goedkope materialen worden afgewerkt en dat het twee maanden duurde alvorens iemand kwam om haar wc te herstellen. Doorspoelen ging namelijk niet meer. Verder is ze wel blij dat ze nu eindelijk in een *Gemeindebau* kan leven -volgens haar is de wachtlijst 5 jaar- maar omdat ze geen keuken heeft en er geen gemeenschappelijke keuken is, heeft ze zelf een oplossing moeten

bedenken. Ze opent de grote kast in de ruimte en onthult de keukentete met een lavabo en twee inductieplaten.

Wie heeft recht op een sociale woning in Wenen?

Ten eerste mag je maximaal € 4.114,29 netto per maand verdienen als alleenstaande en € 6.130,71 voor een gezin van twee personen.¹¹⁸ Dit limiet is ruim boven het gemiddelde loon in Wenen. In vergelijking met België, waar de grens op € 2.459,58 netto per maand ligt voor een alleenstaande en € 3.689,17 voor twee personen, is dit enorm hoog.¹¹⁹ De kosten van het levensonderhoud in Wenen zijn wel circa 10% hoger dan gemiddeld in België.¹²⁰ Ten tweede moet je al 2 jaar je hoofdadres in Wenen hebben.¹²¹ Ten derde moet je minstens 17 jaar oud zijn. Ten vierde moet je een Oostenrijkse staatsburger zijn of een statuut hieraan gelijk gesteld.

Daarnaast is het mogelijk om als hoofdhuurder je appartement door te geven aan naaste familieleden of een vroegere partner, zolang die persoon voldoet aan de vier eerder genoemde voorwaarden.¹²² Het al bezitten van een woonst heeft in op de inkomen-en vermogenstoesten, maar betekent niet automatisch een uitsluiting van een *Gemeindebau* appartement.

In de praktijk wil dit zeggen dat de wachttijd voor nieuwe burgers in 2024 gemiddeld vijf jaar is. Eerst moeten ze namelijk twee jaar op eigen houtje onderdak vinden en vervolgens duurt het ongeveer drie jaar alvorens er een appartement beschikbaar komt.¹²³ Indien een hoge nood voor een woning kan bewezen worden, wordt deze drie jaar drastisch verkort. Aangezien kandidaat-huurders bepaalde voorkeursdistricten kunnen opgeven, kan de wachttijd echter oplopen als er minder districten geselecteerd worden en de nood beperkt.

Zodra er een appartement aangeboden wordt, heeft de kandidaat de mogelijkheid om één keer te weigeren.¹²⁴ In dat geval wordt er een tweede optie aangeboden. Bij een tweede weigering geldt een blokkeringsperiode van drie jaar en dient een nieuwe aanvraag ingediend te worden, of wordt geadviseerd om een SMART- appartement te overwegen. Deze SMART- appartementen worden aangeboden door limited-profit woningbouw-

¹¹⁸ *Einkommenshöchstgrenzen*. (z.d.). <https://wohnberatung-wien.at/footer/einkommenshoechstgrenzen>

¹¹⁹ <https://www.vlaanderen.be/een-sociale-woning-huren-bij-een-woonmaatschappij/voorwaarden-voor-een-sociale-woning>

¹²⁰ Geschatte maandelijkse kosten voor een gezin van 4 personen per maand 3.431 euro, zonder huur en voor een alleenstaande 996 euro in Wenen t.o.v. 3.202 euro en 911 in België en 3.419 en 974 in Brussel. Bron: *Wereld data*. (z.d.). <https://werelddata.nl/>

¹²¹ 1: *Voraussetzungen klären*. (z.d.). <https://wohnberatung-wien.at/wiener-wohn-ticket/1-voraussetzungen-klaeren/>

¹²² *Wiener Wohnen - Gemeindewohnungen*. (z.d.-c). [wiener-wohnen.at](https://www.wienerwohnen.at/mieterin/mietende/wohnungsweitergabe.html)
<https://www.wienerwohnen.at/mieterin/mietende/wohnungsweitergabe.html>

¹²³ Interview Alexandra, resident of a Gemeindebau, conducted by Nienke Degraeve, live, 16/03/2024

¹²⁴ *Gemeindewohnungen*. (z.d.). Wohn Beratung Wien. Geraadpleegd op 18 juni 2024, van <https://wohnberatung-wien.at/wohnberatung/gemeindewohnungen>

verenigingen. Hoewel het geen *Gemeindebau* is, zijn ze toch betaalbaar.¹²⁵ Ze vormen een tussenoplossing tussen sociale en private woningbouw.¹²⁶ In Wenen is circa 62% van de woningen in een vorm gesubsidieerd.¹²⁷

Tenslotte is het mogelijk om van appartement te wisselen als je al tenminste vijf jaar hoofdhuurder bent van je huidige woonst.¹²⁸ Deze wissels worden vaak ondernomen vanwege een wijziging in de woonsituatie of omwille van de locatie.

Daarnaast is het handig dat de kandidaat Duits spreekt. Al het contact verloopt namelijk in deze taal. Hoewel iemand met enige digitale vaardigheid zich online kan redden, zijn de telefonisten van WienerWohnen vaak niet in staat om Engels te spreken.

10u50, Gesprek met een werkloze

MONAT (ALEXANDRA + HUND)	
STROM	110 €
MIETE	350 €
WASSER	110 €
HUND	150 €
ANDERE FIXKOSTEN	80 €
TOTAL	800 €
ARBEITSLOSENGELD	1100 €
ÜBRIG	300 €

Alexa is zo vriendelijk om haar algemene financiële toestand neer te pennen. Ze is timmervrouw van opleiding, maar is momenteel werkloos. Daardoor krijgt ze momenteel uitkering. Toch zou ze het liefst dat beroep willen blijven uitoefenen en zich niet laten omscholen. Bovendien vereist een omscholing geld, zegt ze. De meest opvallende kost is de lage huurprijs van €350. Gemiddeld genomen is de huurprijs bij de *Gemeindebau* slechts de helft van wat je per m² zou betalen op de particuliere huurmarkt.¹²⁹

Verder is de elektriciteit en het water niet aan een lager tarief. Tenslotte is in Wenen iedereen met een hond verplicht deze te laten chippen, te verzekeren en medisch in orde te zijn. Uiteindelijk houdt ze 10 euro per dag over voor eten, drinken, kleding en ontspanning. Dit vindt Alexa zelf zeer weinig. Uiteindelijk vraag ik wat ze van het uitzicht vindt. Ze vindt dat de straat vaak vuil is, al is die onlangs gekuist. De bomen zijn wel leuk, maar het zicht wordt verstoord door de vele auto's. 's Nachts vindt ze het wel prachtig, omdat het dan volledig stil is en je de sterren goed kunt zien. Op dat moment rijdt een motorfiets de *Gemeindebau*

¹²⁵ *Gemeindewohnung: Voraussetzungen und Anmeldung.* (z.d.).

<https://www.stadt-wien.at/immobilien-wohnen/gemeindewohnung.html>

¹²⁶ FAQs. (z.d.).

<https://wohnberatung-wien.at/footer/faqs#:~:text=Nach%20Ablehnung%20Ihres%20letzten%20Wohnungsangebots,Einreichung%20f%C3%BCr%20eine%20Gemeindewohnung%20m%C3%B6glich.>

¹²⁷ Förster, W. F., & Menking, W. M. (2016). *Das Wiener Model: Housing for the Twenty-First Century City*. JOVIS.

¹²⁸ *Gemeindewohnungen.* (z.d.). Wohn Beratung Wien. Geraadpleegd op 18 juni 2024, van <https://wohnberatung-wien.at/wohnberatung/gemeindewohnungen>

¹²⁹ *Wenen, waar ook de professor een sociale woning heeft.* (2019, 25 januari). BRUZZ.

<https://www.bruzz.be/stedenbouw/wenen-waar-ook-de-professor-een-sociale-woning-heeft-2019-01-25#:~:text=De%20criteria%20zijn%20dan%20ook%20een%20alleenstaande%20v%C3%A9%C3%A9%20hoger.>

binnen. Onmiddellijk uit ze gefrustreerd tegen mij in het Duits: 'Allé, zie dat, dat is verboden. Er is een kinderopvang daar. Er spelen daar kinderen.'

Dat doet haar denken aan een vraag die ik eerder stelde: Ken je je burens? Ze vertelt dat ze de kinderen wel vaak met elkaar buiten ziet spelen, maar hun ouders, die lijken meestal bezig te zijn met hun smartphone. Ondertussen is het al bijna half twaalf. Hoog tijd om verder te gaan. Bij het afscheid geeft ze me nog een chocoladepaashaasje mee.

Raymond en Alexandra geven beiden aan dat hun contact met de burens zeer beperkt is. Het is moeilijk om te oordelen wat de oorzaak hiervan is, maar één ervan kan liggen aan het beperkte gebruik van het sociaal groen en een afwezigheid van collectieve voorzieningen in de gebouwen. Daarnaast geeft Alexandra aan dat ze erg blij is met haar sociale woning, hoewel ze WienerWohnen nalatig vindt. Haar financiële situatie toont aan dat het zonder de lage huurprijs bijna onmogelijk zou zijn geweest om een eigen appartement te hebben. Haar desinteresse voor de rode letters van de Gemeindebau vind ik onterecht. De letters functioneren als reclame.¹³⁰ Dit kan ertoe leiden dat het unieke karakter en de geschiedenis van de Gemeindebau gewaardeerd worden. Ik vond het ook opmerkelijk dat Raymond al 16 jaar in de Gemeindebau woont, terwijl hij daar eigenlijk weg wilt. Ik veronderstel dat dit ligt aan het feit dat het sparen voor een caravan moeilijk gaat.

Rond11u00, Fiakerplatz

Fiakerplatz, ook bekend als het Brock park, bevindt zich bovenop een ondergrondse parking en compenseert een natuurlijk hoogteverschil in de stad. Langs alle kanten wordt het omringd door naoorlogse *Gemeindebauten*. Het plein is uitgestorven. De winkeltjes rondom lijken allemaal gesloten of opgedoekt. Een bonte kraai wandelt rustig in het gras op zoek naar eten. Het lege blikje cola negeert hij. Ik maak gebruik van de pauze om mijn bevindingen over het sociale groen neer te pennen:

Het sociaal groen in de Leonhardgasse is nabij, aantrekkelijk, zichtbaar en toegankelijk, maar door de akoestiek en de vele ramen van de appartementen die uitkijken op de groenruimte, zorgt het gebrek aan privacy voor een remming in het effectieve gebruik ervan. Daarnaast zou ook gesteld kunnen worden dat de bewoners weinig van het sociaal groen gebruikmaken om hun burens niet te storen. Het maakt dat het sociaal groen vooral qua zicht een gezamenlijke ruimte is. Het uitzicht op het groen biedt een bepaalde kwaliteit aan de appartementen.

¹³⁰ Van Hiel, A. V. H., & Roets, A. R. (2017). *Sociale psychologie* (2de editie), p.227-234. [Boek]. Academia Press. (Oorspronkelijk gepubliceerd 2013) ISBN 978 94 014 4512 2

Dit wordt geïllustreerd door het verschil in tevredenheid over het uitzicht tussen Raymond en Alexandra. Het doet denken aan de appartementen aan zee: de zee is niet makkelijk te betreden, maar een appartement met uitzicht op zee is vaak veel geld waard. Wanneer dit zicht ontnomen wordt, daalt de waarde van het appartement drastisch. Verder geeft de rust die door sociale druk wordt gecreëerd, het sociaal groen een intieme sfeer.

Ondertussen betreedt een man met zijn hond de hondenweide en komen twee jongens toe in de sportkooi. Ik besluit te vertrekken. Misschien dat het hier zondagnamiddag drukker is.

Dag 2: Zondag 17 maart

Rond 16u50, Rabenhof Theater

Tien minuten voor de aanvang van de voorstelling 'Der Froschkönig' (De Kikkerprins) in het Rabenhof Theater stromen ouders met hun kinderen toe. Een geschilderde rode loper markeert de laatste trappen naar de ingang. Het kleinschalige theater is één van de publiek-sociale activiteiten die in deze *Gemeindebau* aanwezig zijn. Het zijn er niet veel, een gepensioneerdencollege, een bibliotheek, verschillende kinderopvang, een kantoor van de woonpartner van WienerWohnen en een school voor volwassenenonderwijs. Enkele kinderen spelen in de struiken voor het Rabenhof Theater. Hun ouders sporen hen aan te komen. Ik wacht tot de mensenstroom bijna verdwenen is en ga ook naar binnen.

Het Rabenhof Theater

Het Rabenhof Theater is een kleinschalig theatergebouw in de gelijknamige *Gemeindebau*. Het hele complex is tussen 1925 en 1928 gebouwd en is één van de grootste sociale woningcomplexen. Het heette oorspronkelijk Austerlitzhof, maar na de Februari-opstand (1934) werd het omgedoopt tot Rabenhof. Na de WOII werden de bovenste verdiepingen gerestaureerd en tussen 1987 en 1992 werd het hele complex gerenoveerd.

In de beginperiode tussen 1928 en 1934 was het theater een kinderdagverblijf en een gemeenschapsruimte.¹³¹ ¹³²Hierna was het tot 1971 een bioscoop voor de buurt. Nadat de bioscoop ten onder ging aan concurrentie en capaciteitstekort, stond het leeg tot 1988. In 1988 werd het gebouw langzaam weer in gebruik genomen voor reguliere culturele elementen. Het werd de derde vestiging van 'Theater in der Josefstadt'. Daarvoor werd de

¹³¹ *Über uns* | Rabenhof Theater. (z.d.). Rabenhof. <https://www.rabenhoftheater.com/info/ueber-uns>

¹³² Wikipedia-Autoren. (2006, 20 november). *Rabenhof Theater*. https://de.wikipedia.org/wiki/Rabenhof_Theater#

bioscoopzaal omgebouwd tot een theater met 300 zitplaatsen. Pas vanaf 31 december 2000 werd het een zelfstandig theater met een zeer grote variëteit aan shows. Vele bekende Oostenrijkse komieken treden hier op, er zijn literaire lezingen en theatervoorstellingen voor volwassenen en kinderen. In 2008 werd het gerenoveerd en werd de bijzondere bioscoop-architectuur terug in ere hersteld.

Zicht op het Rabenhof Theater

17u05, Gesprek met kassierster van Rabenhof

De kleine foyer is half in het donker gehuld. Links van mij valt me een trap op door zijn bijzondere keramieken wanden en het met gekleurde LED-verlichte plafond. Twee mensen staan klaar om de jassen aan te nemen. Ik spreek hen aan en stel mezelf voor. Ze merken dat mijn Duits wat gebrekkig is, dus schakelen ze over naar Engels. Uiteindelijk verwijzen ze me door naar de kassierster.

De kassierster is een jonge vrouw met kort haar, waarvan de puntjes paars gekleurd zijn. Ze zit in het kamertje achter de kassa met haar koptelefoon op. Pas als ze me in haar ooghoeken ziet, komt ze naar me toe. Ze vertelt kort over de geschiedenis van het Rabenhof Theater en legt uit dat het contact met de buurt beperkt is. Zo staat de organisatie volledig los van de omwonenden en kan ze slechts twee mensen die hier werken die ook in de buurt wonen, opnoemen. Daarenboven zorgt de metro ervoor dat hun publiek uit heel Wenen komt en ook bestaat uit Duitstalige toeristen. Toen ze tijdens de coronaperiode geen optredens binnen mochten organiseren, gaven ze in het najaar acht à tien gratis voorstellingen voor hun deur in open lucht. Deze optredens sloegen hard aan en het was ook leuk om te organiseren, waardoor ze het de afgelopen twee jaar herhaalden. Het heeft er bovendien voor gezorgd dat de buurt hen beter heeft

leren kennen. Ze hoopt dat dit evenement een vast onderdeel van hun programma zal worden. Corona is trouwens ook de reden waarom ze nu pas hun 20-jarig jubileum vieren.

Ik kan uit het voorgaande besluiten dat het Rabenhof Theater nabij en zichtbaar is, maar de toegankelijkheid is beperkt. Hierdoor fungeert het theater slechts gedeeltelijk als een gezamenlijke ruimte. De financiële aspecten maken het eerder een locatie voor een gelegenheid, die een breder publiek aantrekt voor een uitstap, in plaats van een locatie voor spontaan gebruik. Wanneer de voorstellingen gratis zijn, zoals bij openluchtvoorstellingen, is duidelijk te zien dat dit direct invloed heeft op de participatie van de buurtbewoners.

Bekeken vanuit een groter perspectief is de toegankelijkheid juist zeer groot. Door de nabijheid van de U3 die tot 's nachts rijdt, is het mogelijk om het theater van ver te bereiken en terug thuis of op een hotel te geraken met het openbaar vervoer. Het Rabenhof Theater zou niet kunnen functioneren zonder het goede metronet van de stad Wenen.

17u15, Leonhardgasse

Ik neem dezelfde plaats in als de dag voordien in het sociaal groen van de Leonhardgasse. Op de korte tijd dat ik hier verblijf passeren me een man die zijn hond uitlaat, een moeder met een buggy en twee kinderen, een thuiskomend koppel en een vrouw die haar hond uitlaat. De vrouw trekt enkele foto's van haar speelse viervoeter op het grasveld. Een luide radio weerklinkt vanuit één van de openstaande ramen en de geur van eten dringt mijn neus binnen.

17u30, Fiakerplatz

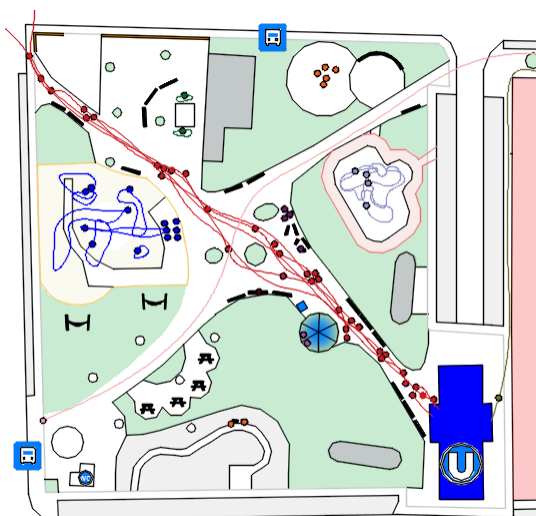
Het is hier duidelijk drukker dan gisteren, al is het nog steeds beperkt. Twee oudere dames zitten elk op een bankje. Ze blijven niet lang. Misschien is het onderdeel van hun dagelijkse wandeling. Verder hangen twee 13-jarigen aan de leuning van de ingang van de garage. Ze babbelen en lachen, onmogelijk om stil te blijven staan. Ondertussen zijn een man en een kind basketbal aan het spelen in de sportkooi. Elk om de beurt mikken ze naar het doel. Niet veel ballen slagen erin door de ring te vallen. Inmiddels begint het te schemeren. Verschillende geuren van klaargemaakt eten worden door de zachte bries tot bij mij gebracht. Een vrouw gaat naar de glasbak. Even later volgt een andere. Een man met een grote hond betreedt de hondenweide. Hij maakt de hond los van de leiband en zet zich neer op het bankje om op zijn smartphone te zitten. Ondertussen snuffelt zijn hond alle hoekjes van de kleine weide af. Nog een andere, oude vrouw gaat naar de glasbak. Kinderen passeren het park waarschijnlijk op weg naar huis. Een zakelijk geklede vrouw komt uit de

garage en passeert de twee tienermeisjes hangend aan de leuning. Hoewel ze elkaar niet kennen, lijkt dat het signaal te zijn voor hen om te vertrekken. Wanneer ik me recht stel en mijn tas van de bank neem, zie ik dat een oude, smalle, blanke vrouw bloemen plukt in het bloemenperk. Soms heeft ze een wortel mee die ze vervolgens eraf trekt en terug in het perk smijt. Op die manier heeft ze al een klein boeket gevormd. Ik besluit om terug te lopen naar het metrostation via de binnenkoeren van de *Gemeindebau*. Een klein ommetje voordat de zon ondergaat kan namelijk geen kwaad. In Leonhardgasse word ik begroet door een man die terugkeert met zijn hond, voor de rest is het hier leeg. In Rabenhof is het drukker. Twee bewoners staan bij een open deur van een trappenhuis te babbelen. Wanneer een man vanuit nabijgelegen trappenhuis komt, groetten ze hem beiden. Ik wandel verder. Regelmatig passeer ik mensen die hun vuilnis wegbrengen. Een jogster komt mijn richting uit, maar ik sla af naar een kleine binnenkoer van het Rabenhof. Wat me hier opvalt is dat ruim een kwart van de ramen geen gordijnen of jaloezieën heeft. In de Rabengasse overheerst het geluid van een stofzuiger en iemands muziek.

Het zijn de eenvoudige, dagelijkse routines die een Gemeinschaft en een Gesellschaft vormen, waarbij elke persoon een schakel is in het sociale weefsel van de buurt. Iedereen volgt zijn eigen weg: sommigen spreken bewust af, terwijl anderen elkaar toevallig tegenkomen, bijvoorbeeld in de ingang van de Gemeindebau. De architectuur fungeert hierbij slechts als decor waarin het leven zich afspeelt, een decor dat gemakkelijk kan veranderen. Een trappenhuis, een bankje, een plek waar afval wordt verzameld, een hondenweide – het zijn elementen die bijna overal in een Europese stad te vinden zijn.

Rond 18u00, Kardinal-Nagl-Park

De zon is onder. Een kerktoeren luidt intensief. Het is hier druk. Allereerst heb je de vlaggen mensen die uit het metrostation komen. In de speeltuin zitten maar liefst zes ouders met hun kleine kinderen. De kiosk wordt bezet door 2 chillende volwassen mannen. De pingpong tafel is in gebruik door twee mannelijke twintigers. Een groepje van vijf tieners zit in het klimtoestel. De eetkiosk is open en ook de hondenweide en ballenkooi zijn bezet. Op die manier wordt elk facet van het park in gebruik genomen.

Dag 3: Maandag 18 maart

13u15, Kardinal-Nagl-Park & Hainburger Straße

Kardinal-Nagl-Park bruist van het leven. Doch, de helft van de mensen kruist slechts het park diagonaal van en naar de metro, als schakels in een levendige ketting.¹³³ Er zijn veel kinderen aanwezig. Een deel van de scholen eindigt immers al om 13 uur. Vandaag is mijn plan om langs verschillende *Gemeindebauten* in deze buurt te wandelen. Dus ga ik de Hainburger Straße door naar het Fieberplatz. Zoals een afvoer het water in een bad laat verdwijnen, zo slokt het metrostation alle mensen op waardoor de straat direct rustiger is dan het Kardinal-Nagl-Park. De ene gevel van Hainburger Straße baadt in het licht van de zon, in de straat heerst echter de schaduw. De middelhoge bomen, nog kaal en zonder bladeren, werpen scherpe schaduwen op de wit gepleisterde gevels. Hun takken vertakken zich als een spinnenweb over de geparkeerde auto's heen. Nu nog grijs en zonder bladeren, zullen deze bomen over een maand opbloeien tot een weelderig groen bladerdak. Het Brock park heeft enkele groene struiken. In het midden zijn witte en paarse viooltjes geplant. Er zijn slechts vier mensen, waaronder ikzelf. Af en toe passeren wel anderen, maar de meesten van hen zijn hier enkel voor de parkeergarage te bereiken onder het groen.

Groen is hier in de buurt veel aanwezig. Echt groen, niet een paar graszoden. In deze buurt zijn meer dan 150 oude en jonge bomen. Waar de metro niet diep onder de straat loopt, staan zelfs kleine bomen in bloembakken. Het groen wordt duidelijk goed verzorgd en rond de boomstam zijn meestal wintergroene struiken geplant om de straat zelfs een groen karakter in de winter te geven, alsook om het perk van zwerfvuil te beschermen, al lijkt dit tweede geen knelpunt te zijn.

13u30, Fieberplatz & Gestettengasse

Mijn zicht op het Fieberplatz (het politiekantoor bevindt zich op het gelijkvloers op de hoek van het witte Gestettengasse *Gemeindebau*)

¹³³ Exacte tellingen zijn in de bijlagen te vinden

Drie politieagenten staan buiten op de trappen voor hun kantoor. Het politiebureau bevindt zich op het gelijkvloers van de Gestettengasse *Gemeindebau*. Twee van hen zijn aan het roken. Ik vraag me af of ik ze zou kunnen aanspreken, maar durf niet. Vier jongeren nemen plaats aan de picknicktafel en halen hun middageten boven. Ze lachen. Eén van hen haalt haar smartphone boven en toont iets aan de rest. Ik vraag me af of ze uit de buurt komen.

13u45, Franz-Adelpoller-Hof

Tussen twee gebouwen van het Franz-Adelpoller-Hof (1960) is een laag, betonnen gebouw geklemd. Het is het *Chinesische Kultur- und Kunstzentrum Wien* (Chinese Cultuur- en Kunstcentrum Wenen). Er is een onderdoorgang om richting het metrostation van Schlachthausgasse te gaan. Het gebouw ziet er niet uitnodigend uit en lijkt verlaten, al wordt het wel duidelijk onderhouden. De gevel van het gelijkvloers is bekleed met kleurrijke stenen. Ze zien er echter vuil uit en op enkele plaatsen zijn kleine graffiti tekeningen aangebracht. Boven de onderdoorgang zijn nog twee andere woorden te lezen: '*Durchfahrt verboten*'. (Doorgang verboden) Het ronde blauwe bord beklad met stickers verduidelijkt echter dat fietsers en voetgangers wel welkom zijn. In tegenstelling tot de Leonhardgasse, waar een deel van de paden organisch zijn aangelegd, is er hier een rechte, brede as met iconen voor fietsers op de grond met loodrechte vertakkingen op deze as naar de ingangen van de *Gemeindebauten*. Het geeft me het vermoeden dat het fietsnetwerk losgekoppeld is van de straten - gezien deze in de straten ontbraken- maar telkens gedeeld wordt met voetgangers. De *Gemeindebau* zelf ziet er echter bijna identiek uit. De autovrije straat komt uit op het metrostation Schlachthausgasse van de U3. Het is de volgende halte na Kardinal-Nagl-Park.

Mijn zicht op de binnenstraat van het Franz-Adelpoller-Hof

13u55, Kleingasse

Een wegwijzer toont de richting naar het politiekantoor van eerder. Ik sla rechtsaf. Via de *Gemeindebau* Kleingasse (1952) hoop ik in het sociaal groen van de Leonhardgasse van 1962 uit te komen. De groenruimte van Kleingasse staat echter vol met bouwmaterialen, verplaatsbare wc's en een container huisje. De ene gevel staat volledig in de stellingen. Het dak wordt volledig vernieuwd en er worden dakkapellen geplaatst om waarschijnlijk de zolder ook in gebruik te nemen. Het is mogelijk om onder de stelling door te lopen, maar ik twijfel. Erg toegankelijk ziet het er niet uit. Bovendien wijst niets erop dat de onderdoorgang naar Leonhardgasse nog vrij is. Ik besluit liever een omweg te nemen. Aan de andere kant van de straat is er een wit geschilderd kerkje van 1891 en een school voor volwassenenonderwijs (BFI Wien). Ik besluit over te steken. Het ziet er best modern uit met een rode overkraging van enkele meters in een kubistische vorm. Er staan enkele tafeltjes en stoelen buiten, maar er zit niemand. Boven die dubbele glazen deur nabij de tafeltjes prijken de letters: 'Veranstaltungszentrum' (Evenementencentrum). De deur is echter gesloten. Ernaast is het *Österreichischer Integrationsfonds* (Oostenrijkse integratiefonds), een organisatie voor maatschappelijk werk. Het brutalistische gebouw oogt niet uitnodigend. De hogere verdiepingen zijn private appartementen. Het is een gebouw van zeven verdiepingen met een heleboel terrassen. Elk terras heeft metalen roosters als zijwanden en een glazen balustrade. Naar boven toe zijn de terrassen kleiner of inpandig, waardoor het gebouw hoger oogt dan het eigenlijk is. Enkele bewoners hebben kleine bloembakken aan hun leuning gehangen, die voor de enige kleuraccenten zorgen. Het gelijkvloers bestaat volledig uit glas, maar alle ramen hebben jaloezieën. Voor het gebouw is er een perk met grind, dat vervolgens overgaat in gras. Uiteindelijk sluit een hek de site af.

In dit stadsgedeelte is het stedelijk weefsel zeer dens. De straten zijn smaller dan de andere case studies, de groenruimtes kleiner en de parkeerdruk groter. De hoeveelheid prikkels die een persoon opvangt als die door de straten wandelt, is groot. Ik vind dat een gevelbeeld met dit gegeven rekening moet houden. De gevel van het BFI Wien en Österreichischer Integrationsfonds ogen zeer druk en grijs, terwijl de naoorlogse Gemeindebauten door hun monotone gevels en lichte kleuren zeer rustig zijn, waardoor ze beter passen in het stedelijk weefsel.

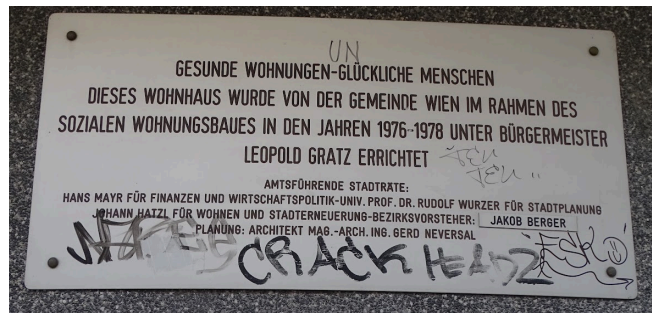
14u10, Baumgasse & Leopold-Thaller-Hof

Ik sla de Baumgasse in. Het eerste wat me opvalt is het ontbreken van bomen. Een lege, witte paardenkoets passeert door de straat. Een rij auto volgt hem op de voet. Ik wandel verder en mis het groen dat anders in Wenen veelal aanwezig is. De Baumgasse *Gemeindebau* (1951) zag ik bijna over het hoofd. Het is wit en symmetrisch. De ingang van het gebouw wordt geaccentueerd door twee vlaggenstokken zonder vlag. Met een aanvang van de bouw in 1949, is het een van de eerste naoorlogse *Gemeindebau*. Het Leopold-Thaller-Hof

(1978) er vlak naast oogt niet aangenaam. Het heeft een betonnen gevel waarbij de veroudering en verkleuring door regen naar mijn mening niet esthetisch ogen. De veel voorkomende rode kleuraccenten bij de andere *Gemeindebauten* zijn vervangen door donkerbruine/bordeau rode metalen platen. De onderste verdieping is van glas en is een kantoor van GSB (*Gesellschaft für Sicherheits- und Bahndienstleistungen*). Het is een vereniging voor veiligheid en spoorwegdiensten. Het kantoor is donker, maar is nog altijd operationeel. Verder zijn er geen terrassen aan zowel de straatzijde als de bufferzone. Enkel

het hoogste verdiep heeft een groot dakterras. Mijn blik valt op een grote metalen plaat aan de gevel van het Leopold-Thaller-Hof. Het is een gedenkplaat van het sociale woningbouwprogramma. Iemand heeft het voorvoegsel 'un' toegevoegd aan

glückliche waardoor er staat: 'ongelukkige mensen'. Zou het een grap, een stelling van een eenzaat of een algemene waarheid van de bewoners zijn? De andere graffiti zijn meer krabbels. FSK, is in Wenen de afkorting voor het Franz-Schubert-Konservatorium.

14u15, Leonhardgasse & Baumgasse

Zo kom ik uiteindelijk uit bij de kinderopvang op de hoek van Leonhardgasse. Er is een buitenspeelplaats tussen het lage gebouwtje en de Leopold-Thaller-Hof geklemd. Het is verlaten. Een twee meter hoog metalen hekken scheidt de speelplaats van de straat. Erg gezellig oogt de buitenruimte niet. Het lijkt meer op een plaats waar iemand zijn auto zou parkeren en zijn afvalbakken zou zetten. Ik ga de hoek om. In Leonhardgasse zijn ze het voetpad open aan het breken. Dat was gisteren nog niet. Met kleine machines zijn ze het asfalt aan het kapot hakken om aan de nutsvoorzieningen te kunnen. Het geluid valt best mee. Het is vooral de motor en het waarschuwingsgeluid van de machines zelf die hoorbaar zijn.

Mijn zicht in de Leonhardgasse

Ik ga doorheen de Leonhardgasse en neem de onderdoorgang die ik twee dagen geleden al wou nemen. Eerst werp ik nog een blik naar het raam van Alexandra. Het is gesloten. Deze ruimte heeft een fijner grid van brede, verharde paden. In het midden staat een grotere kinderopvang. Ook deze lijkt momenteel gesloten. Het blijkt echter wel mogelijk te zijn om onder de stellingen door naar Kleingasse te gaan. De terrassen van dit stuk Leonhardgasse zijn inpandig. Meerdere terrassen sluiten aan elkaar aan. De ritmiek van de gevel wordt licht verstoord door de kleine verandering in de opdeling van de terrassen, ramen en inkomdeuren. De plint van deze gebouwen is vervangen door bijna blinde gevels van een verdiep hoog. Aan de straatzijde zijn dit glazen etalages van leegstaande ruimtes. Ik keer op mijn schreden terug en loop verder de Baumgasse door. Er is een krantenwinkeltje en een garage. Er is in dit stuk van de straat nog een *Gemeindebau* met de naam Baumgasse. De terrassen van deze *Gemeindebau* zijn naar de straatkant gericht. Mijn eerste gedachte is dat dit onlogisch is, maar op deze manier zijn de terrassen zuidwest georiënteerd, in plaats van noordoost.

14u30, Rabenhof

De plint van de *Gemeindebau* verandert van ruw beton naar rode baksteen. Ook de terrassen verdwijnen en de raamkozijnen worden onderverdeeld in kleinere vierkantjes. De onderste verdieping krijgt een bakstenen versiering rond de ramen. Uiteindelijk krijgt de gevel terug terrassen. Deze zijn niet vierkant, maar kleine halve rondes. Ze markeren de ingang van het Rabenhof, samen met de bakstenen pilaren en het grote terras op de hoogste verdieping. De typische rode letters van het Rode Wenen vermelden het volgend: *'Bis auf Widerruf gestatteter Durchgang zur Hainburgerstraße.'* Wat wil zeggen: 'Tot nader orde is de doorgang naar Hainburgerstraße toegestaan. Een verbodsbord beperkt dit echter tot geen gemotoriseerd verkeer. Deze as doorheen Rabenhof is de noord-zuid doorsteek

voor niet-gemotoriseerd verkeer. Het is de grootste en meest gebruikte as van de site.¹³⁴ Naast de doorsteek bevindt zich een speeltuin in een put, waardoor er geen hekken rond moeten staan. Er is een moeder met twee kinderen aanwezig. Eén van hen valt en weent. Tegelijkertijd doet een vrouw haar vuilnis weg.

14u40, Leonhardgasse

Ik neem terug een kijkje in het sociale groen van Leonhardgasse. Mijn verslag begint eentonig te worden. Het is hier even rustig als gisteren en eergisteren. Ik wandel wat rond en geniet van de zon. Er is slechts één pad dat door veel gebruik lijkt te bestaan in plaats van aangelegd. Het loopt van de parking naar de dichtstbijzijnde onderdoorgang en van de parking naar de ingang van het gebouw middenin het sociaal groen. In de felle middagzon valt het me ook op dat het gebouw van de Leonhardgasse langs de Hainburgerstraße er gloednieuw uitziet.

Achtergevel van de *Gemeindebau* Leonhardgasse grenzend aan de Hainburgerstraße

Terwijl de crepi (pleisterkalk) van de achtergevel van het gebouw grenzend aan de Leonhardgasse beschadigd is en...er een naam op staat? Het is niet met graffiti gedaan. Het lijkt eerder alsof het in de crepi gekapt is. Ik begin me af te vragen of de beschadigingen van de gevel door veroudering zijn ontstaan of eerder het werk van een straatartiest. De randen van elk stukje crepi dat nog aanwezig is, zijn immers mooi afgewerkt.

¹³⁴ Exacte tellingen zijn in de bijlagen te vinden.

Achtergevel van het gebouw van de Leonhardgasse, rechts in het midden staat 'Jan' geschreven.

14u30, Rabengasse

Rabengasse is de enige autoweg die Rabenhof doorkruist. De straat is éénrichtingsverkeer en de bus rijdt ook langs deze weg. Rabenhof Wohnpartner is gesloten. Ik piep door de ramen, maar ook het kantoor is volledig verlaten. Weer bekijk ik de openingsuren aan de deur. Ik ben wel degelijk correct en er hangt geen aparte melding dat het bureau uitzonderlijk gesloten is. Er hangt echter wel een affiche met de richtlijnen hoe je een afspraak online kunt boeken en welke thema's ze behandelen. Misschien dat sinds corona dit bureau enkel op afspraak bereikbaar is. Via affiches deelt Wohnpartner enkele zaken over zichzelf mee. Zo bieden ze een buurt- en gemeenschapscoach aan voor hulp bij persoonlijke ontwikkeling, communicatie en institutionele context en juridische aspecten. Het richt zich op (Carrière)nieuwkomers en herintreders in de sociale sector. Een minimale kennis van het Duits is wel al vereist en de prijs is niet te onderschatten: 1.800 euro, maar er is financiering mogelijk. Daarnaast hangt er een winterprogramma en reclame voor de huurdersraad van Rabenhof. Aan het andere raam hangen ook affiches die op zich niets te maken hebben met Wohnpartner zelf, zoals een gratis 24-uurs noodnummer voor vrouwen (wat naar mijn mening overigens een beetje seksistisch kan zijn jegens mannen) en de *AMIKE-Telefon* (AMIKE-telefoon). Het is een gratis nummer voor psychologisch advies. Afhankelijk van welk cijfer je als laatste intypt bij het telefoonnummer, is het mogelijk om in een andere taal geholpen te worden. Verder is er een activiteit paaseitjes schilderen op 21 maart en *Gemeinsam fit, Stiege für Stiege* (Gezamenlijk fit, stap voor stap), een activiteit voor gezondheid en mobiliteit/conditie elke dinsdag tussen 19 september tot 31 oktober 2023. De activiteiten worden beiden georganiseerd door Community nursing en vinden beide plaats op deze locatie. Er wordt wel verwacht dat je op voorhand reserveert. De datum van *Gemeinsam fit, Stiege für Stiege* is opvallend. Het is meer dan 3 maanden geleden al

afgelopen. Naast de Wohnpartner is de bibliotheek. Het is een kleine bib en deze is wel open. Er lijkt echter niemand binnen te zijn. Aan één van deze ramen hangt reclame voor een voorleesmoment. De instelling daarnaast is de *Pensionist*innenklub* (gepensioneerdenclub). van de stad Wenen. Een klein plakkaat aan de deur maakt dit duidelijk. Alsook het groot plakkaat boven de deur, op de deur en aan de onderkant van elk raam. Tussen het struikgewas voor de deur is een pad ontstaan om direct over te steken in plaats van circa 25 meter verder. Hier ga ik wel naar binnen. Er is een vestiaire en de ruimte lijkt op een klein cafeetje. De tafels bestaan uit zeshoeken die je in twee kan splitsen. Er zitten ongeveer een twintigtal oude mensen aan de tafeltjes met een drankje. Eén tafel is aan het kaarten. Een jonge vrouw komt naar me toegelopen. Ze vraagt of ze me kan helpen. Ik leg uit wie ik ben en terwijl merkt ze dat mijn Duits beperkt is, waarop ze voorstelt in het Engels te spreken.

*14u40, Gesprek met Pensionist*innenklub*

De *Pensionist*innenklub* bestaat in dit district al 17 jaar. Ze hebben ongeveer 60 tot 90 leden die sporadisch of zeer frequent naar hier komen. Het zijn zowel ouderlingen van de *Gemeindebau* als van de private gebouwen.

Die Pensionist*innenklubs Wenen

De *Pensionist*innenklubs* (Gepensioneerdenclubs) in Wenen zijn een belangrijk onderdeel van de sociale infrastructuur in de stad.¹³⁵ Ze bieden een scala aan activiteiten en diensten voor gepensioneerden en ouderen, variërend van recreatieve activiteiten tot educatieve programma's en sociale bijeenkomsten.

Tijdens het interbellum werden er al voorzieningen voor ouderlingen en gehandicapten soldaten.¹³⁶ Deze waren echter eerder onafhankelijke vrijwilligersorganisaties en liefdadigheidsinstellingen. Na WOII, onderging Wenen een zeer strenge winter. Omdat de infrastructuur en de economie nog niet hersteld waren, hadden zeer veel mensen het moeilijk om hun woning warm genoeg te houden. Dit leidde tot de oprichting van *Wärmestuben* (warme kamers) die tussen 14u en 20u verwarming, warme dranken en dekens aanboden aan kwetsbare groepen, waaronder vooral senioren en kinderen. Na het herstel van Wenen werden de kamers dagopvang voor senioren met een laag inkomen of kinderopvang. Langzaam verschoof de focus naar menselijk contact stimuleren en thuisverpleging. Vanaf 1962 ontwikkelden deze verwarmingskamers zich uiteindelijk tot de huidige Pensionist*innenklubs. De thuisverpleging werd een aparte tak en de clubs specialiseerden zich in sociaal contact en evenementen. Sinds 1 januari 2001 maken de clubs deel uit van

¹³⁵ PensionistInnenklubs für die Stadt Wien. (2024, 2 mei). *Pensionist*innenklubs für die Stadt Wien*. Pensionist*Innenklubs. <https://kwp.at/pensionistenklubs/>

¹³⁶ Jedelsky, E. (2012). Ethik und Berufskunde. In *Heimhilfe*. Springer-Verlag/Wien.

het *Kuratorium Wiener Pensionisten-Wohnhäuser* (KWP) (Raad van bestuur van de Weense gepensioneerdensresidenties). De *Pensionist*innenklub* telt momenteel 150 locaties, verspreid over heel Wenen, waarvan er 30 rechtstreeks geconnecteerd zijn met *Häuser zum Leben* (Huizen om te leven).

De clubs hebben standaard een café dat open is van maandag tot vrijdag tussen 13u en 18u.¹³⁷ Daarnaast organiseren ze allerlei activiteiten zoals workshops, wandelingen, en spelletjes. Een deel van deze activiteiten is ook toegankelijk voor familieleden en/of jongere mensen.

*14u45, Gesprek met Pensionist*innenklub*

Karlee werkt bij de *Pensionist*innenklub*. Ze helpt het café openhouden en daarnaast is ze mee verantwoordelijk voor de activiteiten. Zo bieden ze in mei-oktober altijd een korte reis voor ouderen aan, al is dit betalend. Verder hebben ze vorige maandagvoormiddag een Latin dance activiteit gehad, gratis toegankelijk voor iedereen op het Kardinal-Nagl-Park. Voor externe activiteiten is dat hun standaard plaats. Mede door hen is het plein daarom zo bekend, alsook door het metrostation. Mensen vinden het makkelijk voor ze naar hun huis of werk gaan om daar even te vertoeven. Ze kan zich niet herinneren dat ze ooit projecten deden in de *Gemeindebau* zelf. Op mijn vraag of ze *Gebietsbetreduung* kent, zegt ze: 'Ja'. In het verleden hebben ze soms projecten met hen gedaan. Nu is er echter geen connectie tussen hen gaande.

*De Pensionist*innenklub is een gezamenlijke binnenruimte waar ouderen zich welkom en verbonden voelen. Doordat de club zich in een woonbuurt in de Gemeindebau bevindt, is de drempel om deel te nemen laag en nabij. Vele ouderen hebben moeite met mobiliteit en kunnen zich geïsoleerd voelen als de activiteiten te ver weg zijn. Hierdoor is de Pensionist*innenklub toegankelijk. Door in de Rabengasse tegenover het Rabenhof Theater gepositioneerd te zijn, wordt de club zichtbaar, ook voor toevallige passanten. Daarnaast richt de club zich specifiek op ouderen, waardoor een doelgroep met gemeenschappelijke interesses en ervaringen ontstaat. Dit vergemakkelijkt enigszins het ontstaan van een hechte gemeenschap, omdat de leden zich kunnen identificeren met elkaars levensverhalen en uitdagingen. Tegelijkertijd organiseert de club activiteiten op het nabijgelegen plein die toegankelijk zijn voor een breder publiek. Deze mix van doelgroepgerichte en bredere activiteiten zorgt voor een dynamische*

¹³⁷ PensionistInnenklubs für die Stadt Wien. (2024, 2 mei). *Pensionist*innenklubs für die Stadt Wien*. Pensionist*Innenklubs. <https://kwp.at/pensionistenklubs/>

interactie tussen verschillende leeftijdsgroepen en bevordert intergenerationele contacten. De balans tussen constante, eenvoudige activiteiten en bijzondere evenementen maakt het mogelijk om een vaste werkgroep te hebben. Hetgeen wat organisatorisch de club robuust maakt.

14u55, Kardinal-Nagl-Park & Erdbergstraße

Midden op het plein probeer ik me voor te stellen hoe die Latin Dance heeft plaatsgevonden. De stroom mensen diagonaal naar de metro domineert nog steeds de circulatie in het park. Ik besluit op onderzoek uit te gaan. Waar komen al deze mensen vandaan? Ik kan twee afslagen kiezen. Op goed geluk kies ik de linkse. Het is een rustige eenrichtingsstraat met een breed fietspad. Er zijn geen winkels, enkel appartementen en nog meer *Gemeindebauten*. De stroom mensen richting de metro lijkt opgelost te zijn in de lucht. Ik keer terug en neem de andere straat. Het is een tweerichtingsstraat zonder apart fietspad en met meerdere winkels. In de verte zijn enkele wolkenkrabbers zichtbaar. Ook hier is er geen duidelijke stroom van mensen aanwezig. Ik besluit dat de diagonale beweging in het Kardinal-Nagl-Park puur komt van een samenkomen van verschillende kleine stromen. Ik bereik de *Gemeindebau* Erdbergstraße (1964). De vervuilde bruingrijze gevel, aangetast door weer en autoverkeer, oogt verwaarloosd. De onderste verdieping bestaat uit kleine winkels. De gevel van deze *Gemeindebau* is duidelijk nog niet gerenoveerd. Vlak daarnaast ligt het Brock park. De groene helling met een zigzaggend pad naar boven en de gerenoveerde, typische *Gemeindebau* van Gestettengasse op de top, vormt een schril contrast met Erdbergstraße, maar het compenseert het grauwe gebouw ook. Aan deze zijde is verder de in- en uitgang voor auto's naar de parking onder het park.

Ik neem de trap omhoog. De namiddagzon geeft een idyllische sfeer aan het park. Niets wijst erop dat hier een parking onder ligt. Boven gekomen zie ik dat er slechts één agent buiten voor het politiekantoor van deze buurt staat. Ik zie mijn kans schoon en spreek hem aan.

Helling Brock park, rond 15u, alle zichtbare gebouwen zijn *Gemeindebauten*

Mijn algemene vraag aan de agent is of deze buurt enige problemen kent. Ik krijg een basiscursus van het Weense politieapparaat ervoor terug. Dus, blijkbaar heeft het derde district drie politiekantoren, waarbij dit kantoor verantwoordelijk is voor de helft van de oppervlakte. Er zijn zes vaste ploegen hier gestationeerd die enkel bij grote problemen de andere twee kantoren versterken. De ploegen onderling kennen elkaar goed, en binnen de ploeg zijn ze een hechte vriendenkring. Wenen is een stad met relatief weinig criminaliteit. Bovendien wordt rond de 50% van de zaken opgelost, bij andere grootsteden, zoals Keulen, is dit slechts rond de 33%. Ik hoop dat het vooral de ernstige zaken zijn die opgelost raken en niet de fietsdiefstallen. Deze buurt vindt hij geen noemenswaardige hotspot. Het tiende district staat bij zijn collega's het bekendst als de meest onrustige, maar nog steeds weigert hij het een 'hotspot' of probleemdistrict te noemen. Als ik hem doorvraag naar de problemen in de *Gemeindebau*, vindt hij het een moeilijke om op te antwoorden. Als ze interventies moeten doen, komt het vaker voor bij armere of laaggeschoolde burgers. De *Gemeindebau* is in essentie nog steeds sociale woningbouw, waardoor deze doelgroep vaker in deze appartementen woont. De kwaliteit van de *Gemeindebau* kan volgens hem geen oorzaak zijn voor problemen. Integendeel, hij durft zelf te stellen dat de lage criminaliteitscijfers in Wenen een gevolg zijn van veel sociale woningen en een goed publiek transport. Op deze manier worden de mensen die het (tijdelijk) minder goed hebben, niet belemmerd om deel te nemen aan de maatschappij. Bovendien is een gemiddeld appartement voor vier personen bij de *Gemeindebau* tussen de 54 en 100 m². Op de private markt zijn deze oppervlakken meestal van dezelfde grootte. Ook zorgt WienerWohnen goed voor de groenruimten in hun bezit, vindt hij. Meestal is het onderhoud hiervan gelinkt aan het onderhoud van de straten en de straten zijn proper en aangenaam om te patrouilleren, al gaat een agent nooit de beste vriend van de burger worden, lacht hij. De enige burgers die hij beter kent en omgekeerd, zijn de recidivisten, maar dat zijn niet de mensen die je groeten op straat. Daarna vraag ik hem wat de meest voorkomende misdrijven zijn in zijn politiezone. Ook hier begint hij met een genuanceerd antwoord. Hun collega's hebben bijvoorbeeld een kleinere oppervlakte onder hun toezicht, maar daaronder vallen een belangrijk metrostation en een winkelcentrum, waardoor winkeldiefstal, zwartrijders en geweld tegen chauffeurs en winkelbedienden het meest voorkomen. Deze zone bevat vooral wooneenheden, daardoor komt vooral huishoudelijk geweld en inbraak voor. Deze inbraken gebeuren vaker in private huizen, simpelweg omdat de buit meestal groter is. Voor huishoudelijk geweld heeft Wenen een bijzonderheid, vermeldt hij. Uit cijfers blijkt namelijk dat vooral mannen agressief zijn tegen

hun echtgenoten/levensgezellen. Hij nuanceert dat echter licht door te zeggen dat mannen en vrouwen beiden even vaak gewelddadig zijn, alleen slaan mannen harder, waardoor de gevolgen vaker opgemerkt worden. Het wil wel zeggen dat de fysieke gevolgen ernstiger zijn als er niet wordt ingegrepen. In navolging van deze gegevens vertelt hij trots dat ze sinds enkele jaren het recht hebben bij een vermoeden van (dreiging tot) geweld om twee weken lang de man uit het appartement te ontzeggen. Ze kunnen dit zelfs uitbreiden tot een beperkt contactverbod, zonder dat een rechter aan de pas moet komen. De man moet zelf in zijn onderdak voorzien. Daarnaast hebben ze enkele vrouwenvluchthuizen en er zijn veel steunorganisaties om volledig in te zetten op een vrouwvriendelijke stad. Ik vraag hem in welke mate deze maatregelen ook bestaan voor de mannen. Hij denkt voor een ogenblik na en schudt zijn hoofd.

‘Er is niet echt een vraag daarnaar’, zegt hij dan, ‘dus er wordt ook niet in geïnvesteerd. Natuurlijk is er de noodlijn en andere hulporganisaties voor mensen in het algemeen.’

Hij rondt af met te zeggen dat Wenen niet perfect is, maar Wenen terecht al enkele jaren bovenaan op de lijst van meest leefbare steden ter wereld staat. Hij zou niet meteen in een andere grootstad willen wonen.

Wanneer de wijkagent vertelt over veiligheid en leefbaarheid in het derde district, komt een beeld naar voren van een stad die veel verder gaat dan fysieke infrastructuur om een gevoel van gezamenlijkheid en veiligheid te creëren. Terwijl fysieke voorzieningen zoals Gemeindebauten, groenruimtes en een goed openbaar vervoer zeker invloed hebben op de lage criminaliteitscijfers en leefbaarheid, benadrukt de agent ook verschillende niet-fysieke elementen die hieraan bijdragen. Eén van deze aspecten is het stimuleren van een vrouwvriendelijke omgeving door hulpvoorzieningen en wetgeving. Een ander is het onderhoud van het groen en de straten. Daardoor wordt de gezamenlijke ruimte aantrekkelijk. Daarnaast toonde de agent dat hij vlot aanspreekbaar was. Als patrouillerende agent is hij nabij, toegankelijk en zichtbaar. Hij laat uitschijnen dat er een publiek besef is van wat voor positieve invloed de grote hoeveelheid Gemeindebau en gesubsidieerde woningen hebben op de werking van de stad. Het voorzien van deze betaalbare huisvesting is een vorm om armoede te bestrijden, daarbij heeft onderzoek al uitgewezen dat armoede een grote risicofactor is voor familier geweld.¹³⁸ Kortom, de lage criminaliteitscijfers en bijgevolg de leefbaarheid in Wenen zijn het gevolg van een combinatie van een

¹³⁸ Van Hiel, A. V. H., & Roets, A. R. (2017). *Sociale psychologie* (2de editie) p. 352-355.[Boek]. Academia Press. (Oorspronkelijk gepubliceerd 2013) ISBN 978 94 014 4512 2

grote hoeveelheid Gemeindebau, hulpvoorzieningen, goede mobiliteit en een mentaliteit van vertrouwen en steun die door de overheid wordt bevorderd.

Dag 4: Dinsdag 19 maart

19u35, U3

Wanneer de stad gaat slapen, komt het nachtleven op gang. Ik wil weten of dit ook geldt voor mijn case study. Op dit uur is de metro rustiger en komt slechts om de 10 minuten tot een kwartier. Het plein is goed verlicht, maar er zijn amper mensen aanwezig. De diagonale circulatie richting de metro houdt onverminderd aan. Na een korte telling, merk ik geen verschil in de wandelcirculaties. Een iets ouder koppel spreekt me aan en vraagt waar het Rabenhof Theater is. Ik zeg hen me te volgen.

19u55, Rabenhof Theater

Bij de inkom van het Rabenhof Theater is het levendig. Er gaat duidelijk een voorstelling beginnen en een welkomsreceptie wordt op het kleine pleintje buiten gehouden. Mensen met jassen staan in kleine groepjes rond de hoge witte tafeltjes. De gesprekken zijn beheerst en stil. De sfeer oogt gezellig en ontspannend. Als ik verder richting Leonhardgasse ga, overstemt het lawaai van de comfortinstallatie van het theatergebouw zonder problemen de receptie. De doorgangen onder de gebouwen zijn telkens het sterkst verlicht met een helderwitte ronde spot aan het plafond en bijkomende verlichting aan de wanden, waardoor de doorgangen al vanop afstand makkelijk te herkennen zijn als bakens van licht. In een ander binnenhof van Rabenhof weergalmen stemmen in het sociaal groen en de doorgang van Baumgasse naar Hainburger Straße wordt door enkele wandelaars gebruikt. De twee speelplaatsen in Rabenhof zijn echter al sinds 17u gesloten. Vanaf volgende maand, wanneer de zomertijd ingaat, zullen ze 3 uur langer open zijn.

21u30, Leonhardgasse

In het sociaal groen van Leonhardgasse heerst de stilte. Enkel de paden zijn verlicht, waardoor de groenperken in het duister gehuld zijn. Omdat de paden langsheen de gevels lopen, worden deze ook belicht. De witte of gele crepi reflecteert veel van dit licht, ook de lichtgrijze kleur van het betonnen pad zorgt ervoor dat met een beperkt aantal lichtbronnen het pad tot op de randen voldoende belicht is. Het nachtleven bestaat hier uit de verlichte ramen. Omdat het koud is, is geen enkel meer open.

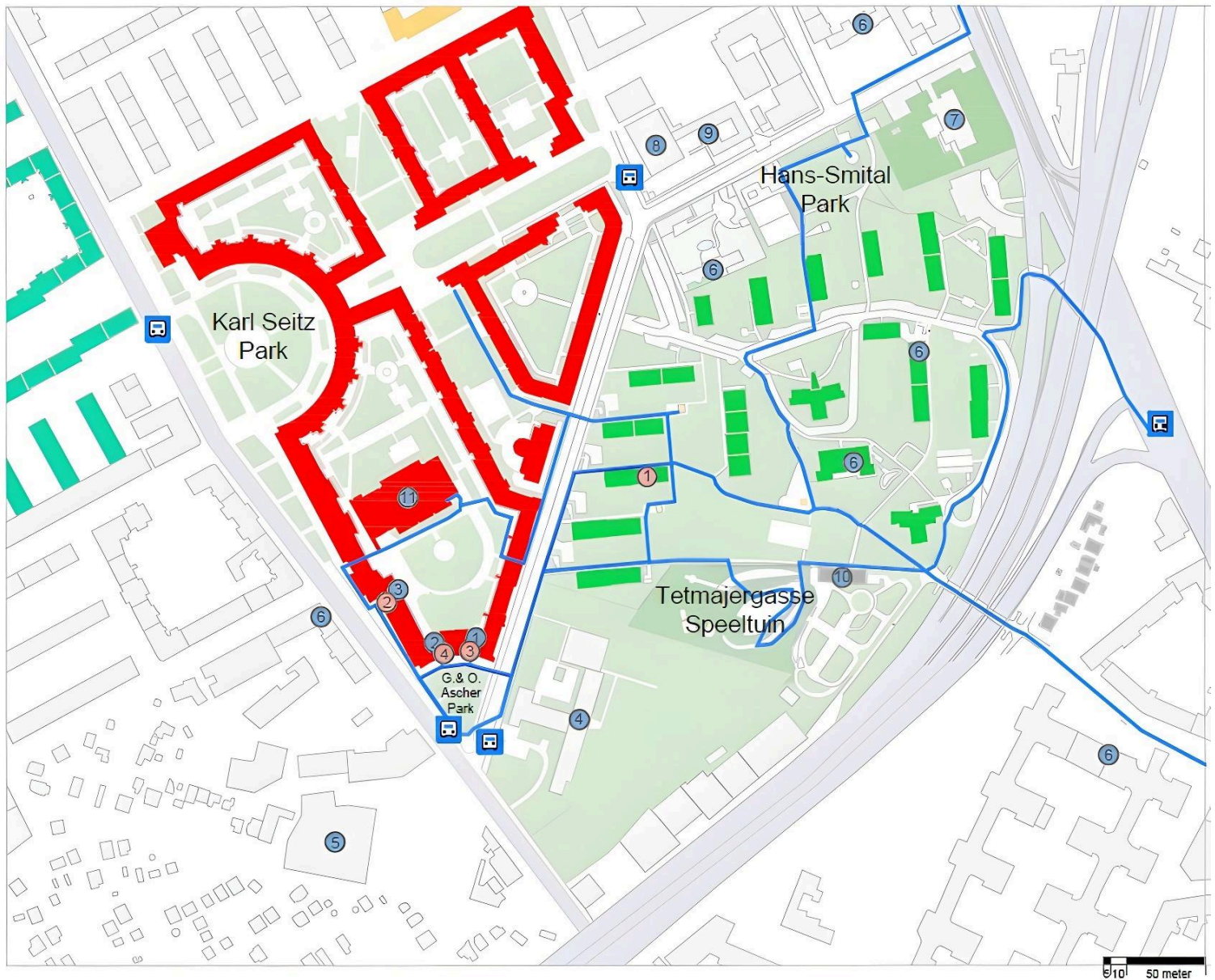
De leefbaarheid en veiligheid worden 's avonds gewaarborgd door drie elementen. Ten eerste is er de subtiele aanwezigheid van mensen in de vorm

van licht in de gebouwen en geluid. Ten tweede speelt de houding van de mensen buiten een rol. De receptie van het Rabenhof Theater is buiten, maar beheerst en rustig, met respect voor de nachtrust van de buurtbewoners. Tegelijkertijd zorgt de gecontroleerde aanwezigheid van deze mensen voor een onofficiële controle van de buitenruimte waardoor het geen verlaten plaatsen worden. Door de receptie voor de voorstelling te houden, is er een duidelijk uur om op te ruimen en wordt het risico op blijvers en nachtlawaai beperkt. Ten derde is de verlichting zorgvuldig geplaatst. Helder verlichte doorgangen zorgen voor een goede oriëntatie, terwijl verlichting elders wordt beperkt om de bewoners een goede nachtrust te bieden. Op deze manier probeert men in de Gemeindebau een balans te vinden tussen de wijken 's nachts met leven te vullen en tegelijkertijd rust aan de inwoners te bieden.

Mijn zicht in het sociaal groen van Leonhardgasse

§2 Case 2: Marianne-und-Oskar-Pollak Hof

Private gebouwen Drukke autowegen Karl-Seitz-Hof 1928 Voltagasse 1956 Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof 1961 Jedleseer Strasse 1964	Bushalte 1 Wien Zimmer 2 Jugend am Werk 3 Pensionist*innenklub 4 Volksschule 5 Billa Plus Supermarkt	6 Kinderopvang 7 Museum 8 Kerk 9 Parochie 10 Verkeersschool 11 Sporthal Jedlesee	1 Gesprekken tijdens een verjaardagsfeestje 2 Gesprek met de Pensionist*innenklub 3 Gesprek met WienZimmer 4 Gesprek met Jugend am Werk

[Figuur 11]

Dag 1: Zaterdag 16 maart

Rond 14u00, U6

De middagzon reflecteert op het blauwe oppervlak van de Donau. Tot tweemaal toe rijdt de metro over de rivier om uiteindelijk te stoppen in Floridsdorf. Floridsdorf is een verkeerskruispunt van metro, tram, bus en trein. Desondanks is het hier rustig. Ik neem de 34A naar Schwarzlackenu. ¹³⁹

14u30, Karl-Seitz-Hof

De halte is ter hoogte van het afgeknotte punt van het Karl-Seitz-Hof. De gevel oogt impressionant en sereen. Het groene parkje voor de *Gemeindebau*, dat in 2022 is heraangelegd, geeft het gebouw een vriendelijkere uitstraling. ¹⁴⁰ Het gebouw van het interbellum oogt in de stijl van Otto Wagner, die vele stations van de metro heeft ontworpen, maar is van Hubert Gessner. De twee deuren in de plinten zijn de ingangen van respectievelijk Jugend am Werk (Jeugd aan het werk) en Wien Zimmer. Beiden zijn gesloten tot en met maandag, dus ik ga later terug moeten komen.

Mijn zicht op het Karl Seitz-Hof

Ik wordt aangesproken door een zwart vrouw die de weg vraagt. Ik antwoordt dat ik het adres niet weet, maar google maps wel. Het blijkt vlakbij te zijn en is één van de appartementen van het Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof. Aangezien ik toch dezelfde richting moet, stel ik voor samen naar het adres te gaan. De adressen van de *Gemeindebau* zijn zijn als volgt opgebouwd: Straatnaam, gebouwnummer/ /ingangnummer/ appartementnummer. Acht deurbellen zijn er per trappenhal bij een gebouw van 4 verdiepingen. We vergissen ons eerst

¹³⁹ Linien, W. (z.d.-b). *Wiener Linien*. Wiener Linien. <https://www.wienerlinien.at/>

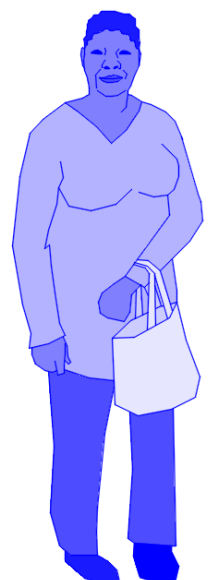
¹⁴⁰ ALLES NEU IM GRETE-UND-OTTO-ASCHER-PARK | SPÖ Floridsdorf. (2024, 6 oktober). <https://floridsdorf.spoe.wien/artikel/alles-neu-im-grete-und-otto-ascher-park>

van appartementnummer. Er wordt niet opgenomen. Nog voor ik het papiertje van de vrouw opnieuw kan bekijken, belt ze opnieuw aan. De foute bewoner antwoordt gefrustreerd en ik verexcuseer me. Op dat moment komen er twee andere zwarte vrouwen met hun kinderen aangewandeld. Blijkbaar zijn dat de andere genodigden en de vrouw groet hen hartelijk. Daarna vraagt ze of ik ook mee naar binnen wil gaan. Het is enerzijds een mogelijkheid voor mij om een appartement van binnen te zien, maar anderzijds wil ik me niet opdringen. Het is voor hen echt geen probleem.

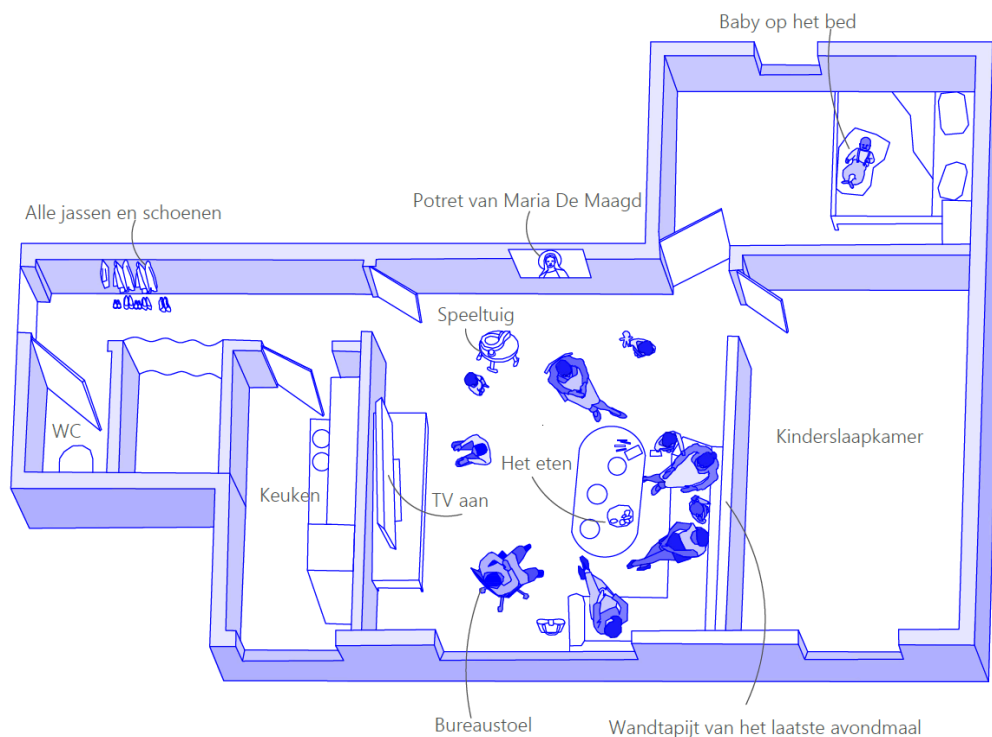
Rond 15u, Gesprekken tijdens een verjaardagsfeestje

Annette, de verdwaalde vrouw, is zelf niet woonachtig in de *Gemeindebau*, maar één van haar collega's wel. Het is een alleenstaande moeder van twee kinderen, een baby van rond de 8 maanden en een dochtertje dat vandaag zes jaar is geworden. Het eerste wat me opvalt als ik de living betreedt is het grote wandtapijt van het laatste avondmaal op ware grootte. Aan de andere wand hangt een portret van Maria de Maagd en een kruis. Het is de enige versiering in de ruimte. Ik begin de enorme gastvrijheid beter te vatten. De grote flatscreen tv staat aan en de kleinste jongen zijn aandacht gaat volledig naar het kinderprogramma. Annette gebaard me plaats te nemen in de zetel. Extra stoelen, waaronder zelf een bureaustoel, worden rond de salontafel gezet om iedereen een zitplaats aan te bieden. Ik voel me een beetje een indringer van het verjaardagsfeestje -want dat is de gelegenheid. Om contact te leggen met de jarige teken ik vlug een prinses in mijn schetsboek en scheur het blad eruit. In stilte neemt ze het blad aan, terwijl het andere meisje tegen haar moeder zegt dat ze ook een tekening wilt. Hierop teken ik ook voor haar een prinsesje met twee staartjes, net als haar kapsel. Het is snel en elementair getekend, ver onder mijn niveau, maar desondanks is het meisje zeer blij en haalt haar kleurstiften boven. De moeder stopt haar echter en zegt dat ze gaan eten. Het is moeilijk -zelfs bijna onmogelijk- te volgen wat ze allemaal tegen elkaar zeggen.

De taal is Duits en nog een andere taal en ze praten veel te snel. Enkel als Annette iets echt tegen mij probeert te zeggen, versta ik het. Zo begrijp ik dat haar ouders oorspronkelijk van Uruguay waren. Dan serveert de gastvrouw drie grote kommen met eten. Op een of andere manier ben ik erin geslaagd uitgenodigd te worden voor het avondeten om half vijf. Ze geeft mij als eerste een grote 'pannenkoek' met een schep vlees dat lijkt op kleine blokjes stoofvlees, een hoopje minipatatjes en bonen, een koude salade met paarse blokjes en sla en tenslotte een beetje rijst of tarwevlokjes. Ik wacht af tot iedereen een bord heeft, maar Anette spoort me aan te eten. Er is echter geen bestek. Ik denk eerlijk gezegd dat de gastvrouw het niet zo leuk vond dat er een onbekende gast aanwezig was. Ik voelde me ook misplaatst. Tegelijk vonden ze het een beetje grappig dat ik me zo oncomfortabel voelde bij

het eten zonder bestek. Annette krijgt hierna ook haar bord en doet een kort gebedje. Vervolgens toont ze me hoe je met een andere 'pannenkoek' het eten opeet zonder je handen al te vuil te maken. Eerlijk gezegd had ik niet echt honger, maar tegelijk wil ik de gastvrouw niet beledigen. Uiteindelijk eet ik het meeste op en bindt in op het moment dat ze beginnen af te ruimen. De kinderen hadden geen bord, hun moeder stopte om de zoveel tijd een hap eten van hun eigen bord in hun mond. Annette zegt dat ze moet gaan en ik sluit me bij haar aan. Voor ik vertrek echter geef ik het chocoladepaashaasje van Alexandra aan de jarige, nadat ik gevraagd heb aan de moeder of ze chocolade mogen. Ik zie het als mijn afscheidsgeschenkje. Buiten vraag ik welke richting Annette uit moet. Ik antwoord dat ik de andere richting moet -al ben ik niet zeker of dat zo is- en neem afscheid van haar. Ze zegt dat ik eens moet langskomen in haar restaurant als ik nog kan en geeft haar naam en telefoonnummer op. Ondertussen is het al voorbij zes uur, wordt het donker en ben ik doodop.

Plan van appartement

De ontmoeting met Annette en haar vriendinnen toont de diversiteit binnen de Gemeindebau. Ondanks mijn gevoel van ongemak, dewelke mijn positie als buitenstaander accentueert, ben ik echter hartelijk ontvangen. Net zoals bij de Leonhardgasse trekt dit mijn begrip van gezamenlijke ruimte verder, tot in de woning. Dit illustreert een groot vertrouwen in onbekenden. Zo'n vertrouwen

ontstaat meestal uit het feit dat positieve ontmoetingen veel vaker voorkomen dan negatieve.

Dag 2: Zondag 17 maart

Rond 15u30, Hans-Smital Park

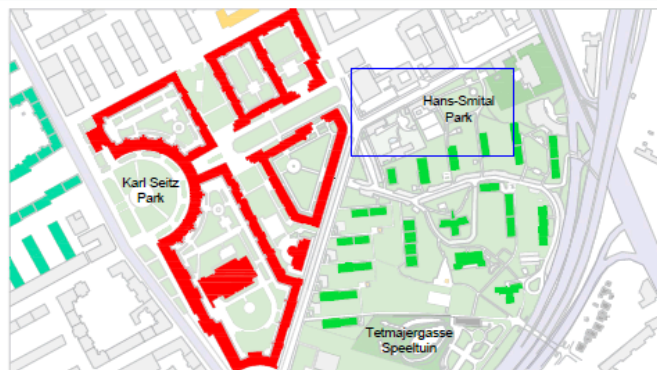
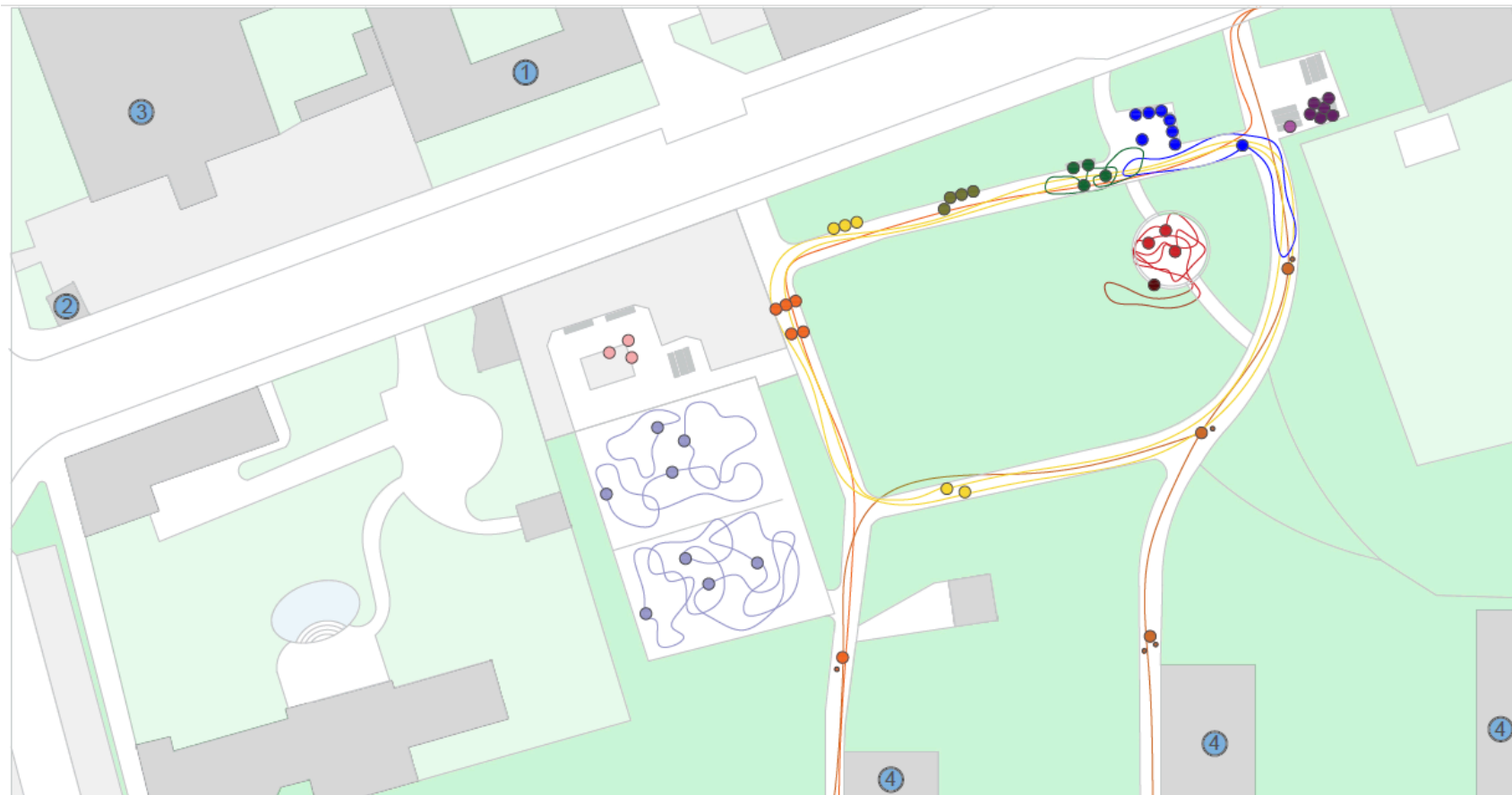
Het park is één van de twee publieke groenruimten nabij het Marianne-und-Oskar-Pollak Hof. Het is zonnig en droog, al is het geen weer om zonder jas rond te dwalen. Aan de overkant van de straat is een kinderopvang en een parochie. Een piramidevormige kerktoeren markeert de hoek van de straat.

De regels van dit park zijn gelijkaardig aan die van alle parken. Ten eerste moeten de honden aan de lijn. Enkel in een hondenweide mogen ze vrij rondlopen, maar in dit park is er geen. Ten tweede verwachten ze dat je het park proper houdt -best voor de handliggend. Tenslotte waarschuwen ze bij storm voorzichtig te zijn en bij ijzel of sneeuw enkel de bestrooide of gereinigde paden mogen worden gebruikt. Ook het telefoonnummer van de groendienst wordt in dit geval vermeld. Ik wandel naar de kiosk in het midden van het park en begin te noteren wie er allemaal aanwezig is. Het is best druk in het park en ik schrijf niet vlug genoeg om alles uitgebreid te beschrijven. De drie jongens van rond de tien die onder de kiosk met een bal aan het spelen zijn, noteer ik alvast als eerste. Hoe langer ik zit te schrijven, hoe vaker ik merk dat ze blikken naar mij werpen en tegen elkaar fluisteren. Op de bankjes in een L-vorm zitten 7 mollige vrouwen. Omdat er maar plaats is voor zes, zit de laatste op een kussentje op de grond. Ze dragen allemaal hoofddoeken en lange, zwarte kleren. Een jongen op de step hoort bij hen. Het lijkt me vrij onwaarschijnlijk dat de ene vrouw dit kussen de halve stad heeft meegesleurd, dus ik veronderstel dat ze in de buurt wonen en dat ze had verwacht op de grond te moeten zitten. De bank daarnaast zit een koppel met twee kleine jongens op fietsjes. De kinderen trappen in kleine cirkel voor de ouders in het rond. De volgende bank wordt ingenomen door 4 mensen, waarvan 2 ervan vreemd genoeg zonder jas. Ik vermoed daarom dat ze in de buurt wonen. De bank ernaast zitten drie vrouwen. De twee kleine meisjes die bij hen horen houden racejes tussen step en fiets rond het park. Wanneer ze de steppende jongen tegenkomen, wisselen ze enkele zinnen met elkaar. In de picknick hoek zit een middelbare man met een getaande huid op zijn smartphone. Wanneer hij weg is, wordt zijn plaats

ingenomen door ouders met 2 buggy's. De moeder zet het enige kindje op de tafel, terwijl ze praten. Ondertussen komen er twee ouders, oma en twee kleine jongens voorbij. Ze hebben allen een ijsje in de hand. Verder zijn er al meerdere mensen met hun hond gepasseerd. De drie jongens uit de kiosk schoppen per ongeluk hun bal te ver en de bal rolt het grasveld in het midden op. Eén van hen rent achter de bal aan. Dat is een nadeel als je niet in een sportkooi speelt. Helaas is er geen kooi voor hen vrij. Beide worden ingenomen door twee groepjes van vier die voetbal spelen. Nochtans is één van de kooien bedoeld voor basketbal. De familie met de ijsjes is naar de speeltuin gewandeld. De jongens willen op de glijbaan, maar ze moeten eerst hun ijsjes opeten. Na een haastige poging hun ijsje op te eten, komen ze tot het besef dat de moeite het plezier niet waard is. De familie wandelt verder en verlaat het park. Ondertussen is het bijna kwart over vier. Een man met twee kinderen onder drie jaar, gaat naar de speeltuin. Omdat ik weet dat er in het Rabenhof een voorstelling begint om vijf uur, besluit ik te vertrekken zodat ik kan zien hoe de buurt is net voor een voorstelling. Voor de lol zeg ik tegen de drie nieuwsgierige voetballers 'Guten Tag'. Het levert me tot driemaal toe een 'Guten Tag' terug op, waarbij de laatste geroepen is voor heel het park -ik was namelijk al ver weg.

Al deze observaties tonen aan dat het park redelijk druk is en een divers publiek trekt. Het is toegankelijk voor alle groepen in de samenleving en het is mogelijk allerlei activiteiten uit te oefenen. Het valt me wel op dat iedereen op de paden blijft en het park gebruikt zoals ontworpen. Tenzij uit noodzaak -zoals geen ballenkooi meer vrij of geen plaats genoeg op de bank- wordt dit niet gevolgd. Het bord bij de ingang van het park toont aan dat het beleid van groenruimtes in Wenen eenduidig georganiseerd is - ik zag namelijk dit soort bord van 'Unsere Garten' bij elke publieke ruimte verschijnen. Dit kan terug gelinkt worden aan de gelijktijdig ontstaan 11 punten van de stedenbouwkundige visie uit 1961 waarbij punt 10 tot uiting komt en kleine recreatieplekken behouden moesten worden.

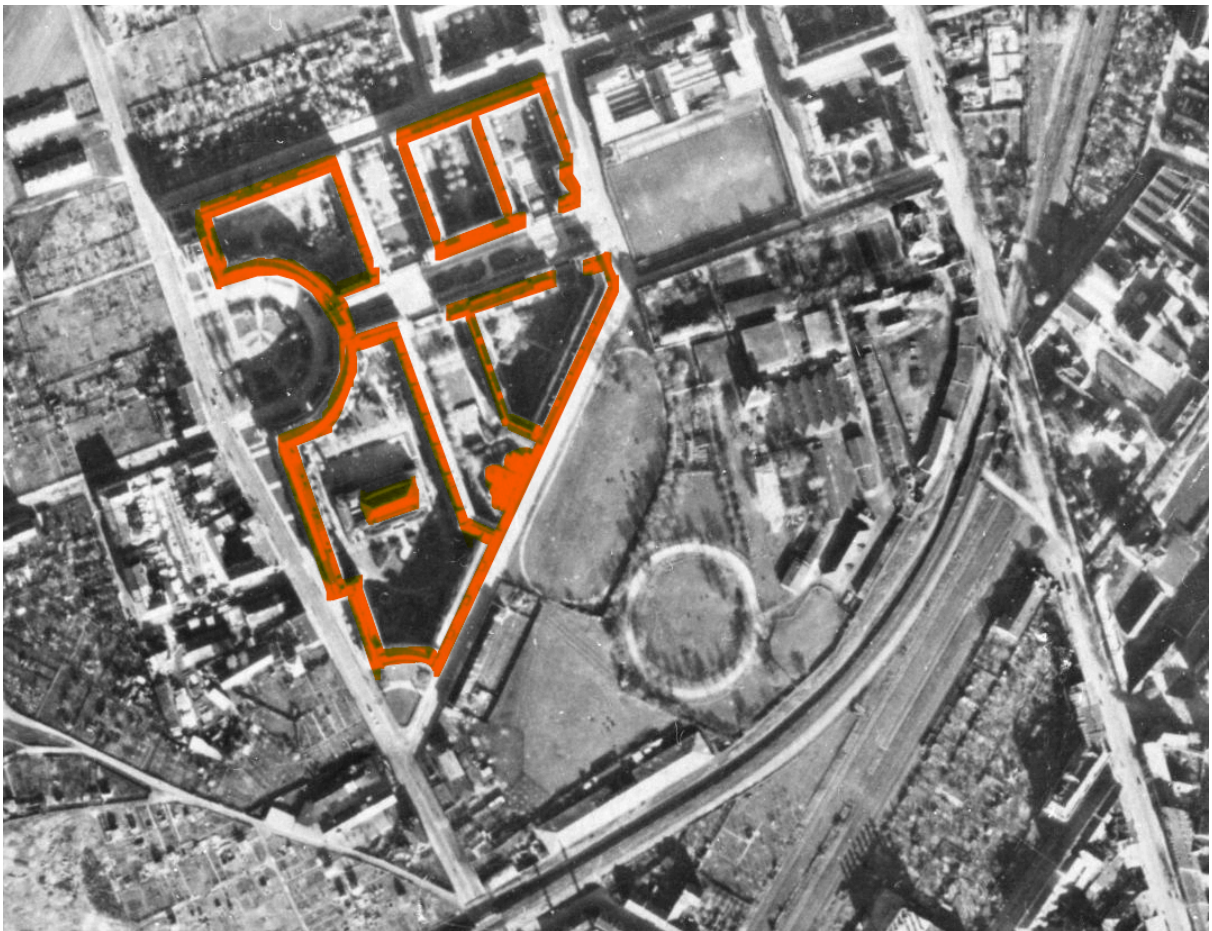
- Ik
- 3 voetballende jongens van rond de 10 jaar
- Vader met 2 kinderen >3 jaar
- Groep voetballers
- Middelbare man met een smartphone, later ouders met 2 buggy's
- 7 moslim vrouwen en steppende jongen
- Koppel met 2 kleine jongens op fietsjes
- 4 mensen, waarvan 2 zonder jas
- 3 vrouwen met 2 kleine meisjes
- 2 kleine jonges met ijsjes, ouders en oma
- Mens met hond

- ① Kinderopvang + parochie
- ② Piramidevormige kerktoeren
- ③ Kerk
- ④ Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof 1961

Rond 16u15 Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof

Ik steek het Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof over. Het hof bestaat uit veertien typische vier verdiepingshoge *Zeilenbauten*. In het midden en het oosten van de site staan echter twee T-vormige hoogbouw. Daarnaast is er een rechthoekig blok van slechts twee verdiepingen en een gebouw van slechts één verdieping.

Voorgeschiedenis

Luchtfoto van 1938. Het Karl-Seitz-Hof (Toen nog het Gartenstadt Jedlese) is in het rood¹⁴¹

Voor de WOI was op de site de zogenaamde St. George Brouwerij gevestigd.¹⁴² De nabijheid van de Kaiser Ferdinand Noordspoorlijn maakte het een ideale locatie.¹⁴³ Na WOII werd de productie hier grotendeels stopgezet of verplaatst naar Simmering. Een aantal commerciële

¹⁴¹ ArcGIS Web Application. (z.d.-c). <https://www.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=acb90a96e70941739275a5adb55e2be8>

¹⁴² Wiener Wohnen - Gemeindewohnungen. (z.d.-b). [wiener-wohnen.at.
https://www.wienerwohnen.at/hof/43/Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof.html](https://www.wienerwohnen.at/hof/43/Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof.html)

¹⁴³ St. Georg - Mautner Markhof. (2023, 10 juli). Mautner Markhof.
<https://www.dynastiemautnermarkhof.com/de/unternehmen/brauereien/st-georg/>

gebouwen bleef echter op het terrein. In 1930 werd het een naamloze vennootschap genaamd Mautner Markhof Brouwerij St. Georg AG.

Tijdens het nazi-tijdperk werden de panden van de St. George's Brewery gebruikt als een subkamp van het concentratiekamp Mauthausen.^{144, 145} Het hoofdkwartier van het commandantenkantoor voor alle kampen in het 21ste district bevond zich hier. Na de bevrijding hervatte de brouwerij zeer beperkt haar productie van bier, maar het bedrijf werd ondertussen in fasen verkocht aan de gemeente Wenen. De omgebouwde brouwerij panden tot militaire kazernekamp langs de Dunantgasse werden gesloopt en uiteindelijk ook de brouwerij. Alleen de villa's gebouwd door de oprichters en nakomelingen van de brouwerij bleven behouden. Eén van deze villa's is nu het huidige Bezirksmuseum. Het huidige wooncomplex werd vanaf 1958 in twee bouwfases gebouwd door verschillende architecten. De site is sindsdien meerdere keren gerenoveerd en aangepast. Daarnaast werd de nabijgelegen spoorweg in 1961 verlegd en werd het station Floridsdorf geopend.¹⁴⁶ De oude spoorlijn werd hierbij omgebouwd tot de A22 Donaukanalstraße voor autoverkeer.¹⁴⁷

Rond 16u15, Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof

Ik neem niet de tijd om aantekeningen te maken en trek enkel foto's. Het valt me op dat er een binnenstraat is in het Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof met veel parkeerplaatsen. Langsheen deze weg bevinden zich ook de afvalsorteerpunten. Mijn plan is om morgen terug te komen. Ik passeer amper andere mensen. Omdat met het openbaar vervoer nog geen tien minuten sneller is dan stappen naar het station Wien Floridsdorf, besluit ik te voet te gaan. Er is een fiets-en voetgangerstunnel onder de autosnelweg door. Ik passeer enkele appartementsblokken en kom dan uit bij de grotelaan Prager Straße. Een stuk loop ik parallel met de tramlijn naar het station om tenslotte een bouwblok binnendoor te steken via een smalle, overdekte winkelstraat. Een kwartier later ben ik in Wien Floridsdorf en neem ik de U6 richting Siebenhirten.

¹⁴⁴ St. Georg - Mautner Markhof. (2023, 10 juli). Mautner Markhof.
<https://www.dynastiemautnermarkhof.com/de/unternehmen/brauereien/st-georg/>

¹⁴⁵ Wiener Wohnen - Gemeindewohnungen. (z.d.-b). wiener-wohnen.at.
<https://www.wienerwohnen.at/hof/43/Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof.html>

¹⁴⁶ Kaiser, Wolfgang (2011). *Die Wiener Bahnhöfe. Geschichte, Gegenwart und Zukunft* [Vienna's Railway Stations: Past, Present and Future] (in German). München: GeraMond. ISBN 9783862451104. OCLC 724801367.

¹⁴⁷ Nordbrücke. (z.d.). <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Nordbr%C3%BCcke>

Dag 3: Maandag 18 maart

16u20, stadsregionale Schnellbahn (S-Bahn)

Ik zit in de trein naar Stockerau. De trein is druk. Het is duidelijk dat het spitsuur bezig is. In Wenen maken enkele treinenlijnen ook dienst uit van het openbaar vervoer. Ik ben alleen niet zeker of deze lijnen inbegrepen zijn in mijn zeven dagenpas van WienerLienen van 17 euro. Gelukkig wordt ik niet gecontroleerd. Gedurende mijn hele verblijf ben ik echter niet gecontroleerd. Rood of oranje geschilderde doorgangshekkens in een rechte lijn bij elke in- en uitgang van een metrostation markeren de grens tussen betalende en onbetalende zone. Er zijn bakken aan bevestigd waar je papieren kaartjes in kunt steken, maar iedereen loopt er gewoon voorbij. Ik heb slechts één keer een controle gezien, waarbij meerdere controleurs de rood- of oranje geschilderde doorgangshekkens vervingen door een rij te vormen. In de trein heb ik nooit een conducteur gezien, wat me doet afvragen of er bij de stadstreinen überhaupt wandelend boordpersoneel aanwezig is. De trein is een pak stiller en minder schokkerig dan de metro en stopt letterlijk elke 2 tot 5 minuten. Hij rijdt het station van Floridsdorf binnen. Daarna moet ik weer de bus nemen naar het Karl-Seitz-Hof.

Achteraf gezien bleek dat het effectief mogelijk was om met hetzelfde ticket van Wiener Linien ook de S-Bahn-treinen in Zone 100 te gebruiken. Een combiticket voor al het openbaar vervoer maakt het systeem gebruiksvriendelijker omdat het de overstappen vereenvoudigt en een breed scala aan transportmiddelen en routes aanbiedt.¹⁴⁸ In Brussel heeft men hier de afgelopen jaren aan gewerkt, bijvoorbeeld met de invoering van de BruPass in 2021.¹⁴⁹

Verder visualiseren de omgang met de doorgangshekkens hoe goed het openbaar vervoer al ingeburgerd is en is het een herinnering aan de vroegere controlesystemen. Desondanks blijft sporadische controle noodzakelijk. Mensen zijn namelijk meer geneigd te betalen als er een risico aan vasthangt. Daarnaast dragen ze beter zorg voor de omgeving als ze ervoor betaald hebben, zelfs al is het bedrag gering. Controle door een groep heeft als voordeel dat er beter met geweld kan worden omgegaan en dat mensen minder makkelijk aan controle kunnen ontsnappen.

¹⁴⁸ De Haas, M., Terwindt, M., Witte, J.-J., & Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid, KiM. (2022). *Effecten tariefverlagingen in het ov*.

¹⁴⁹ *Losse tickets*. (z.d.). STIB-MIVB.

https://www.stib-mivb.be/article.html?_guid=d0707200-2683-3410-479e-b21a51d668f0&l=nl

*16u45, Gesprek met de Pensionist*innenklub*

Ook de bus zit tamelijk vol. Tesamen met enkele andere passagiers, stap ik aan Dunantgasse uit. Het eerste wat ik ga opzoeken is de *Pensionist*innenklub* van deze *Gemeindebau*. Het bevindt zich in de plint van het Karl-Seitz-Hof. Er staat een vlaggenpaal voor de deur met: 'Gute neue Zeit' (Goede nieuwe tijd) op. Aan deze ramen hangen niet veel affiches. Slechts drie A4'tjes over thema's verbonden aan ouderenzorg. Bovendien zijn alle gordijnen gesloten, waardoor je niet naar binnen kan kijken. Boven de deur is heel duidelijk 'Karl Seitz Zentrum' (Karl Seitz Centrum) leesbaar. Hetzelfde kleine plakkaat zoals in Rabenhof verduidelijkt dat het om een *Pensionist*innenklub* gaat. Binnen is er eerst de vestiaire. De ontspanningsruimte voor ouderen is door de openstaande deur slechts beperkt zichtbaar. Een vrouw van middelbare leeftijd komt naar me toegelopen en vraagt wat ik hier kom doen. Haar houding en toon laat uitschijnen dat ze me niet graag hier ziet staan. Ik leg kort uit in mijn gebrekkig Duits uit wie ik ben. Haar blik verandert van zakelijk streng naar geïrriteerd. Het lukt me toch nog om op twee zaken antwoord te krijgen. Ten eerste schat ze ruw dat er tussen de twaalf en zestig leden hier telkens aanwezig en dus ingeschreven zijn. Ten tweede organiseren ze ook activiteiten buiten, maar enkel voor ingeschreven ouderen, nooit in combinatie met de omwonenden. Ik ga terug naar buiten zonder verder geraakt te zijn dan de vestiaire ruimte.

*De Pensionist*innenklub van Rabenhof en het Karl Seitz-Hof behoren tot dezelfde organisatie. Beiden hebben een soort ontspanningszaal waar men iets kan eten of drinken en hebben enkele outdoor activiteiten. Maar terwijl Rabenhof intergenerationele contacten stimuleert, lijkt deze Pensionist*innenklub meer gesloten.*

16u50, Karl-Seitz-Hof

Bijna elk *Gemeindebau* hof van het Rode Wenen heeft naast enkele winkels en kleinschalige gemeenschappelijke faciliteiten, telkens een bijzonder gebouw met een openbare voorziening in gehuisvestigd. Terwijl dat in het Rabenhof de cinema en nu het huidige theater is, is het in het Karl-Seitz-Hof een sporthal.

Sporthalle Jedlesee - Dominik Hoffmann-Halle

Het Karl-Seitz-Hof werd gebouwd tussen 1926 en 1931. Het droeg destijds de naam *Gartenstadt Jedlesee* (Tuinstad Jedlesee).¹⁵⁰ De sporthal had destijds een driedelige functie: in de kelder was er een wasserette. Op het verhoogde gelijkvloers was een badhuis, waarbij het ketelhuis nog steeds behouden is en op het eerste verdiep bevond zich de Dominik Hoffmann sporthal, die nog steeds bestaat. De zaal is vernoemd naar een arbeideratleet die ook actief was in de *Sozialistische Arbeiterjugend* (Socialistische Arbeidsjeugd) en de *Sozialdemokratischen Arbeiterpartei* (Sociaaldemocratische Arbeidspartij).¹⁵¹ ¹⁵² Drie jaar later, in februari 1934, bracht de Oostenrijkse Burgeroorlog uit. Het Karl-Seitz-Hof was één van de wooncomplexen waar de socialisten verzet boden tegen de conservatief-fascisten.¹⁵³ Het mocht echter niet baten, op 14 februari 1934 viel het wooncomplex in handen van de regeringstroepen. Het was waarschijnlijk rond die tijd dat ook de sporthal in onbruik raakte. Vervolgens raakte tijdens WOII het volledige wooncomplex beschadigd door vele bombardementen, maar werd na de oorlog al gauw weer hersteld. Vanaf 1975 werd de oude vervallen trainingshal omgebouwd tot een trainingsfaciliteit.¹⁵⁴ Vervolgens werd de hal volledig gerestaureerd en gemoderniseerd tussen 1980 en 1984 en beschouwd als monument. Sindsdien is het één van de 13 sporthallen in beheer van de *Abteilung Sport Wien* (MA 51) (Weense sportafdeling). Die dagelijks van 8u tot 22u beschikbaar zijn voor club-, school- en populaire sporten.¹⁵⁵ Enkel (erkende) groepen kunnen echter de ruimtes huren. De sporthal heeft tegenwoordig een capaciteit van 119 personen en is 38 bij 13 meter. Het is mogelijk om badminton, boksen, budo-sporten, gewichtheffen, volleybal te oefenen en ook is er een gymnastiekzaal en een gewrichtsruimte met een boksring.

Foto's van Union Rot-Weiss (badmintonclub) ¹⁵⁶

¹⁵⁰ Sozialdemokratie, Wiener Rathaus, Stadt Wien, Republikanischer Schutzbund, & Regierungstruppen. (z.d.). *Wohnhausanlage Karl-Seitz-Hof*.

¹⁵¹ *Dasrotewien.at*. (z.d.). <https://www.dasrotewien.at/seite/karl-seitz-hof>

¹⁵² *Dominik Hoffmann*. (z.d.). https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Dominik_Hoffmann

¹⁵³ Sozialdemokratie, Wiener Rathaus, Stadt Wien, Republikanischer Schutzbund, & Regierungstruppen. (z.d.). *Wohnhausanlage Karl-Seitz-Hof*.

¹⁵⁴ *Über uns | Svwien*. (z.d.-b). Svwien. <https://www.svwien.at/blank-1>

¹⁵⁵ *Sporthallen der Stadt Wien*. (2019, 31 januari). <https://www.wien.gv.at/freizeit/sportamt/sportstaetten/hallen/>

¹⁵⁶ *Neuer Spieltermin am Montag!* (2022, 5 november). UNION ROT-WEISS Badminton Wien. <http://www.urw-badminton.at/news/2022-11-05/neuer-spieltermin-am-montag>

16u50, Karl-Seitz-Hof

De sporthal staat midden in het meest zuidelijke binnenhof van het Karl-Seitz-Hof. De gevelplint is gesloten en niets wijst erop dat de sporthal in gebruik is. Als ik echter naar binnen ga, hoor ik stemmen en lawaai van mensen die sporten. De hal op het eerste verdiep is duidelijk in gebruik. In de best kleine inkom hangt een overvloed aan affiches en meldingen. Daarnaast staat een rek met verschillende brochures. Veel van de affiches lijken van één vereniging te zijn: SVWien. Het is een vereniging van budo-sporten zoals karate, kickboxen en Aikido. Het is een vereniging die al sinds de heropening van de sporthal hier aanwezig is. De meldingen gaan hoofdzakelijk over de toegang vrijhouden (geen kinderwagens, fiets of e-steps), noodnummers en aansprakelijkheid in geval van diefstal. Daarnaast hangt het officiële blad van de Stadt Wien met de huisregels en de erkenning. De brochures gaan over andere zaken dan sport, zoals een voorleesmoment, musea, mentaal welzijn en voorstellingen. Ik ga enkel naar het benedenverdiep, dat zich half onder de grond bevindt. De zaal is leeg en er is een melding om de sporthal niet te betreden zonder aangepast schoeisel alsook een groot plakkaat met 'verboden te roken'. Twee boks dummy's staan aan de zijkant opgeruimd. Het valt me op dat ik hier gewoon kon binnenkomen, er was zelfs geen aanmeldbalie. De meldingen beschouwt de sporthal blijkbaar als voldoende om hun matten en attributen te beschermen. Ik keer terug naar boven en merk de kleine camera gericht op de deur op. Dus toch iets van bewaking.

Sporten zonder overlast te veroorzaken. Het robuuste gebouw met dikke muren beschermt de buitenomgeving tegen het geluid in de sporthal. Het is ook een gebouw dat weinig naar buiten gericht is. Hierdoor kan de hal op het binnenplein staan, zonder de rust van de omwonenden te verstoren. Er is respect voor het materiaal in de sporthal, dat enkel via duidelijke mededelingen wordt beschermd. De regels aan de deur en muur doen me denken aan post-its of kattenbelletjes die mensen op tafel leggen of aan de koelkast kleven om gezinsleden op de hoogte te brengen van iets kleins. De open deur symboliseert de openheid en gastvrijheid, waarbij de inkomhal fungeert als een fysiek infopunt voor de buurtbewoners en gebruikers. Deze laagdrempelige bron van informatie kan helpen om jonge, minder mobiele of digitaalvaardige mensen op de hoogte te brengen van het aanbod van de tertiaire sector.

17u, Karl-Seitz-Hof

Het binnenplein van het Karl-Seitz-Hof is rustig. Er staan grote bomen en er zijn vele grasvelden. De paden zijn breed genoeg voor een voertuig, maar enkel voertuigen met een

vergunning mogen het hof binnenrijden. Niet veel appartementen lijken terrassen te hebben, maar ingebouwde bloembakken aan de vensterbanken bieden de mogelijkheid om groen te planten. Slechts weinig bewoners lijken hiervan gebruik te maken. De meeste passanten zijn bewoners die van of naar hun appartement gaan. Voor de rest zijn het vooral jongeren die van en naar de sporthal gaan.

Mijn zicht op het sociaal groen van het Karl Seitz-Hof

17u25, Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof

Ik probeer een bankje te vinden. Uiteindelijk zet ik me op de rand van een zandbak. Vijf kinderen zijn aan het spelen. De oudste is hooguit 11 jaar, maar ik zie geen ouders in de buurt. Het oudste meisje met zeer lang haar fietst heen en weer op het pad. De andere vier zijn jongens en proberen per twee op een gewone step te stappen. Het jongste duo gaat het minst af en moeten vermijden dat ze met hun roze step om de meter vallen. Het sociaal groen van het Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof is open. Het bestaat voornamelijk uit bomen en gras. Verharde paden van anderhalve meter breed lopen over de site.

Mijn zicht op het sociaal groen van het Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof

Het sociaal groen van het Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof en het Karl Seitz-Hof is nabij, zichtbaar en toegankelijk. De bereikbaarheid van de appartementen is een prominente praktische functie, maar de inrichting van het sociaal groen gaat verder dan deze bereikbaarheid. De buitenruimte oogt aantrekkelijk door de bomen, gras en vlakke paden die tegelijkertijd goed worden onderhouden. Maar terwijl het bouwblok van Red Vienna bebouwd is rond 60%, is dit bij de naoorlogse Gemeindebau slechts 30%. Dit gegeven in combinatie met het uit elkaar staan van de verschillende bouwblokken, maakt het sociaal groen veel opener. Deze openheid voorkomt akoestische reflecties, waardoor het lawaai minder hoorbaar is op grotere afstanden, maar voelt ook minder intiem aan.

De meeste passage is langs het pad richting de onderdoorgang van de autostrade. Langs dit pad ligt de Tetmajergasse speeltuin. Ook de diagonale beweging doorheen de site wordt gebruikt door niet-residents. De overige wegen worden voornamelijk door de bewoners zelf gebruikt

[Figuur 12]

17u30, Tetmajergasse Speeltuin

Meerdere kinderen in dikke jassen ravotten in de speeltuin. Een groepje jongens van acht tot twaalf jaar oud spelen tikkertje waarbij ze het zand niet mogen raken. De deathride is in gebruik door een oma en haar kleinzoon. Terwijl het jongetje op het stoeltje zit, duwt zij hem de helling op. Volwassenen staan of zitten op de top van de grasheuvel, met een helder overzicht over hun spelende kinderen. Tegelijkertijd dempen de groene hellingen het geluid voor de buurt. Aan de overkant trappen vader en zoon een balletje in de ballenkooi. Een tafel voorzien van een schaakbord staat leeg naast het pad.

Mijn zicht op De Tetmajergasse Speeltuin

Achter hen rijzen de *Gemeindebau* op. De meeste gebouwen zijn *Zeilenbau*, maar er zijn ook twee woontorens van tien verdiepingen hoog. Het kleuraccent van de torens is lentegroen, terwijl deze bij de lagere gebouwen rood-beige tot geel zijn. De gevels lijken recent gerenoveerd. Ik vraag me af of de kleuren er ook voor de renovatie waren. In het midden van de site staat een laag appartementsblok. Er is duidelijk gestreefd naar een mix van standaardgebouwen om afwisseling te creëren. De meeste gebouwen situeren zich loodrecht op de straten en houden afstand van de speeltuin. In het hart van de site bevindt zich een kinderopvang.

Ik loop verder langs het pad naast de speeltuin en kom bij de gesloten rijsschool voor kinderen. Door de struiken zie ik miniatuurstraten en verkeersborden. De lichten gaan aan; het wordt snel koud. Mijn handen bevroren, dus ik berg mijn boekje op en loop richting Floridsdorf, maar niet zonder een kleine omweg. Ik negeer de onderdoorgang onder de autobaan en wandel parallel eraan. Twee kinderen zonder ouders passeren mij. De groene berm verdwijnt en enkel geluidsschermen scheiden het Marianne-und-Oskar-Pollak hof van de drukke weg. Een kleine doorgang, als een S-vormige sas, garandeert de continuïteit van de geluidsmuur. Achter de muur verandert de wereld. Asfalt vervangt grasvelden, maar er

zijn nog kleine groenvakken voor bomen. Fietzers, voetgangers, auto's, en een tram op een middenberm delen de ruimte. Het grote betonnen autoviaduct valt op, al zijn de auto's niet zichtbaar door de geluidsschermen. Vier keer moet ik oversteken om de tramhalte Nordbrücke te bereiken.

In het Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof is de kwaliteit van de gezamenlijke buitenruimte te danken aan de toevoeging van visuele en akoestische elementen. Het grootste conflictpunt van deze site is de nabijgelegen drukke autostrade. Geluidsschermen, op sommige plaatsen begroeid met klimplanten en waar mogelijk aangevuld met dichtbegroeide groene zones, proberen dit probleem op te lossen. De sas in de geluidsmuur biedt een doorgang en toont de expertise in akoestiek: een onderbreking in de geluidsmuur resulteert namelijk in een exponentieel verlies aan geluidsdemping, vergelijkbaar met het verschil in geluid tussen een raam dat op een kier staat en een gesloten raam naast een drukke weg.

Daarnaast creëert het reliëfverschil in de speeltuin een subtiele hiërarchie en controle tussen volwassenen en spelende kinderen. De site is verder een evenwichtsoefening tussen standaardisatie en variatie. De mix van gebouwtypes was een poging om een betaalbaar en divers stedelijk landschap te creëren.

Tenslotte zijn de kleuraccenten een eenvoudige oplossing om monotone gevels op te fleuren. Het 'oppimpen' van grauwe gevels is vaak een goedkope en effectieve manier om het straatbeeld te verlevendigen. In Brussel bijvoorbeeld, wordt dit toegepast door street art-artisten, die hiermee echte trekpleisters creëren.¹⁵⁷ Het geeft het Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof een persoonlijke touch en maakt de omgeving vriendelijker.

Dag 4: Dinsdag 19 maart

12u00, Karl-Seitz-Hof

WienZimmer (Weense Kamer), een balzaal voor de buurt. Met kleine kroonluchters en een parketvloer. Een vide en een panoramisch zicht op het kleine parkje met de veel te lange naam: Gete.& Otto Ascher Park. Er is bovendien aan de andere zijde een royaal terras dat uitkijkt op de binnenkoer van het Karl-Seitz-Hof. De kamerplanten en de zetels geven het

¹⁵⁷ *Streetart in Brussel.* (z.d.). Visit Brussels.

<https://www.visit.brussels/nl/bezoekers/wat-te-doen/streetart-in-brussel#:~:text=Het%20PARCOURS%20Street%20Art%20van,de%20thematische%20en%20geografische%20parcours.>

geheel een sfeer van een grote woonkamer. Het is eindelijk open en er zijn drie mensen aanwezig: de directrice en twee werknemers, waaronder Andreas.

Mijn zicht op de ontspanningsruimte van WienZimmer

WienZimmer (Gartenstadt)

WienZimmer is een recent pilootproject van Fonds Soziales Wien dat in 2015 ontstond via een overheidsprogramma, met als doel ontmoetingsplaatsen op te richten in de verschillende districten van Wenen.¹⁵⁸ In de aanloop naar 2020 werden daarom de oude danszalen van het Karl-Seitz-Hof gerenoveerd. Deze zalen, die al sinds de oprichting van het hof in gebruik zijn door een opeenvolging van drie dansscholen, werden tot net voor de renovatie gebruikt door Tanzschule Schwebach.¹⁵⁹

In 2020 ging het project van start te midden van de coronapandemie, met diverse buurtprojecten.¹⁶⁰ Vanaf 2023 is de zaal, met uitzondering van maandag, elke weekdag van 9.00 tot 20.00 uur permanent open voor het publiek. Er worden verschillende evenementen georganiseerd, zoals speelavonden, ondersteuning bij huiswerk, een oudercafé en verschillende hobby workshops en de zaal kan ook voor privégebruik worden gehuurd. Het primaire doel is om het sociale aanbod dichterbij de mensen te brengen door een verwarmde ruimte zonder consumptieplicht aan te bieden om zo het hermenhorigheidsgevoel te versterken.

161

¹⁵⁸ fswAdmin. (2023, 19 april). *Über das WienZimmer - Wien Zimmer*. Wien Zimmer. <https://wienzimmer.fsw.at/ueber-das-wien-zimmer/>

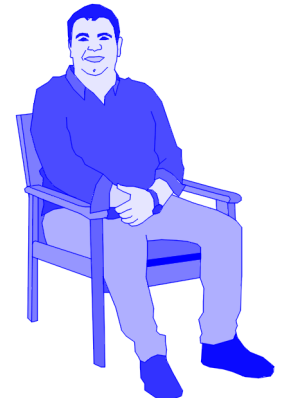
¹⁵⁹ Schwebach, T., Schwebach, T., Schwebach, M., Schwebach, J., & Tanzschule Schwebach. (2009). *30 Jahre Tanzen Bei Schwebach*. In G. Laska (Red.), *30 Jahre Tanzen Bei Schwebach* (pp. 5–8).

¹⁶⁰ Sirihofmann. (2021, 21 juli). *Das erste WienZimmer öffnet seine Türen in Jedlese - Wien Zimmer*. Wien Zimmer. <https://wienzimmer.fsw.at/das-erste-wienzimmer-oeffnet-seine-tueren-in-jedlese/>

¹⁶¹ fswAdmin. (2023, 19 april). *Über das WienZimmer - Wien Zimmer*. Wien Zimmer. <https://wienzimmer.fsw.at/ueber-das-wien-zimmer/>

12u, Gesprek met WienZimmer

Andreas is bereikt om met mij in gesprek te gaan. Nadat hij me koffie en water heeft voorgeschoteld, zetten we ons aan één van de tafeltjes. Hij begint met enkele algemene feiten van de buurt. Zo somt hij op dat er een sportclub is, een pensioenclub en een afdeling van Jugend am Werk. Sinds 2020 is *WienZimmer* in dit lijstje opgenomen. Door de renovatie en corona is deze zaal echter pas een jaar volledig in gebruik. Hij legt uit dat ze behoren en financieel gesteund worden door *Fonds Soziales Wien* en dat ze de zaal huren van *Wiener Wohnen*. Om zich bekend te maken in de buurt hebben ze in de volkskrant gestaan en hebben ze een website. Specifiek voor de *Gemeindebau* hadden ze affiches gehangen aan de prikborden in elke inkom. Hij legt uit dat deze prikborden standaard bij de uitrusting van de trappenhallen horen. *Wiener Wohnen* en andere overheidsgebonden organisaties hangen daar hun meldingen aan. Af en toe communiceren burens op die manier met elkaar, meestal vanwege klachten. Die klachten zijn meestal zeer beperkt. Hij stelt het zo: 90% van de bewoners zijn 'goede mensen', maar die overige 10% kan het soms voor velen lastig maken. Af en toe moet de politie langskomen, meestal voor lawaaioverlast, maar een gesprek met de politie lost in bijna alle gevallen op. Het valt me op dat hij heel specifieke voorbeelden kan geven, dus ik vraag hem of hij ook van deze buurt is. Enthousiast zegt hij van ja.

Hij woont al 13 jaar in het Karl-Seitz-Hof. Hij leeft in een klein appartement van rond de 60m²

MONAT	
STROM + WASSER + HEIZUNG	100 €
MIETE	600 €
TOTAL	700 €

samen met zijn vrouw en twee kinderen. Ook hij begint over zijn huur (*Miete*) en zegt, net zoals in mijn eerder gesprek, dat het enkel de huur is die meestal ongeveer de helft is van de private markt, maar andere vaste kosten hetzelfde blijven. Wat me bij zijn korte rekening opvalt, is dat zijn verbruikskosten veel lager liggen dan die van Alexandra. Daarnaast vertelt hij dat hij best tevreden is over Wiener Wohnen. Het enige wat hem wat tegen zit, is dat ze gemiddeld pas na twee weken komen indien hij een probleem meldt.

Ondertussen komen er enkele jonge kinderen in de zaal toe. Ze zetten zich in de zetel en halen hun brooddozen boven.

Ik vraag hem of hij met zijn kinderen vaak naar de speeltuinen gaat, meer specifiek de Tetmajergasse Speeltuin. Het zou dan willen zeggen dat ze de Dunantgasse moeten oversteken. Voor hem vormt de straat totaal geen barrière, al stelt hij het wel zo dat als zijn

kinderen tevreden zijn met de kleine speeltoestellen en groen voor de deur, dat hij het binnenhof niet verlaat om toch naar de speeltuin te gaan. Daarnaast heeft hij ook een klein terras, waar hij het zalig vindt om 's ochtends zijn koffie op te drinken of te kunnen roken. Het gebeurt meer dan eens dat hij zwaait naar of aan de praat raakt met de burens. Op mooie dagen gaat hij graag met zijn familie naar de Alte Donau, waar ze aan watersport doen. Deze plaats is gemakkelijk bereikbaar met het openbaar vervoer. Hij waardeert het ook dat alle dagelijkse benodigdheden op wandelafstand beschikbaar zijn in de buurt. Zo doet hij zijn boodschappen gewoon bij de Billa Plus aan de overkant van de straat.

Op dat moment komen er nog meer kinderen in de zaal. Hun ouders nemen van hen afscheid bij de deur. Nieuwsgierig, vraag ik hem of er een kinderactiviteit gepland staat. Hij begint uit te leggen dat ze om 14u inderdaad een huiswerkbegeleidingssessie hebben gepland, maar los daarvan laten meerdere ouders hun kinderen hier na school samen hun huiswerk maken.

Schoolsysteem in Oostenrijk

In Oostenrijk start de leerplicht in het jaar waarin een kind op 1 september zes jaar wordt en duurt negen jaar.¹⁶² De schooldag loopt van 7:30/8:00 uur tot 12:00/13:00 uur, waarna huiswerk volgt. Scholen bieden soms een betalend namiddagprogramma. Er zijn zowel gratis openbare scholen als particuliere scholen met beperkt schoolgeld; schoolboeken worden door de overheid bekostigd.¹⁶³ Het onderwijssysteem omvat:¹⁶⁴

- **Kindergarten** (kinderopvang/kleuteronderwijs): niet verplicht, 3 jaar
- **Volksschule** (lagere school): 4 jaar
- **Mittelschule** (3de graad lagere school en 1ste graad middelbare school): 4 jaar
- **Richtingspecifieke opleiding** (2de en 3de graad middelbare school): 4 jaar
- **Hogere onderwijs** (niet verplicht, richtingsafhankelijk)

13u, Gesprek met WienZimmer

De school hier vlakbij eindigt namelijk rond dit uur en is een openbare school. Aangezien het Oostenrijkse schoolsysteem verschilt van het Belgische, legt Andreas me kort uit hoe het hier in elkaar zit. Ondertussen zijn de kinderen klaar met eten en halen hun schriften boven. Andreas' collega gaat naar ze toe en geeft hen enkele richtlijnen. Andreas zelf zegt dat ze

¹⁶² *Compulsory school education.* (z.d.). oesterreich.gv.at - Österreichs Digitales Amt.
https://www.oesterreich.gv.at/en/themen/bildung_und_ausbildung/schulen/Seite.110002.html

¹⁶³ *Schule und Bildung in Österreich.* (z.d.). DemokratieWEBstatt.at.
[https://www.demokratiewebstatt.at/angekommen-demokratie-und-sprache-ueben/schule-und-bildung-in-oesterreich#:~:text=Die%20Kinder%20in%20%C3%96sterreich%20gehen,oder%20ein%20Gymnasium%20\(Unterstufe\).](https://www.demokratiewebstatt.at/angekommen-demokratie-und-sprache-ueben/schule-und-bildung-in-oesterreich#:~:text=Die%20Kinder%20in%20%C3%96sterreich%20gehen,oder%20ein%20Gymnasium%20(Unterstufe).)

¹⁶⁴ *Schule und Bildung in Österreich.* (z.d.). DemokratieWEBstatt.at.
[https://www.demokratiewebstatt.at/angekommen-demokratie-und-sprache-ueben/schule-und-bildung-in-oesterreich#:~:text=Die%20Kinder%20in%20%C3%96sterreich%20gehen,oder%20ein%20Gymnasium%20\(Unterstufe\).](https://www.demokratiewebstatt.at/angekommen-demokratie-und-sprache-ueben/schule-und-bildung-in-oesterreich#:~:text=Die%20Kinder%20in%20%C3%96sterreich%20gehen,oder%20ein%20Gymnasium%20(Unterstufe).)

met dit project vooral de jongere generaties bereiken. Hij merkt dat, op een minderheid na, de ouderen jammerlijk genoeg zeer gesloten zijn. Zo zijn ze er ook nog niet in geslaagd een activiteit in samenwerking met de *Pensionist*innenklub* te organiseren. Hij rondt af door te vermelden dat *Vienna Hobby Lobby*, partner van *Fonds Soziales Wien*, afgelopen donderdag een taalsessie Engels voor jongeren hier heeft gehouden. *Vienna Hobby Lobby* is een organisatie opgericht in 2018 die sinds 2020 gratis hobby activiteiten aanbiedt voor kansarme kinderen.¹⁶⁵ Hij grapt dat hij beter de sessies ook zou moeten volgen. Hij kan namelijk amper een woord Engels. Andreas wenst me nog veel geluk met mijn thesis en gaat zijn collega helpen met de kinderen. Ondertussen is het al voorbij twee uur en is mijn koffie ijskoud.

13u45, WienZimmer

Bij het verlaten van *WienZimmer*, fotografeer ik hun prikborden in de inkom. Het geeft hun programma van de komende maand weer, alsook een heleboel foto's van afgelopen evenementen. Wat me ook in het oog springt, is de verklaring van de rechten van het kind, hetgeen bevestigt dat *WienZimmer* (en *Vienna Lobby Hobby*) een bijzondere nadruk op de jeugd legt. Andreas komt nog even naar mij en vraagt me geen kinderen te fotograferen, gezien hij mijn fototoestel in het oog had gekregen. Ik stel hem gerust en zeg dat ik gedurende mijn reis telkens de mensen op mijn foto's heb gemeden. Tenslotte heeft *WienZimmer* ook een tweede zaal in de kelder, maar deze is verlaten.

De inrichting van de buurt moet gradaties in voorzieningen bieden: een nabijgelegen speeltuin voor jonge kinderen, een grotere speeltuin, iets verder weg, en speciale activiteiten op stadsniveau. Dit geldt ook voor praktische voorzieningen zoals winkels en scholen. Door voorzieningen te ordenen op basis van gebruik en leeftijd, wordt het stedelijk weefsel bijeen gehouden zonder te complex en onoverzichtelijk te worden.

Verder lijkt een kindvriendelijke omgeving in Wenen zeer belangrijk omdat de scholen drie à vier uur eerder eindigen dan in België, waardoor kinderen meer vrij in te richten tijd hebben in de namiddag. Dit vraagt om goed ingerichte gezamenlijke ruimtes die nabij, toegankelijk en zichtbaar zijn. WienZimmer maakt gebruik van de anders leegstaande ruimte in de Gemeindebau om aan deze en andere behoeften van de buurt te voldoen. Door een werknemer te hebben van de omgeving zelf, is er een nauwere betrokkenheid. Het concept van WienZimmer is eigenlijk heel simpel: een verwarmd, overdekt 'plein' voorzien.

¹⁶⁵ Hobby Lobby. (2024, 19 april). *Hobby Lobby - Über uns*. <https://www.hobbylobby.co.at/ueber-uns/>

*Het concept doet me denken aan de Wärmestuben die later zijn uitgegroeid tot de Pensionist*innenklubs. In combinatie met slecht weer en de kleine appartementen van de Gemeindebau, heeft dit een meerwaarde voor de leefbaarheid in de Gemeindebau.*

Het voorzien van gratis huisopgave begeleiding en de samenwerking met Vienna Lobby Hobby, toont de inzet op de persoonlijke en brede ontwikkeling van kinderen buiten het traditioneel onderwijs. Ik kan geloven dat het openbaar vervoer hierbij een cruciale rol is toebedeeld, omdat de iets oudere kinderen op deze manier zich kunnen verplaatsen in de stad. De veilige leefomgeving en het vertrouwen in de medemens is hierbij van belang.

Daarnaast werkt de inkomst net zoals bij de sporthal als een infopunt en tezamen met de prikboards in elke Gemeindebau zorgen ze voor een niet-digitaal netwerk om betrouwbare informatie te delen. Zeker in deze tijd kan dit zeer belangrijk zijn om de buurt bijeen te houden en misinformatie te vermijden.

Tenslotte bewijst de gesloten houding van de ouderen in de buurt dat ondanks vele mogelijkheden, er altijd groepen kunnen zijn die niet volledig meegaan in de buurtwerking.

13u55, Jugend am Werk

Ver moet ik niet wandelen om naar de volgende organisatie in de *Gemeindebau* te gaan. WienZimmer heeft namelijk als burens Jugend am Werk. De deur staat open. De inkomhal is enkel verlicht door daglicht dat via de deur naar binnen schijnt. Ik hoor stemmen en geluiden in het gebouw. Ik werp een blik in de gang. Twee mensen komen mijn richting uit en ik besluit ze op te wachten in de inkomhal. De kleine, oude dame met lange witte opgestoken haren spreekt me verbaasd aan. Ik blijf geluk te hebben: ze is de hoofdverantwoordelijke voor deze afdeling.

Jugend am Werk

Jugend am Werk (Jeugd aan het werk) is een Oostenrijkse non-profitorganisatie die opleidings-en bijscholingsprojecten evenals mogelijkheden voor loopbaanoriëntatie en kwalificaties aanbiedt aan jongeren (en volwassenen) met leerstoornissen en (mentale) beperkingen.¹⁶⁶ ¹⁶⁷ Onlangs hebben ze hun diensten uitgebreid om volwassenen of mensen met een vluchtelingenervaring die onderwijskwalificaties willen behalen of zich professioneel

¹⁶⁶ *Jugend am Werk - Unterstützen, Begleiten, Fördern, Qualifizieren.* (z.d.). <https://www.jaw.at/>

¹⁶⁷ *Geschichte | Informationen zur Organisation Jugend am Werk.* (z.d.). <https://www.jaw.at/de/ueber-uns/23/Geschichte>

te willen heroriënteren te helpen. Jugend am Werk is erop gericht om jongeren die geen stageplaats op de open arbeidsmarkt hebben gevonden, kansen te bieden door middel van beroepskwalificaties en door het versterken van hun sociale vaardigheden.

De organisatie werd opgericht in 1945, eerst om te helpen met de oogstwerkzaamheden en de opruimwerkzaamheden van WOII, vervolgens om leerlingen die hun opleiding door de oorlog vroegtijdig moesten afbreken, een kans te bieden hun opleiding af te ronden. Vanaf de jaren '50 verschoof hun focus naar mensen met een handicap en jongeren met leerproblemen. Sinds 1970 ondersteunt Jugend am Werk mensen met leerproblemen en handicaps die in hun eigen huis wonen en recentelijk hebben ze hun aanbod uitgebreid naar iedereen die het lastig heeft te aarden in de vrije arbeidsmarkt. Sinds 1 januari 2012 exploiteert Jugend am Werk twee dochterondernemingen: Jugend am Werk Bildungs: Raum GMBH en Jugend am Werk Sozial: Raum GMBH. Ze hebben momenteel verschillende afdelingen op 23 locaties.

14u00, Gesprek met Jugend am Werk

De dame weet in imperfect Engels op mijn vragen te antwoorden. Ze verteld me dat deze afdeling al sinds 1970 bestaat en zich toespitst op mensen met een (mentale) beperking begeleiden in de arbeidsmarkt en hen te ondersteunen in hun dagstructuur. Momenteel hebben ze 47 mensen onder hun hoede en werken ze met een vast team van zes personen. Ze zijn verantwoordelijk voor dit district en de buurtdistricten. Geen van hun patiënten echter wonen, zover ze weet, in de *Gemeindebau*. Hun contact met de buurt is sowieso zeer beperkt. Ze hebben al verschillende jaren proberen samen te werken met de school vlakbij, maar het lukt niet zo goed. Al is er sinds de oprichting van *WienZimmer* wel verbetering in het verschiet. Omdat ze beiden als hoofdfinancierder *Fonds Soziales Wien* hebben en burens zijn, hebben ze een nauw samenwerkingsverband, waardoor een gezamenlijke activiteit binnen de mogelijkheden valt. Ze verexcuseert zich en verklaart dat ze nog een meeting heeft, waarna we afscheid nemen.

Terwijl de gemelde moeilijkheid om een samenwerking met de nabijgelegen school op poten te zetten, de uitdagingen om inclusieve projecten te implementeren onderstrepen, kan de specifieke aard van sommige diensten betekenen dat ze effectiever werken zonder een alomvattende betrokkenheid. Dit

kan met name gelden voor voorzieningen die gespecialiseerde ondersteuning bieden, waar een gerichte aanpak wellicht efficiënter en effectiever is. Hoewel volledige integratie en samenwerking vaak gunstig zijn, verdient de afweging tussen autonomie en integratie daarom een weloverwogen overweging.

22u00, Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof

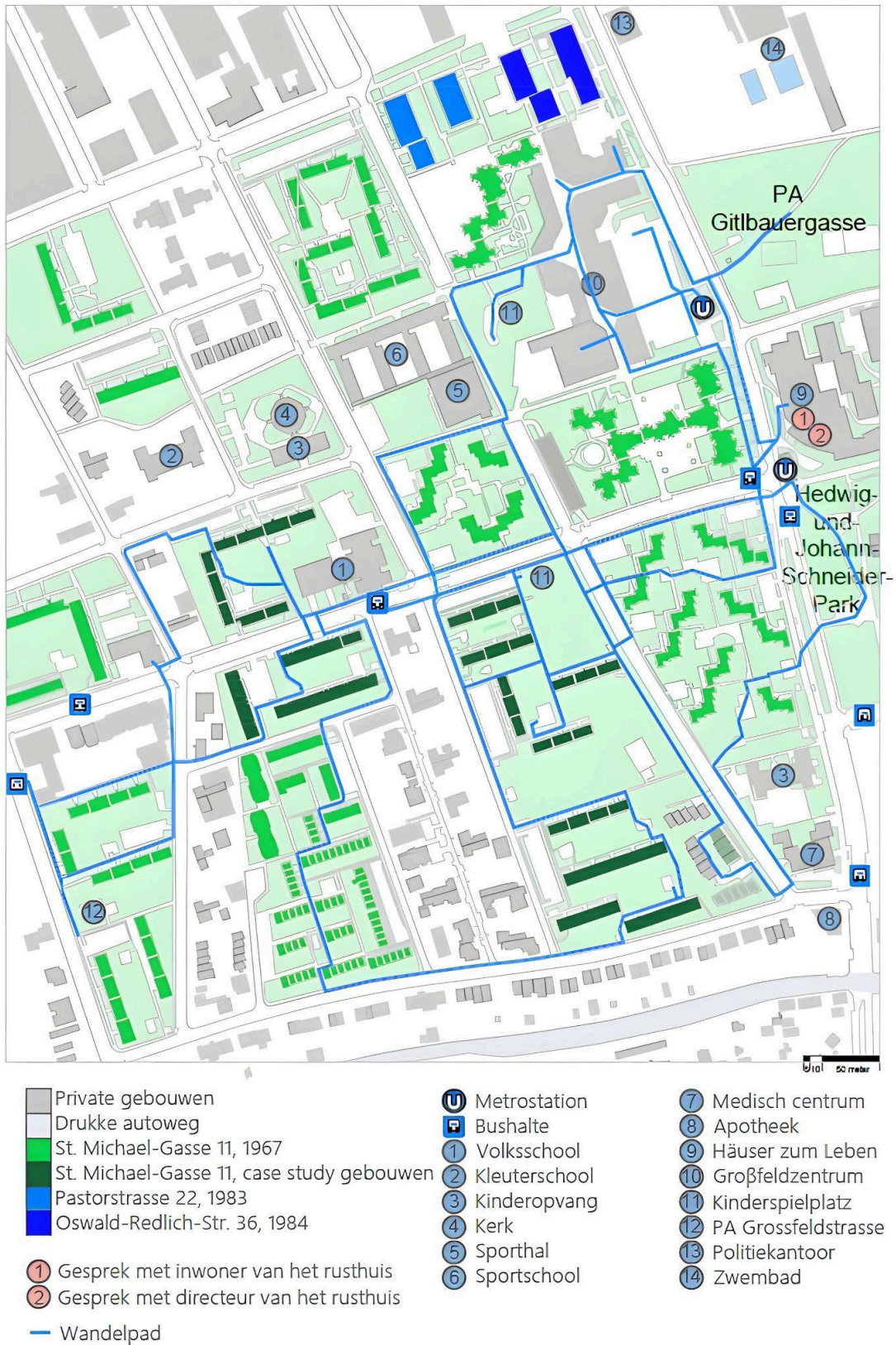
Je kan de sterren aan de hemel zien, niet allemaal, maar toch meer dan ik gewend ben in een grootstad. De straatlantaarns verlichten de paden en achter meerdere ramen brandt nog licht. Een enkeling is op weg naar een onbekende bestemming. De voorzieningen in de buurt zijn allemaal gesloten. De buurt is stil en rustig, klaar voor de nacht.

Er zijn geen problemen, maar ook geen activiteit.

Mijn zicht 's nachts op de binnenstraat van het Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof

§3 Case 3: St.-Michael-Gasse 11 alias Großfeldsiedlung

[Figuur 13]

Dag 2: Zondag 17 maart

8u25, U6

De ochtendzon reflecteert op het blauwe oppervlak van de Donau. Er zitten meerdere mensen met een opgevouwen step in de metro. Het is een element dat me al eerder was opgevallen. Tot tweemaal toe rijdt de metro over de rivier. In Wien Floridsdorf loopt de U6 ten einde. Ik volg de stroom mensen mee naar de voorkant van het station en merk dan dat ik de bus moet nemen aan de achterkant. Mijn bus staat er al. Met als naam 'Großfeldsiedlung (grote veldnederzetting)' is er geen twijfel mogelijk. Met een klein sprintje bereik ik de deur. De chauffeur is gewoon zijn krant aan het lezen. Lopen was dus nergens voor nodig. Om 8u36 vertrekt hij. Er zitten momenteel 12 mensen in de bus. Slechts twee van hen zitten nog op de bus als ik mijn halte bereik. Toch zit de bus even vol.

8u50, Grossfeldstraße

Mijn eerste indruk is dat de schaal van deze site veel groter en opener is dan de twee voorgaande cases. De gebouwen zijn hoger en het aantal winkels is beperkt. Private stroken gebouwen wisselen af met stroken *Gemeindebauten* met de straten als ruwe scheidingslijnen. Auto's domineren veel meer het straatbeeld. De niet-woon functies liggen geclusterd in het noorden van de site. Een kleinschalig winkelcentrum vormt het hart.

Mijn zicht op een deel van Großfeldsiedlung. De *Gemeindebauten* zijn de groenkleurige gebouwen. Een villa is te zien links in de foto.

Voorgeschiedenis

De vertaling van *Großfeldsiedlung* is Grote Veldnederzetting. De site werd in de jaren '20 al bewoond door sporadische nederzettingen.¹⁶⁸ Tussen 1966 en 1973 werd het grootste wooncomplex van Wenen als onderdeel van het perifere woningbouwprogramma van de stad Wenen gebouwd. De bedoeling van deze 'satellietsteden' was om nieuwe woonwijken te creëren waarbij wonen en werken gescheiden waren en de (oude) stad via nieuwe autobanen bereikbaar was, hoewel er geen feitelijk stedenbouwkundig concept was. Hierbij werden *Gemeindebau* afgewisseld met stroken private gebouwen, waarbij vele bebouwing van de sporadische nederzettingen bewaard bleven. Het oorspronkelijk stratenplan werd ook bijna volledig behouden.

Luchtfoto Großfeldsiedlung in 1956 (groen is latere casestudy)¹⁶⁹

De site werd uitgerust met een centraal winkelcentrum Großfeldzentrum dat in 1971 de deuren opende.¹⁷⁰ In 1984 kwam hier een publiekelijk zwembad bij. Großfeldsiedlung stond aanvankelijk bekend om een monotone prefabbouw en montagebouw met een bijhorend

¹⁶⁸ *Großfeldsiedlung*. (z.d.). <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Gro%C3%9Ffeldsiedlung>

¹⁶⁹ ArcGIS Web Application. (z.d.-b). <https://www.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=acb90a96e70941739275a5adb55e2be8>

¹⁷⁰ Admin. (2022, 5 januari). 50 Jahre GFZ (2021). Großfeldzentrum. <https://www.gfz.at/50-jahre-gfz-2021/>

ArcGIS Web Application. (z.d.-b). <https://www.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=acb90a96e70941739275a5adb55e2be8>

negatief imago, al strookt dit niet met de realiteit, waarbij naarmate de prefabtechnieken verbeterden, er meer met hoogte en vorm gespeeld werd.¹⁷¹ De site uit zich dan ook als een plaats waar de evolutie van montagebouw visueel zichtbaar wordt. Ook de implementatie van (private) laagbouw zorgt voor variatie. Verder werd de site als te ver afgelegen en enkel bereikbaar voor mensen met een auto bestempeld, hoewel er een tramlijn was. Met de verlenging van de U1 en de opening van het station Großfeldsiedlung in 2006 midden in Großfeldsiedlung, verbeterde het imago en verdween de meeste kritiek. De tramlijn werd opgedoekt. Tenslotte rijden er ook twee bussen.

Großfeldsiedlung in 1973¹⁷²

De tram in de Kürschnergasse vlak voor de opening van de vervangende metro¹⁷³

9u00, Großfeldsiedlung

Negen uur. Een kerktoeren weerklinkt in de verte. Verder hoor ik enkel vogels en stemmen van mensen in hun appartementen. Ik bevind me in het sociaal groen van de U-vormige *Gemeindebauten* tussen de Dominik-Wölfer-Gasse en de Dopschstraße. Er zijn geen mensen buiten, slechts af en toe passeert er iemand, meestal met een hond. Tegelijkertijd hou ik de terrassen in de gaten. De bewoners hebben duidelijk een grote vrijheid hoe ze deze inrichten. Hierbij onderscheid ik verschillende aanpakken. De eerste zijn kaal en worden niet ingericht. De tweede plaatsen glas en maken er een soort binnenruimte van. De derde richt het in met enkele elementen en de laatsten maken er hun eigen druk eilandje van. Wat me ook opvalt is het winkelkarretje...

¹⁷¹ Czernin, P., Glück, H., Lang, M. L., Leber, K., Lintl, J., Matha, H., & Payer, P. (1966b). *Wohnhausanlage Großfeldsiedlung*. ArcGIS Web Application. (z.d.-b). <https://www.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=acb90a96e70941739275a5adb55e2be8>

¹⁷² Datei:Großfeldsiedlung.jpg – Wien Geschichte Wiki. (z.d.). <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Datei:Großfeldsiedlung.jpg>

¹⁷³ Wikipedia-bijdragers. (2023, 26 december). *U-Bahn-Station Großfeldsiedlung*. Wikipedia.

https://nl.wikipedia.org/wiki/U-Bahn-Station_Gro%C3%9Ffeldsiedlung#/media/Bestand:25_E1_4786_K%C3%BCrschnnergasse_2006-06-28.jpg

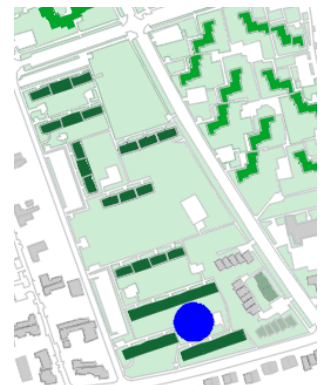
[Figuur 14]

Het is niet het eerste karretje dat ik tegenkom, en het zal ook niet de laatste zijn. Bijna aan elke ingang van een appartementsblok is er één aanwezig. Vaak staan er ook geparkeerd bij de vuilnisbakken. Ik zet mijn tocht verder. Fotografeer elk karretje dat ik tegenkom. Het is best vreemd om de bijna monotone/uniforme *Gemeindebau* naast de meest uiteenlopend open of halfopen bebouwing te zien. Er is één woonblok waarbij de bebouwing slechts twee bouwlagen kent, maar toch dezelfde witgrijze tot okerleurige crepi gevel met een kleuraccent heeft. Dit is omdat deze woningen ook deel uitmaken van de *Gemeindebau* van Großfeldsiedlung. In tegenstelling tot de andere laagbouw die uit een bescheiden rijhuisjes tot een royale hemelse witte villa met neoclassicistische elementen bestaan, tel ik bij de *Gemeindebau* regelmatig tot vier deurbellen in plaats van één. Kleine wegels van ongeveer anderhalve meter breed vormen een fijner netwerk voor traag verkeer tussen de woningen. Sommige voordeuren hebben enkel toegang tot deze paden, andere delen van de paden wringen zich tussen twee hoge hagen.

Mijn zicht in één van de wegels

Via deze kleine doorgangen bereik ik het gedeelte van Großfeldsiedlung dat ingesloten ligt tussen vier straten: Langfeldgasse, St.-Michael-Gasse, Dopschstraße en Pastorstraße. Het gebied bestaat uit negen *Zeilenbauten*: twee met negen verdiepingen en zeven met vier verdiepingen. Slechts één gebouw is niet volgens de oost-west as georiënteerd. De omliggende bebouwing is in deze case interessant. Aan de west- en zuidkant bevinden zich particuliere woningen, terwijl aan de noord- en oostkant de hogere *Gemeindebauten* van zes tot elf verdiepingen staan. De *Zeilenbauten* zorgen in die zin voor een geleidelijke overgang van laag naar hoog. Ook de ruimte tussen de gebouwen en de brede

straten met parkeerstroken aan beide zijden van de straat dragen bij aan een geleidelijke overgang en voorkomen een abrupte overgang. Er is echter geen sprake van een intieme ruimte tussen de gebouwen. In tegenstelling tot de Leonhardgasse zijn hier geen doorgangen of 'poorten'. De blauwe hemel is overal duidelijk zichtbaar, hoewel de afstand tussen de langste gevels in beide gevallen tussen de 25 en 35 meter ligt. Deze openheid en onpersoonlijkheid worden versterkt doordat de toegangspaden slechts aan één zijde van elk gebouw liggen en bovendien op enige afstand van de gevels zijn geplaatst, terwijl de terrassen zich aan de tegenovergestelde zijde bevinden.

Hierdoor heb je altijd direct toegang tot of direct zicht op het sociaal groen, maar nooit beide voor hetzelfde sociaal groen.

De anderhalve meter hoge plint zorgt ervoor dat zelfs de laagste appartementen hun directe contact met de groene ruimte verliezen, anderzijds wordt de privacy van deze appartementen op deze manier gewaarborgd. Eén dappere bewoner heeft ook het stukje voor zijn terras geclaimd om er zijn eigen plantentuintje aan te leggen. Een klein boordje

bakent het tuintje af van de rest van het sociale groen. Dit sociale groen kan op twee manieren zijn ingericht. In de eerder smallere stroken zijn er grandioze bomen en grote struiken geplant, met een grote variatie aan soorten die grotendeels volwassen lijken. Ondanks de weelderigheid voelt het niet aan als een bos. Aan de andere kant zijn er sociale groene ruimtes die voornamelijk uit grasvelden bestaan, met hier en daar een boom. Direct tussen de gebouwen is er telkens een zandbank met regelmatig een klein veertoestel en een bank of twee. Het zand is nat van de dauw, hoewel er geen afval in lijkt te liggen, enkel een paar blaadjes en takjes.

Mijn zicht op het sociaal groen met veel planten

Twee jongens met gloednieuwe freebees vragen me de weg naar 77. Ik moet hen helaas teleurstellen dat ik het zelf niet weet. Daarvoor had ik ze ook al gezien, rondwalend in de *Gemeindebau*. Ik geloof ook dat ik een vrouw met een zeer kleine hond ook al drie keer ben tegengekomen. Omdat er amper mensen buiten zijn, is het makkelijk de weinige te onthouden en te herkennen.

Mijn zicht op het sociaal groen met weinig planten

Deze case study kenmerkt zich door een mix van verschillende woontypologieën. De villa's nestelen zich in stroken tussen de Gemeindebauten, wat de monotone bouwstijl enigszins breekt. Dit gebied in Wenen laat zien dat het mogelijk is om woningen van hogere klasse naast sociale woningen te hebben. Dit impliceert twee belangrijke punten. Ten eerste, dat in combinatie met de grote hoeveelheid Gemeindebau in Wenen en de hoge loongrens, de Gemeindebau ook veel middenklassers huisvesten. Ten tweede, dat er geen of nauwelijks taboe bestaat over sociale woningbouw, en dat mensen graag in een rustige, groene omgeving willen wonen, ongeacht welke bouwtypologie hun burens zijn.

Verder functioneert de groene omgeving voornamelijk als visueel groen, zonder echte pogingen om het actief te gebruiken. Ondanks dat het zondag is, een dag die in Oostenrijk nog steeds als een echte rustdag wordt beschouwd, blijven de meeste mensen binnen of op hun terras. Het groene gebied is meer stedelijk groen dat gemakkelijk te onderhouden is en biedt weinig biodiversiteit. Dit is een vaak voorkomend dilemma in woongebieden: de balans tussen diversiteit, onderhoud en door de natuur geïntroduceerde overlast.

Ten slotte illustreren de terrassen het belang van een zekere mate van autonomie die huurders moeten hebben om hun leefruimte te personaliseren. De

mogelijkheid om een ruimte als 'eigen' te beschouwen, bevordert de betrokkenheid van bewoners bij het onderhoud en de zorg voor hun omgeving.¹⁷⁴ Aangezien de Zeilenbauten nog steeds appartementsblokken zijn waar kunnen samenleven noodzakelijk is, is het echter eveneens essentieel om algemene regels te hebben die als richtlijnen kunnen dienen. Het sociale groen is echter lastig toe te wijzen aan een individuele bewoner of een specifieke groep. Daarom is het cruciaal om een gestructureerd onderhoudsprogramma te implementeren. Dit zorgt ervoor dat deze gemeenschappelijke ruimtes goed onderhouden worden en aantrekkelijk blijven voor alle bewoners, terwijl het risico op conflicten over het gebruik en het onderhoud van deze ruimtes wordt verminderd.

11u45, Großfeldsiedlung

In de buurt van de case study is er een volksschool. Het valt me op dat elk lokaal een zeer groot terras heeft met ingebouwde bloembakken. Twee straten verder kom ik tot bij een sporthal. Het is gebouwd in 1970 en heeft een capaciteit van 160 personen.¹⁷⁵ Het maakt deel uit van de *Abteilung Sport Wien* (MA 51) (Weense sportafdeling), net zoals de Dominik Hofman-Sporthalle in het Karl-Seitz-Hof. Vlak naast de sporthal is een sportschool.

Mij zicht op de school en de sporthal

De straat hier is autovrij, maar is opgedeeld in twee door een lage, aanrijdbare drempel. Een vrouw past telkens een bal naar een jongentje van een jaar of elf. Een ander, kleiner jongetje loopt wat te dralen tussen de jonge bomen naast de straat. Dan loopt hij de straat op. Een fietser belt en remt om hem niet aan te rijden. De vrouw roept direct boos zijn naam en beveelt hem terug te komen. Ze praat in het Engels. Terwijl ik de sporthal fotografeer, luister ik hen af. Blijkbaar doen de kinderen mee aan een judowedstrijd en hebben ze momenteel

¹⁷⁴ Van Hiel, A. V. H., & Roets, A. R. (2017). *Sociale psychologie* (2de editie) [Boek]. Academia Press. (Oorspronkelijk gepubliceerd 2013) p. 521-555 ISBN 978 94 014 4512 2

¹⁷⁵ Sporthalle Großfeldsiedlung. (2006, 18 april). <https://www.wien.gv.at/freizeit/sportamt/sportstaetten/hallen/grossfeld.html>

middagpauze. De drie besluiten een veiligere plek te zoeken op te ontspannen en beginnen te wandelen. Ik ga dezelfde richting uit. De jongens rennen tussen de bomen terwijl de vrouw aan de zijkant van de weg blijft. Amper tien meter verder zien de jongens op een kleine heuvel een speeltuig staan. Het is een pomp. Ze roepen enthousiast en hollen de heuvel op. Hun begeleider volgt hen op de voet. Het enige probleem is dat er tussen hen en de speeltuin een laag hekken staat. Ze zien niet direct de ingang -wat wijst op het feit dat ze hier nog nooit eerder zijn geweest- waarna de oudste jongen over het hek klimt. De vrouw zet de jongste over het hek en stapt er zelf over. Het hek is echter net te hoog om met gespreide benen langs beide zijden een voet op de grond te hebben. Ikzelf wandel verder en vind aan de overkant het toegangspoortje. De speeltuin bevat drie thema's: een heuvel met een watersysteem, een klimtoestel met schommels, een klimwand, een hangbrug en een glijbaan en tenslotte een semi-overdekt stuk met een houten locomotief en twee huisjes alsook twee kleine veertoestellen. Rond de thema's staan bankjes en zijn er graszoden. Een pingpongtafel en een draaiend klimrek zijn nog twee andere vrijstaande elementen. De twee jongens hebben ondertussen de toren van het klimtoestel geclaimd en maken ruzie. Een klein meisje, ingepakt in een dikke, rode jas, zit op één van de schommels. Haar moeder houdt het touw vast en laat de schommel wiebelen. Het gene wat me het meest interesseert is het watersysteem. Dat zie ik niet vaak op speeltuinen. Ik stap naar de heuvel. Overal liggen kleine grindsteentjes. Eerst probeer ik de pomp uit. Hij werkt niet. Dan probeer ik één van de kleine sluisdeuren uit. Hij klemt erg. Ik denk niet dat een kind in staat is deze terug naar omlaag te duwen. Vervolgens merk ik de archimedesschroef op. Bij gebrek aan water test ik de schroef uit met grind. Het maakt donderend lawaai en de schroef piept, maar de steentjes geraken tot boven. Vanaf deze heuvel kan je de witte luifel die toegang van het naastgelegen winkelcentrum aanwijst, goed zien.

Rond 12u30, Großfeldzentrum

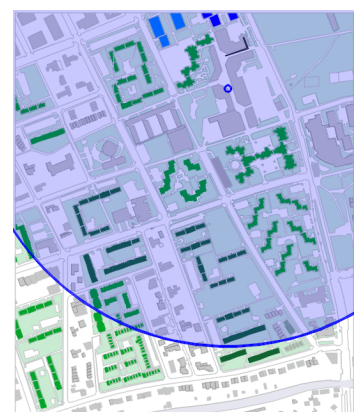
Radiomuziek weerklinkt op het bijna verlaten binnenpleintje van het winkelcentrum 'Großfeldzentrum'. Er staan verschillende vierkante tafeltjes en bloempotten met exotische planten. Daarnaast hebben sommige tafels een dichtgevouwen parasol, omdat het dak boven het pleintje slechts een wit zeil is opgespannen over een metalen dakconstructie. Daglicht dringt binnen langs de zijkanten en doorheen het zeil. Aan de metalen steunpalen hangen verscheidene gebodsbordjes. Je mag onder andere niet je fiets parkeren, niet steppen en niet je hond hier uitlaten. Honden op zich zijn wel toegelaten, want verschillende winkels hebben bij de ingang ringen om de leiband aan vast te maken en af en toe staat er een bakje water naast. Enkel het ijs café, één bakkerij en de apotheek zijn open. Tevens vind ik de bron van de karretjes. Een tweetal staan achtergelaten tussen de drie metalen leuningen die de opstelplaats voor veel meer markeren. Ik wandel door de binnenstraat

tussen de winkels. Een groot gebouw staat in de stellingen. De borden kondigen trots een gerenoveerde supermarkt aan. Lang besluit ik hier niet te blijven. Ik weet niet waar de Wenen verblijven op hun vrije dag, maar hier is het alvast niet. Misschien als ik morgenvroeg terug kom en als de winkels open zijn, functioneert deze plaats zeer anders.

Een sporthal, sportschool, speeltuin en winkelcentrum. Het combineren van verschillende functies die apart kunnen werken, maar samen elkaar versterken, maakt de plek een aantrekkelijke ruimte om te bezoeken. Tegelijkertijd zorgt het kleinschalig karakter dat het niet zijn samenhang met de woongebouwen verliest.

Verder duidt de anekdote over de judowedstrijd en het gebruik van de Engelse taal op een breed bereik van gebruikers voor de sporthal, wat wijst op de populariteit van deze faciliteit onder diverse bevolkingsgroepen en het gebruik door niet-omwonenden. Het winkelcentrum Großfeldzentrum, daarentegen, is op zondag bijna verlaten, met slechts enkele winkels open en weinig bezoekers. Dit suggereert dat de locatie op zondag niet fungeert als een belangrijke sociale ontmoetingsplaats. Dit voorbeeld illustreert dat bij het plannen van functies in een buurt, de uitdaging ligt in het levendig en functioneel houden van deze ruimtes gedurende de hele week. In dit geval zorgt de nabijheid van de sporthal en de speeltuin, die op zondag wel in gebruik zijn, ervoor dat de plaats niet volledig verlaten is.

Tenslotte dienen de winkelkarretjes voor de boodschappen, alsook het wegbrengen van afval van de omwonenden, waarbij de bewoners waarschijnlijk te voet gaan. Dit is alleen mogelijk omdat de voetpaden vlak en goed onderhouden zijn. Het is erg vervelend wanneer een kar omvalt door een kuil in de weg, iets wat ik zelf al heb ondervonden. De karretjes zijn bovendien zeer proper en er ligt geen afval in. Ik denk dat in vele grootsteden dergelijke karretjes makkelijk 'verward' kunnen worden met vuilnisbakken. De karretjes zijn zelfs zo ingeburgerd dat er een speciaal symbooltje aan de deuren hangt dat de karretjes niet in het gebouw binnen mogen en dat praktisch als je buiten komt er één tot je beschikking staat. Daarnaast zijn de karretjes bijna altijd achtergelaten op een plaats waar ze geen hinder veroorzaken. Ze zijn collectieve goederen die voor iedereen toegankelijk zijn en niet-exclusief. Enkel door gezamenlijk beheer werkt het systeem. Voor mij staan de karretjes symbool voor het goed functioneren en de leefbaarheid van deze buurt.

Zone op 10 minuten stappen
van het winkelcentrum

De karretjes overal op de site [Figuur 15]

Dag 3: Maandag 18 maart

Rond 8u, Floridsdorf

Via schermen in de bus worden de hoogtepunten van het nieuws getoond. Slechts zeven mensen zitten op de bus. Bij mijn halte zijn het zeven andere. Als ik uitstap zie ik de volgende bus al de straat in draaien. Ik weet niet hoe frequent deze lijn rijdt, maar nooit heb ik de moeite genomen of tijdens het wachten tijd gehad om het op te zoeken. Ik heb besloten inkopen te doen in Großfeldzentrum. Vlak voor het winkelcentrum ligt het metrostation Großfeldsiedlung. Ernaast is een deelfietsenpunt en een grote niet-overdekte fietsenstalling die bijna leeg is. Een parking voor de auto's bevindt zich zowel aan de voor- als achterzijde van het winkelcentrum alsook enkele parkeerplaatsen nabij het postkantoor. De parking aan de achterzijde is echter enkel voor werknemers en laden en lossen. Bij het postkantoor zijn ook drie oplaadplaatsen voor elektrische wagens. Van het metrostation naar één van de ingangen van het centrum is er een overdekte passage die de parking kruist. Via deze wandelgang ga ik het winkelcentrum binnen. Het merendeel van de winkels is al om half negen open. De anderen openen meestal om negen uur.

Het nieuws lezen op het openbaar vervoer was nieuw voor mij. Maar in tijden van deep fake, fake news en hoaxes, lijkt het me slim dat de overheid betrouwbare, zeer toegankelijke nieuwsfeiten toont. Natuurlijk kosten die schermen geld en onderhoud, net zoals energie. Verder rijden er zeer frequent bussen, zelfs al zijn ze bijna leeg. Het toont dat Wenen een duidelijk signaal wil geven dat ze openbaar vervoer hebben naar alle delen van de stad. Het voorzien van een goed, frequent netwerk is altijd de eerste stap om mensen te doen overstappen naar groener transport. De tweede stap is dat de mensen deze bussen effectief nemen, maar het is altijd veel moeilijker om de mentaliteit te veranderen. Eén van de redenen die ik kan bedenken is dat er vertrouwen moet zijn in het OV. Als mensen hun handelen afstemmen op het beschikbare OV, zijn stakingen, veranderingen in het netwerk en vertragingen nefast voor hun handelen en vermindert het vertrouwen. Daarbij komt het vertrouwen niet vanzelf en moet dit eerst verdiend worden. Het is een gegeven dat in alle sectoren voorkomt: mensen kijken liever eerst de kat uit de boom als het risico groot is en hun huidige situatie goed.

Verder heeft het winkelcentrum voorzieningen voor elk transportmiddel en anticipeert op innovatie zoals deelfietsen en elektrische wagens, toegankelijkheid en flexibiliteit zijn hiervan het resultaat.

Großfeldzentrum

Großfeldzentrum is geopend in 1971 en werd heringericht in 1990 door Ekazent.¹⁷⁶ Er zijn rond de 40 winkels aanwezig. Het ligt vlakbij een halte van de U1 en is makkelijk bereikbaar met de auto. Het centrum heeft bovendien een eigen magazine.

Mode 25 Boutique JuMe 29 Ernsting's family 39 NKD Drogerie 35 BIPA Diverses 03 Wollstadl 07 Family Home 08 design cerny Juwelier 20 Liquidworld 21 Honig & Co 38 Trafik	Supermarkt 01 Eurospar 22 Desim Supermarkt 32 Penny 43 Billa Lebensmittel 04 Bäckerei Ströck 05 Fischerhütte Nr.1 17 Bäckerei Sokol 26 Confiserie Heindl	Gastronomie 10 Wiener SchnitzelCenter 11 Eiscafe Segafredo 27 Restaurant Casa d'Oro 28 Noodle King 33 Stage 31 Asaf Kebap Gesundheit 13 sehen!wutscher 16 St. Anna-Apotheke Wellness 18 Trend Hair 19 Amethyst Beauty Center	Dienstleister 24 Änderungsschneiderei 30 Schuh- und Schlüsseldienst 25 Putzereiannahmestelle in der Boutique JuMe Freizeit & Unterhaltung 23 Admiral Sportwetten 36 Haus der Begegnung Finanz & Beratung 09 Bank Austria 37 Post / bank99 / DHL
--	---	---	---

Lijst met aanwezige winkels

Naast winkelen organiseert Großfeldzentrum elk jaar een muziekszomer, alsook een koopjesdag, een kersteventement, Nikola, een kindervlooiemarkt en herfstshoppen.¹⁷⁷ Hoewel het altijd met een economische factor gepaard gaat, zorgt het voor leven in de Großfeldsiedlung.

Muziekszomer (2021)¹⁷⁸

Koopjesdag (2023)¹⁷⁹

¹⁷⁶ Großfeldsiedlung. (z.d.). <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Gro%C3%9Ffeldsiedlung>

¹⁷⁷ Admin. (2022b, juli 11). Fotos. Großfeldzentrum. <https://www.gfz.at/fotos/>

¹⁷⁸ Admin. (2022b, juli 11). Fotos. Großfeldzentrum. <https://www.gfz.at/fotos/>

¹⁷⁹ Admin. (2022b, juli 11). Fotos. Großfeldzentrum. <https://www.gfz.at/fotos/>

Rond 9u30, Großfeldzentrum

Het valt me op dat de Weners nog vaak met cash betalen. De winkelbinnenstraat is hier alleszins veel drukker dan afgelopen zondag. Ik schat dat er ongeveer 50 mensen buiten de winkels zijn. Binnen de winkels lijkt het echter minder druk. Mijn schatting is 40 klanten, waarvan minstens de helft in de supermarkten lijkt te zijn. De meerderheid van de mensen is blank en velen hebben een eigen boodschappentrolley bij zich. Ook zie ik veel mensen met een standaard winkelkar, die ze gebruiken voor verschillende winkels. De bron van de winkelkarren is aangevuld ten opzichte van gisteren en staat nu vol karren. Het lijkt alsof er veel ouderen in deze buurt wonen, gezien het feit dat ik in één oogopslag acht ouderen met een rollator tel. Opmerkelijk is de latino met zijn winkelkarretje vol kranten. Het is me ook al eerder opgevallen dat in Wenen er regelmatig kranten in plastic zakken aan lantaarnpalen hangen. De exacte werking daarvan heb ik helaas niet kunnen achterhalen. Vervolgens besluit ik naar het postkantoor te gaan om een postzegel en een kaartje te kopen, zoals ik mijn vriendin beloofd heb. Bij aankomst zie ik een rij van negen mensen, maar dat stoort me niet; het geeft me de tijd om het Duitse woord voor postzegel op te zoeken. De meeste mensen in de rij zijn hier om een groot pakket te versturen of op te halen. Met mijn nieuwe kaart én postzegel zoek ik het park op tegenover Großfeldzentrum om mijn brief te schrijven. Ik ben alleen in het park. In de verte zie ik een klein skatepark en een sportkooi.

Rond 10u30, Küschnergasse

De Küschnergasse is een tweerichtingsstraat met een apart fietspad, parkeren aan beide zijden en een groenstrook met bomen. Het is de straat evenwijdig met de Pastorstraße en grenst aan de *Gemeindebau* van 1967. Het is geen *Zeilenbau*, maar hoge, getrapte diagonalen van 16 verdiepingen hoog. Het sociaal groen voelt daar meer als gesloten omdat de zichtassen verdwenen zijn en er zijn onderdoorgangen onder de gebouwen. Verder zijn de gebouwen hoger, complexer en hebben meer kleuraccenten.

Mijn zicht op de *Gemeindebau* van 1967

De drie vlaggenstokken met 'Häuser zum Leben' aan de andere kant van de straat trekken mijn aandacht. Het is een laag gebouw. De twee hellingen als toegang geven het een theatraal uiterlijk. De naam wordt in rode letters van een meter herhaald op de gevel naast de ingang. Het lijkt me een dienstencentrum of gemeenschapszaal. Drie mensen staan te praten op het pleintje voor de deur. Eén van hen leunt op haar rollator. Ik wandel onzeker de helling op en vraag me af of ik eventueel even naar binnen kan. De drie vrouwen zijn duidelijk hun gesprek aan het afronden. De oude vrouw met de rollator krijgt me in het vizier. Ze spreekt me aan en vraagt of ze kan helpen. Haar stem klinkt ruw. Ik vraag haar wat 'Häuser zum Leben' precies is. Het is een rusthuis.

Häuser zum Leben

Häuser zum Leben is een keten van 30 bejaardentehuizen en heeft bovendien sinds 2001 150 van de *Pensionist*innenklubs* onder hun hoede.¹⁸⁰ Het is de grootste aanbieder van ouderenzorg in Oostenrijk. Het wordt deels gefinancierd door de Weense overheid en de overkoepelende organisatie met de stad noemt *Kuratorium Wiener Pensionisten-Wohnhäuser* (KWP) (Raad van bestuur van Weense gepensioneerdensresidenties).¹⁸¹ KWP is een non-profit, privaatrechtelijk fonds met de stad Wenen als rechtspersoonlijkheid. Het is opgericht in 1960 en vervolgens exponentieel gegroeid.

De rusthuizen vangen vijfenzestigplussers op met lichte tot zware fysieke of mentale beperkingen of ouderen met een groot risico op eenzaamheid of waarbij hun oude appartement niet overeenkomt met hun groeiende behoefte aan zorg en fysieke hulpmiddelen. Naast het zorgen voor woonvoorzieningen voor ouderen hebben drie woonhuizen remobilisatie stations en heeft KWP een eigen opleidingscentrum. Tenslotte heeft de keten enkele zijprojecten zoals 'hulp aan vluchtelingen' of 'Jong levend' waarbij ze leegstaande kamers/appartementen aanbieden aan kwetsbare bevolkingsgroepen of/en een sociale mix binnen de rusthuizen proberen te creëren.

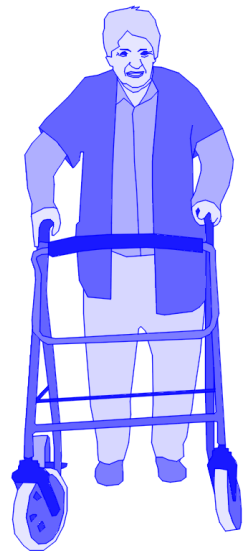
¹⁸⁰ Häuser zum Leben. (2024, 14 juni). *Über uns - Häuser zum Leben*. Häuser Zum Leben. <https://kwp.at/uber-uns/>

¹⁸¹ Wien, S. (z.d.-b). *Fonds Kuratorium Wiener Pensionisten-Wohnhäuser – Häuser zum Leben, Servicestelle & Geschäftsleitung - Sozialinfo Wien*. https://www.wien.gv.at/sozialinfo/content/de/10/InstitutionDetail.do?it_1=2098836

Rond 11u00, Gesprek met een inwoner van het rusthuis

De oude vrouw woont hier en haar dochter en kleindochter zijn op bezoek. Ze vraagt wie ik precies ben. Kort leg ik uit dat ik als Belgische student de buurtwerking van de *Gemeindebau* uit de jaren '50 en '60 onderzoek. Haar dochter onderbreekt ons kort om te zeggen dat ze nu echt weg moet. De oudere vrouws familieleden nemen afscheid en wandelen weg. Hierna vraagt de vrouw of ik het rusthuis wil bezoeken. Ik neem haar voorstel maar al te graag aan.

Karoline woont in Haus Leopoldau. Het ligt op vijf minuten wandelen van mijn site. Ze komt oorspronkelijk niet uit deze buurt alsook heeft ze voordien niet in een *Gemeindebau* gewoond. Ondertussen is ze al tachtig jaar en woont ze al enkele jaren in dit rusthuis samen met 340 andere bewoners. Binnen gekomen spreek ze eerst de balie aan. Ik hou enige afstand maar zie Karoline naar mij wijzen. De jongeman achter de balie knikt. Ze komt naar me toe en begint allerlei feiten op te sommen over het rusthuis. Ondertussen wandelen we naar het kleine cafetaria. Plots wijkt ze met haar rollator uit naar een verpleger en probeert hem te rammen. Hij ontwijkt haar speels en zegt iets in het Duits wat neerkomt op: 'Volgende keer beter'. Met een glimlach op haar gezicht vertelt ze me dat de man Ivan is en ze hem altijd plaagt. We komen in een brede gang met enkele tafeltjes langs de raamzijde. Karoline trakteert me op een koffie met koekjes terwijl ze vertelt over onder meer de activiteiten die het rusthuis organiseert. Een deel ervan is enkel voor de bewoners, maar er zijn ook regelmatig (gratis) activiteiten voor de bewoners én externen. Deze open activiteiten bestaan uit twee categorieën: Enkel voor vijfenzestig plussers of voor jong en oud tezamen. Bij de activiteiten die de *Pensionist*innenklub* voorziet, zijn gemiddeld 80% bewoners en 20% externe ouderen. Enkel bij populaire spelletjes zoals bingo avond is de verdeling 50-50%. Een man van in de dertig passeert haastig door het cafetaria, toch spreekt Karoline hem aan en vraagt of hij een kort interview wil geven. Hij gaat akkoord, maar moet eerst nog iets afhandelen. Ik vraag Karoline wie dat is. Het blijkt de onderdirecteur van het rusthuis te zijn. Een minuut of twee later keert hij terug en laat Karoline ons even alleen.

Rond 11u20, Gesprek met de directeur van het rusthuis

De man is de eerste persoon die ik tegenkom die vloeiend Engels spreekt. Hij vertelt over hoe Großfeldzentrum vooral is voor dagelijks levensmiddelen en dat de meeste mensen voor niet-dagelijkse dingen naar een groter shoppingcentrum gaan met de U1. Het is slechts één halte verder en het station ligt vlak voor de ingang. Sinds de verlenging van deze U1 in 2006, vindt hij trouwens de buurt er enorm op vooruit gegaan. Verder wordt Großfeldsiedlung veel

gebruikt als park & ride voor Wenen. Veel Weense burgers hebben namelijk een auto voor uitstapjes, reizen of zakenreizen, maar in het centrum is het duur om te parkeren en moeilijk. Met de U1 gaan ze dan naar de stad en verplaatsen zich door het uitgebreide openbaar vervoer in de stad. Hij suggereert om de nummerplaten eens te bekijken. Wenen heeft een aparte nummerplaat als aparte deelstaat een W met het Weense wapenschild voor hun kentekencijfers. Zeker op de parking van Großfeldzentrum zijn er veel niet-Weense auto's. De bewoners van de *Gemeindebau* zelf hebben over het algemeen minder vaak een auto. Zo leeft hij zelf in de buurt in één van de blokken en heeft hij geen auto. Omdat hijzelf in de *Gemeindebau* leeft, vraag ik door hoe hij het vindt om hier te wonen. Hij houdt het bewust meer algemeen, maar vertelt dat hij zijn appartement heeft overgenomen van zijn ouders die een huis hebben gekocht. Dit huis hebben ze mede kunnen kopen door het geld dat ze hebben bespaard via de lage huur. Het appartement is echter voor vier personen, maar hij leeft momenteel alleen. Verder zegt hij dat enkel de huur laag is ten opzichte van dezelfde oppervlakte van een privaat appartement, maar de bijkomende kosten zoals verwarming, water, elektriciteit zijn dezelfde prijs. Als er problemen met het appartement zijn, kan hij via een app hierover een melding maken. Voor ernstige problemen komen ze meestal binnen de week, kleine mankementen binnen de maand. Hij sluit af dat de rust en de overvloed aan groen het voor hem fantastisch maken om hier te wonen.

Het huurcontract van de *Gemeindebau*

De maandelijkse kosten zijn in essentie afhankelijk van de grootte van het appartement, los van de locatie.¹⁸² ¹⁸³ Vier punten worden in beschouwing genomen:

- 1) De hoofdhuur (in essentie prijs per m²)
- 2) De exploitatiekosten (de kosten die op schaal van de site worden gemaakt, bv. de afvalophaling en tuinonderhoud)
- 3) De speciale uitgaven (bv. poetshulp)
- 4) De belasting over toegevoegde waarde

Het persoonlijk gebruik van gas, elektriciteit en verwarming zijn niet bij de kosten inbegrepen, zoals al meermaals vermeldt door de bewoners.

¹⁸² FAQs. (z.d.).

<https://wohnberatung-wien.at/footer/faqs#:~:text=Nach%20Ablehnung%20Ihres%20letzten%20Wohnungsangebots,Ei nreichung%20f%C3%BCr%20eine%20Gemeindewohnung%20m%C3%B6glich.>

¹⁸³ *Wiener Wohnen - Gemeindewohnungen*. (z.d.-d). wiener-wohnen.at.
<https://www.wienerwohnen.at/mieterin/wohnenkosten.html>

In geval van mankementen aan de woning, dienen de huurders contact op te nemen met *WienerWohnen*.¹⁸⁴ Dit kan online of telefonisch. De kosten voor herstel bij kleine reparaties en onderhoud zijn voor de huurder, maar zijn voor *WienerWohnen* als het grote reparaties zijn (meestal op schaal van het gebouw) of structurele problemen. In geval van nalatigheid van de huurder, kunnen de kosten toch doorgerekend worden naar hem/haar.

De huurcontracten van de *Gemeindebau* zijn van onbepaalde duur.¹⁸⁵ Dit wil zeggen dat enkel bij een actieve opzegging van één van de partijen het contract beëindigd wordt. *WienerWohnen* kan enkel het contract verbreken als de huur niet tijdig wordt betaald of grove inbreuken op het huurcontract worden vastgesteld. De huurder kan op zijn beurt zijn/haar contract op de laatste dag van de elke maand opzeggen, met een opzegtermijn van één maand. Daarnaast is het mogelijk de woning door te geven. (*zie Wie heeft recht op een sociale woning in Wenen?*)

Het verhogen (of verlagen) van het loon, de aankoop van een woonst of een verandering in de gezinssituatie moet worden gemeld.¹⁸⁶ Het al dan niet kunnen behouden van de *Gemeindebau* woning wordt per geval beoordeelt.

Rond 11u30, Häuser zum Leben: Leopoldau

Na het kort gesprek met de directeur komt Karoline terug bij mij. Ze stelt voor om eens naar haar kamer te gaan. Achter het lage gebouw dat vanaf de straat te zien is, ligt een hoogbouw met de effectieve kamers. Het cafetaria is de verbinding tussen de twee gebouwen. Terwijl we naar boven gaan toont ze me de activiteitenkamer en de rokerskamer. Ze is zelf een verstokte roker sinds haar zestiende en weet dat het zeer slecht voor de gezondheid is. Toch stopt ze niet. 'Mensen verander je niet zomaar', zegt ze. Op haar kamer aangekomen zie ik dat ze een eigen kitchenette en badkamer heeft, alsook een terras. Ze zegt dat ze wel eens stiekem rookt in haar appartement met het schuifraam open, terwijl ze enkel op het balkon dat mag doen. Voor we rond twaalf uur terug naar beneden gaan omdat het tijd is voor het middageten, legt ze me de dagelijkse werking van het rusthuis uit. Een van de elementen die ze aanhaalt, zijn de schoenen tussen de deuren. Als een bewoner hulp nodig heeft om recht te staan, zorgen ze op deze manier dat de deur niet dicht valt, waardoor verplegers gemakkelijk zonder sleutel binnen kunnen komen. Het is daarnaast mogelijk om de was zelf te doen en ze toont me het papieren reserveringsschema bij de wasmachines. Er zijn ook veel ouderen die hun eigen eten deels koken en inkopen doen in Großfeldzentrum. Dat verklaart waarschijnlijk de eerdere aanwezigheid van de vele rollators in het winkelcentrum.

¹⁸⁴ *Wiener Wohnen - Gemeindewohnungen*. (2015, 1 juli). <https://www.wien.gv.at/wohnen/wienerwohnen/index.html>

¹⁸⁵ (*Wiener Wohnen - Gemeindewohnungen*, 2015)

¹⁸⁶ (*Wiener Wohnen - Gemeindewohnungen*, 2015)

Ik bedank haar vriendelijk en we nemen afscheid. Wanneer ik naar buiten wandel, zie ik haar door het raam zich temidden van een groep andere gepensioneerden zetten. Ze begroeten haar enthousiast.

Het 'Häuser zum Leben'-rusthuis biedt een sociale en actieve omgeving voor ouderen, met zowel interne als externe activiteiten voor 65-plussers. Dit rusthuis speelt een belangrijke rol in de buurt door de betrokkenheid van bewoners bij lokale activiteiten, zoals het doen van inkopen in het Großfeldzentrum.

Daarnaast bevestigt het gesprek met de directeur mijn stelling dat ook welvarende mensen in de Gemeindebau wonen. Zijn verhaal over zijn ouders, die door het besparen van huur een huis konden kopen, illustreert hoe sociale woningbouw kan dienen als een opstap op de financiële ladder. Bovendien lijkt bij hem het huren van een Gemeindebau zo ingeburgerd dat de woning vaak wordt doorgegeven aan het kind, waardoor ook hij daar met zijn toekomstig gezin kan wonen.

12u05, case study site

Er is een speeltuin op de hoek van de Dopschstraße en de Pastorstraße. Een moeder en twee zusjes maken gebruik van de omheinde ruimte. Er is ook een vader met een peuter. De zusjes 'koken' met zand en takken die ze in de kleine speeltuin vinden. De moeder is bezig met haar smartphone. De vader met de peuter vertrekt, even later ook de moeder met de zusjes. Beiden gaan richting de Zeilenbau. Even later zie ik zelf de moeder en de kinderen één van de gebouwen binnengaan. Vele ramen staan open. Het is hier nog altijd even rustig als gisteren. Ik haal mijn smartphone boven en google de grote winkelcentra van Wenen. Eén genaamd City Gate (Stadspoort) ligt vlakbij en bereik ik via de U1. Een klein ommetje naar daar kan geen kwaad. Ik volg het spoor en neem de U1 naar Aderklaaer Straße. De rit duurt slechts vijf minuten. Het blijkt inderdaad een groter winkelcentrum te zijn, maar veel van de winkels komen terug van Großfeldzentrum. In het gebouw is het behoorlijk warm. Er zijn twee paar openbare toiletten die gratis te gebruiken zijn en een aparte ruimte voor het verschonen van baby's, beide opvallend schoon. Wat ook opvalt, is dat er een klein hoekje is ingericht als leeshoek.

De locatie van City Gate ten opzichte van de case study

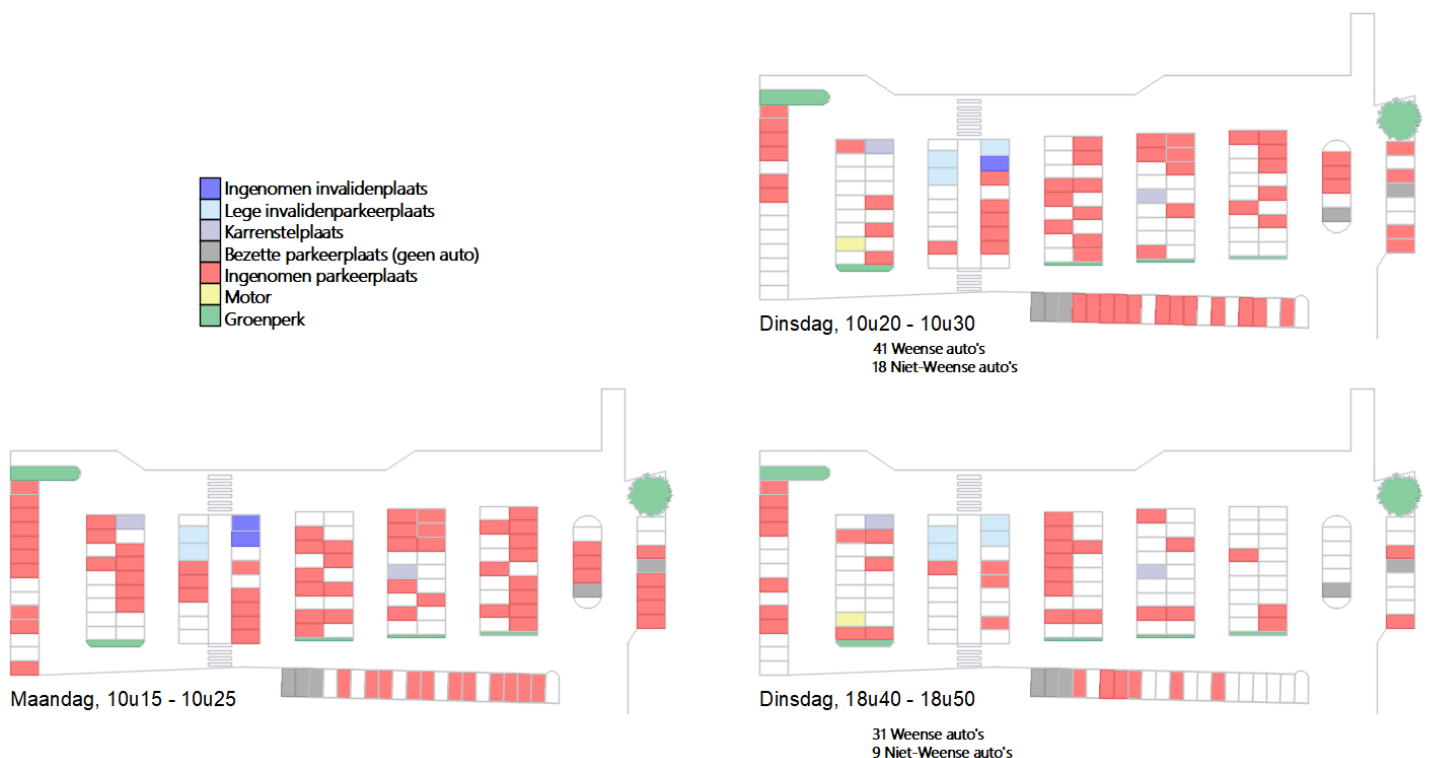

City Gate is goed bereikbaar, toegankelijk, aantrekkelijk en zichtbaar. Er is een lift geïntegreerd in het metrostation om naar de ingang te gaan. Alle metrostations zijn trouwens uitgerust met een lift. In het winkelcentrum wordt duidelijk gestreefd naar een vrouw- en kindvriendelijke omgeving. Daarnaast is de toegang tot kennis in Wenen van groot belang. Dit blijkt uit verschillende initiatieven, zoals het leeshoekje in City Gate, de krantenkar in de Großfeldsiedlung, de prikboarden in de inkom van elke Gemeindebau, en de infoschermen in de bus. Deze middelen dienen allemaal om betrouwbare informatie op een toegankelijke manier te verspreiden.

Dag 4: Dinsdag 19 maart

8u35, Großfeldsiedlung

Het is een koudere dag vandaag. Ik hoor en zie enkele kinderen in de school. Iemand checkt de jonge bomen tussen de *Gemeindebauten*. Ik knik naar hem. Op straat let ik op de nummerplaten van de geparkeerde auto's aangezien de directeur van het rusthuis had gezegd dat er veel niet-Weners hier parkeren. Er zijn inderdaad enkele niet-Weense nummerplaten, maar het merendeel is nog steeds Weens. De parking van het shoppingcentrum neem ik meer in detail onder de loep.

[Figuur 16]

De laatste locatie waar ik zeker naartoe wil, is het Ärztenzentrum Leopoldau (dokterscentrum Leopoldau). Het is een blauw, drie verdiepingshoog gebouw. Aan de inkom is een fietsenstalling en een bord met alle aanwezige artsen en diensten.

Ärztenzentrum Leopoldau

Ärztenzentrum Leopoldau is een medisch centrum waar artsen de mogelijkheid hebben om praktijkruimtes te huren.¹⁸⁷ Er is altijd een huisarts aanwezig. Daarnaast biedt het centrum ook de volgende specialisaties:

- **Tandheelkunde en orale en maxillofaciale geneeskunde:** Zorg voor de mond, tanden, kaak en gezicht.
- **Hand- en voetverzorging:** Behandelingen en verzorging van handen en voeten.
- **Fysisch instituut/Kinesithérapie:** Revalidatie en fysiotherapie om lichamelijk herstel te ondersteunen.
- **Internist:** Gespecialiseerde zorg voor interne medische aandoeningen.

Verder bevindt zich aan de overkant van de straat een apotheek die verbonden is met het medisch centrum.

Mijn zicht op het Ärztenzentrum

Het gebouw lijkt me echter niet zo slim te betreden zonder afspraak, dus ik hou het op het bekijken van dit bord.

¹⁸⁷ Willkommen im MED21 - Ärztenzentrum Leopoldau. (z.d.). <https://www.med-21.at/>

De apotheek die verbonden is met het medisch centrum maakt het gemakkelijk voor patiënten om na hun afspraak medicijnen op te halen. Opvallend is dat de specialisten binnen het centrum nuttig zijn voor oudere patiënten. Het rusthuis bevindt zich op loopafstand, wat het centrum extra toegankelijk maakt voor bewoners. Daarnaast bedient het Ärztenzentrum Leopoldau niet alleen de directe omgeving, maar ook een breder gebied.

19u00, Großfeldzentrum

In Großfeldzentrum zijn de meeste winkels al gesloten. Het chique restaurant en de kebabzaak en andere eetgelegenheden zijn wel nog open. De plek wordt nu vooral gebruikt door jonge mensen van tussen de 15 en 35 jaar, de meeste van hen in kleine groepjes. Het is duidelijk een plaats waar de jongere generatie na werk of school samenkomt.

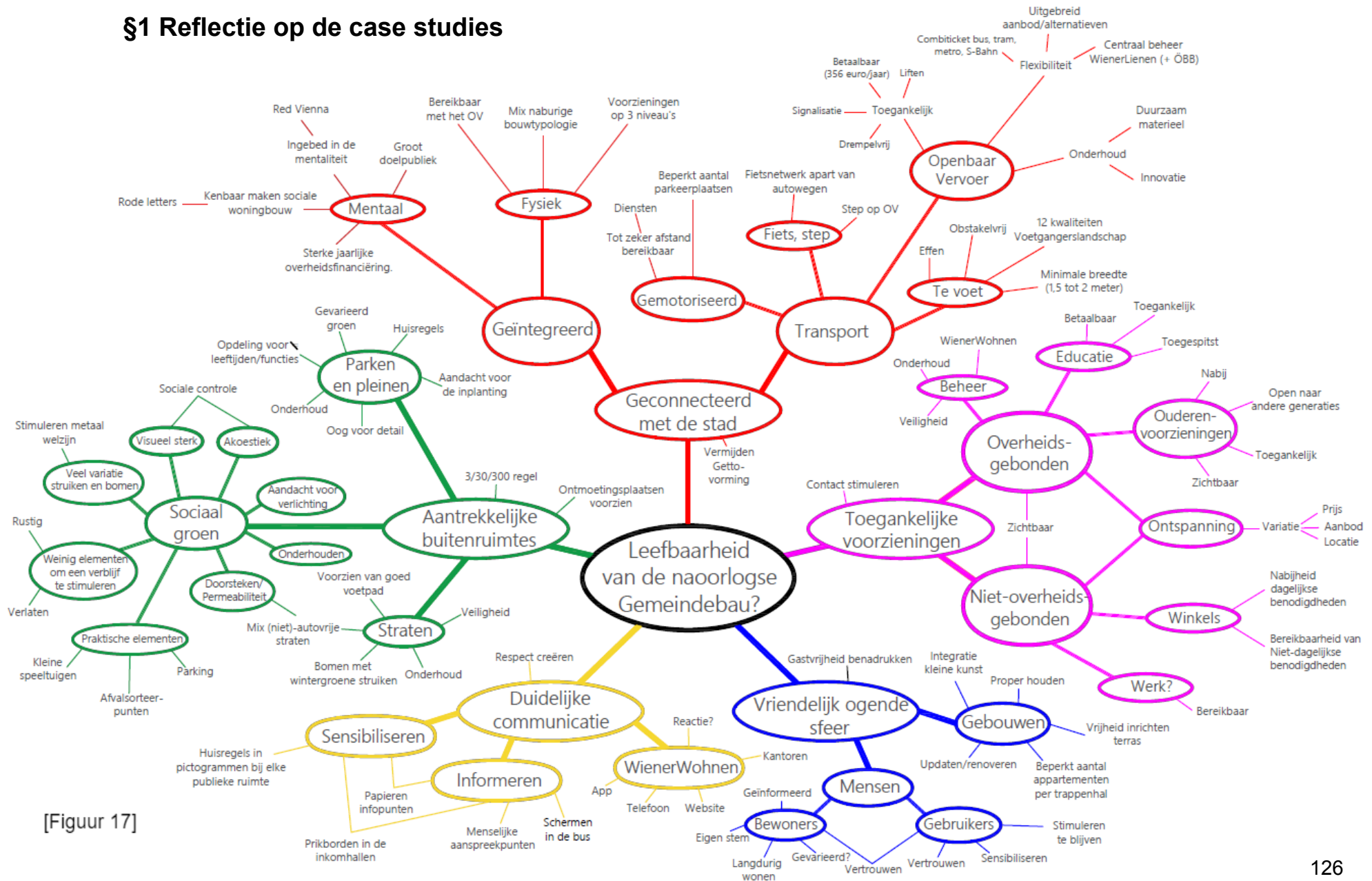
19u15, Großfeldsiedlung

De *Gemeindebau* zelf volgt hetzelfde patroon als de andere twee cases. De paden zijn verlicht, de groenperken niet. Het valt me op dat meerdere terrassen een buitenverlichting hebben. Het zorgt voor leuke kleuraccenten aangezien de inpandige terrassen vaak in een bepaalde kleur zijn geschilderd. Ik begin de indruk te krijgen dat ik hier als enige ronddwaal, maar onveilig voel ik me niet. De honderden lichtgevende ogen helpen hierbij.

Deel 3

§1 Reflectie op de case studies

[Figuur 17]

De connectie met de rest van de stad

De drie case studies zijn allemaal goed bereikbaar via het openbaar vervoer. Dit openbaar vervoer weet in te spelen op mogelijke problemen. Oude rijtuigen zijn nog steeds in gebruik, wat wijst op de goede kwaliteit van de materialen en een goed onderhoud. *WienerLienen* zet ook in op innovatie en toegankelijkheid, wat onder andere zichtbaar is in de geïnstalleerde liften en de oranje of rode doorgangshekkens die nu enkel dienen als een visuele scheiding, niet meer de oude controletechniek. Een combiticket voor metro, tram, bus en trein (in zone 100) en een zeer uitgebreid netwerk dat frequent rijdt, maakt overstappen makkelijk en geeft de gebruiker flexibiliteit. Dit is enkel mogelijk door een centraal beheer, waardoor de lijnen op elkaar zijn afgestemd. Ook de lage prijs voor een jaarabonnement (365 euro/jaar) maakt het Weens openbaar vervoer aantrekkelijk. Dit succes wordt duidelijk in de modal split van 2023. (zie *Transport in Wenen*).

In de eerste case study Leonhardgasse komt het gebruik van het openbaar vervoer tot uiting door de constante diagonale stroom aan mensen door het Kardinal-Nagl-Park. Het park dankt zelfs mede zijn succes door de aanwezigheid van het metrostation Kardinal-Nagl-Platz op de hoek van het park. In de derde case study Großfeldsiedlung functioneert de U1 als een levensader voor de buurt, zoals gezegd door de directeur van het rusthuis. De tweede case study is niet verbonden met een metro, maar heet een bus en een tram lijn in de buurt en is op een kwartier stappen van Floridsdorf Wien. Ik merkte dit verschil van toegankelijkheid echter direct in het aantal niet-bewoners op de site. Toch blijft de metro hier belangrijk om naar verdere locaties te gaan, zoals Andreas vermeldde dat hij de metro gebruikt om met zijn familie naar het recreatiegebied de Alte Donau te gaan. Concluderend kan worden gesteld dat het openbaar vervoer in Wenen fungeert als een reusachtig spinnenweb dat de stad samenbindt.

Daarnaast staat bij geen van de case studies de *Zeilenbau* in niemandsland. De eerste case study Leonhardgasse dankt dit aan de harde stadsvernieuwing van de jaren '50 (zie *Voorgeschiedenis case 1*, zie *Stadsplanning sinds 1945*). De tweede case studie aan de herontwikkeling en het willen uitwissen van het naziverleden (zie *Voorgeschiedenis case 2*, *WOII en wederopbouw*). De derde case study staat in een uitbreidingsgebied (zie *Voorgeschiedenis case 3*), maar uit mijn onderzoek was het duidelijk dat de *Zeilenbau* afgewisseld werd met eengezinswoningen, laagbouw en

hoogbouw. Toch was het voor mij in deze case study het lastigst om contact te leggen en is hierbij de connectie via metro en bus cruciaal voor de leefbaarheid in dit gebied.

Doordat de *Zeilenbau* niet op zich staat, kan het gebruik maken van de sociale voorzieningen die zich in de buurt bevinden. Zo bevinden de sociale faciliteiten bij het Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof zich in het naburige Karl-Seitz-Hof van de periode van Red Vienna. Hetzelfde geldt voor de Leonhardgasse ten opzichte van Rabenhof. De gesloten plint en de oriëntatie weg van de straat maakt het echter moeilijker om in de *Zeilenbauten* zelf andere functies dan wonen te implementeren (*zie gebouwtypologie, sociaal groen*). Als er niet-residentiële functies in de *Zeilenbau* worden geïmplementeerd, is dit meestal kinderopvang. In de Leonhardgasse zijn er wel niet-residentiële functies, zoals het politiekantoor of kleine winkeltjes, doch dit is telkens langs de straatzijde of rondom het Fiakerplatz.

Deze goede integratie van de *Zeilenbauten* in het oude stedelijk weefsel kan gelinkt worden aan de *Gap Building Policy* net na WOII (*zie Distributie van de Gemeindebau in Wenen*) waarbij de naoorlogse *Gemeindebau* een zeer verspreid patroon kent en regelmatig naast Red Vienna *Gemeindebau* werd gebouwd. Deze bouwpolitiek heeft er onbedoeld voor gezorgd dat de *Zeilenbauten* in het bestaand stadsweefsel werden geïntegreerd en konden profiteren van het reeds bestaande buurtnetwerk.

Tenslotte heeft de *Zeilenbau* en de *Gemeindebau* in het algemeen een breed doelpubliek (*zie Wie heeft recht op een sociale woning in Wenen?*) waardoor bijna alle lagen van de bevolking vertegenwoordigd zijn in de buurt. De aanwezigheid van hoger opgeleiden en mensen met een zekere maatschappelijke status, die niet voortdurend door financiële zorgen worden beheerst, versterkt de stem van de bewoners van de *Gemeindebau* in de samenleving. Dit is onder andere te merken in de omslag vanaf de jaren '60 naar zachte stadsvernieuwing en burgerparticipatieverenigingen zoals *Gebietsbetreuung - Stadterneuerung GB* (*zie Stadsplanning sinds 1945*). In het geval van case 1 werd bijvoorbeeld het Kardinal-Nagl-Park heraangelegd met de betrokkenheid van duizend deelnemers via burgerparticipatie, daarnaast wees een affiche in het Rabenhof op het bestaan van een huurdersraad. Wenen kent bovendien een lange geschiedenis van sociaal wonen (*zie Geschiedenis van de Gemeindebau*) waardoor huren en het voorzien van betaalbare huisvesting ingebed is in de mentaliteit. Dit wordt duidelijk in het kenbaar maken van het patrimonium door de rode letters, in het gesprek met de politieman, de jaarlijkse uitgave die de Weense overheid uitbesteed aan huisvesting (*zie stadsplanning sinds 1945*), en de overige gesprekken. Daarnaast blijkt uit mijn reis dat vele bewoners al jaren in de *Gemeindebau* leven, waarbij de

directeur van het rusthuis zelfs het appartement over heeft genomen van zijn ouders. Doordat residenten de mogelijkheid hebben om een heel leven in de *Gemeindebau* te wonen, zijn de bewoners in staat zich de buurt toe te eigenen, (zie *Het huurcontract van de Gemeindebau*), waardoor een hechte buurtgemeenschap kan ontstaan. Dit is echter geen garantie, zoals Alexandra en Raymond vertelden. In Leonhardgasse lijken de bewoners meer op zichzelf. Alsook in case 2 is connectie leggen met de oudere bevolking lastig.

De vormgeving en gebruik van de gezamenlijke buitenruimte

Pleinen worden parken in Wenen. De linguïstische discrepantie tussen het Kardinal-Nagl-Park en het naburige metrostation Kardinal-Nagl-Platz, net zoals het Fiaakerplatz ten opzichte van het Brock Park, toont dit aan. Dat het onderscheid tussen de twee soorten publieke ruimten beperkt is, komt door de actieve vergroening die de stad hanteert. Het motto van de 21ste districtleider, waartoe case 2 en 3 behoren, brengt dit onder woorden:¹⁸⁸

“Jedes Jahr ein neuer Park oder die Neugestaltung eines bestehenden”

- Districtleider Georg Papai.

Door de vergroening is aan de 3/30/300-regel in alle *Gemeindebauten* van de case studies 2 en 3 voldaan.¹⁸⁹ Enkel case study 1 voldoet niet aan dit quotum. Volgens deze regel moeten er vanuit een appartement drie bomen zichtbaar zijn, moet 30% van de wijk uit groen bestaan, en moet er binnen 300 meter van de woning een park of groene ruimte zijn.

Naast de loutere aanwezigheid van groen, zijn de gebruiksmogelijkheden van belang. Meestal is er een omheinde kinderspeeltuin en een ballenkooi. De verdere inrichting hangt af van de locatie. In de meest verstedelijkte case study, zoals Leonhardgasse, is er bijvoorbeeld bijna altijd een hondenweide aanwezig. Omdat er minder ruimte beschikbaar is, zijn de voorzieningen daar meer geconcentreerd op één centrale plek, terwijl in meer perifere stedelijke gebieden, zoals de Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof casestudie, er een aparte kinderspeelplaats is en geen duidelijke afbakening voor honden. Opvallend is dat er altijd rekening wordt gehouden met elke generatie. Zo beschikt het Kardinal-Nagl-Park over een graffiti muur en fitnesstoestellen, biedt de speeltuin aan de Tetmajergasse een schaaktafel voor

¹⁸⁸ ALLES NEU IM GRETE-UND-OTTO-ASCHER-PARK | SPÖ Floridsdorf. (2024, 6 oktober). <https://floridsdorf.spoe.wien/artikel/alles-neu-im-grete-und-otto-ascher-park>

¹⁸⁹ Konijnendijk, C. C. (2022). Evidence-based guidelines for greener, healthier, more resilient neighbourhoods: Introducing the 3–30–300 rule. *Journal Of Forestry Research*, 34(3), 821–830. <https://doi.org/10.1007/s11676-022-01523-z>

volwassenen, en heeft de speeltuin van Großfeldsiedlung een pingpongtafel. Verschillende soorten banken spelen in op het gebruik; zo zijn er altijd banken voor ouders binnen de omheining van kleine kinderspeeltuinen of staan de picknickbanken wat verder van het hoofdpad af. Het zijn deze en andere kleine elementen, zoals babbelbanken, een boekenruilkast of bijzondere speeltuigen, die de openbare ruimte aantrekkelijk en toegankelijk maken. Oog voor detail is hierbij essentieel.

Het gebruik van de pleinen en parken wordt echter niet enkel bepaald door hun inrichting, maar ook door de naburige voorzieningen. Het Kardinal-Nagl-Park wordt veel vaker gebruikt dan het Fiakerplatz, omwille van het metrostation en bevat veel element voor volwassenen zodat deze voor of na hun werk daar kunnen ontspannen. Bij de Großfeldsiedlung ligt er een speeltuin tussen de sporthal en Großfeldzentrum en is voornamelijk uitgerust met elementen voor kinderen tussen de 6 à 10 jaar, zodat kinderen hier een pauze kunnen nemen of achterblijven als de ouders winkelen. Aandacht voor de inplanting is hierbij belangrijk.

Om bij de (her)aanleg van parken en pleinen het beste resultaat te behalen, is burgerparticipatie een handige tool. Omwonenden en (toekomstige) gebruikers van de ruimte hebben vaak een goed inzicht in de behoeften en wensen van de buurt. Zoals al eerder vermeldt, wordt dit bij de case studies gedaan.

Het sociale groen van de drie case studies verschilt sterk, maar vertoont ook overeenkomsten. Er moet een onderscheid worden gemaakt tussen de eerste case study en de twee andere. De *Zeilenbauten* van de Leonhardgasse, gelegen in een reeds verstedelijkt gebied, bestaat niet uit losstaande gebouwen zoals ideologisch bedoeld, maar vormt een binnenhof (zie *Gebouwtypologie*). Hierdoor voelt het sociaal groen intiemmer aan, maar de akoestiek en de te grote zichtbaarheid maken dat de ruimte amper gebruikt wordt en vooral een visuele waarde heeft. In de andere twee case studies stelt dit akoestische probleem zich niet, maar in alle drie ontbreekt het aan elementen die mensen uitnodigen om te verblijven. Hierdoor wordt het sociale groen gereduceerd tot een visuele buffer en een waarborg voor privacy. De bijdrage tot de *Gemeinschaft* is dus beperkt (zie *Sociaal groen*). Toch wordt dit niet altijd negatief ontvangen. Zo haalt de directeur van het rusthuis de rust als pluspunt aan.

De enige elementen die een verblijf in het sociaal groen stimuleren, zijn op sommige plaatsen kleine speeltoestellen, zodat ouders hun kleine kinderen makkelijk dicht bij huis buiten kunnen laten spelen, zoals Andreas aangaf. Daarnaast zijn er op strategische hoeken, waar ook vuilniswagens bij kunnen, afvalverzamel punten

geplaatst. Het sociaal groen van de *Gemeindebau* is immers op kleine parkings na, autovrij. De buitenruimte wordt ook vaak gebruikt door hondenbezitters om hun honden uit te laten, waardoor dagelijkse handelingen letterlijk 'voor de deur' kunnen plaatsvinden. Verder wordt het sociaal groen beplant met diverse soorten bomen en struiken, zodat bewoners vanuit hun appartementen van een mooi uitzicht kunnen genieten. Dit groen is echter zo gekozen dat het onderhoud eenvoudig blijft en overlast door de natuur wordt voorkomen. Meer gevarieerde, ingerichte parken zijn telkens op wandelafstand.

Daarnaast zijn er geen bijzondere activiteiten in het sociaal groen van de *Zeilenbau*. Dit laatste verschilt bij de gebouwen van Red Vienna, waar een theatergebouw (case 1) en een sporthal (case 2) zich bevinden. Beiden functioneren echter zo dat er een minimale connectie is tussen de activiteit die er zich binnen afspeelt en de *Gemeindebau* errond. Enkel bij Het Rabenhof Theater is sinds 2020 hierin verandering gekomen door één maal per jaar openlucht voorstellingen te geven. Dit initiatief werd dan ook enthousiast onthaalt en stimuleerde de connectie met de buurt.

De straten in zijn in de case 1 en case 2 een gevecht tussen de bomen en de auto's. Of meer bepaald, tussen de bomen en parkeerplaatsen. De bomen zorgen voor groen in het verstedelijkt gebied en proberen iedereen een zicht te bieden op groen. Tegelijkertijd zijn de *Gemeindebauten* tot een zeker afstand bereikbaar met de auto. In het Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof is er zelfs een binnenstraat. Vooral voor openbare diensten, zoals groenbeheer of ziekenwagens, kan deze bereikbaarheid essentieel zijn. Dat een straatbeeld nog altijd onderdoet voor het sociaal groen wordt duidelijk in het gesprek met Alexandra en Raymond. Dit visueel aangename zicht heeft echter invloed op het welbevinden van de bewoners.

Een constante voor elke case study zijn de voetpaden. Ze zijn breed, obstakelvrij en effen. Het lijkt banaal, maar door traag verkeer de mogelijkheid te geven zich overal veilig te verplaatsen, stimuleert dit de korte verplaatsingen te voet zoals een wandeling naar het lokale park of boodschappen. Deze voetgangerbeweging wordt in case 3 duidelijk door de aanwezigheid van de winkelkarren verspreid over de site. Zo'n kar volgeladen met boodschappen wil je liever niet zien vastlopen in een put en omslaan. De doorsteken doorheen het sociale groen van de *Gemeindebau* verbetert nog meer de wandel kwaliteit en stimuleert bewoners hun buurt te verkennen. Een goed wandellandschap bestaat uit verschillende factoren. Jan Gehl bekwam in zijn

boek 'Public life' uiteindelijk tot twaalf kwaliteiten voor een goed voetgangers-landschap. Deze zijn:¹⁹⁰

Protection	PROTECTION AGAINST TRAFFIC AND ACCIDENTS — FEELING SAFE - Protection for pedestrians - Eliminating fear of traffic 	PROTECTION AGAINST CRIME AND VIOLENCE — FEELING SECURE - Lively public realm - Eyes on the street - Overlapping functions day and night - Good lighting 	PROTECTION AGAINST UNPLEASANT SENSORY EXPERIENCES - Wind - Rain/snow - Cold/heat - Pollution - Dust, noise, glare
	OPPORTUNITIES TO WALK - Room for walking - No obstacles - Good surfaces - Accessibility for everyone - Interesting façades 	OPPORTUNITIES TO STAND/STAY - Edge effect/ attractive zones for standing/staying - Supports for standing 	OPPORTUNITIES TO SIT - Zones for sitting - Utilizing advantages: view, sun, people - Good places to sit - Benches for resting
	OPPORTUNITIES TO SEE - Reasonable viewing distances - Unhindered sightlines - Interesting views - Lighting (when dark) 	OPPORTUNITIES TO TALK AND LISTEN - Low noise levels - Street furniture that provides "talkscapes" 	OPPORTUNITIES FOR PLAY AND EXERCISE - Invitations for creativity, physical activity, exercise and play - By day and night - In summer and winter
Delight	SCALE Buildings and spaces designed to human scale 	OPPORTUNITIES TO ENJOY THE POSITIVE ASPECTS OF CLIMATE - Sun/shade - Heat/coolness - Breeze 	POSITIVE SENSORY EXPERIENCES - Good design and detailing - Good materials - Fine views - Trees, plants, water

In de case studies kreeg de aanleg van fietspaden weinig aandacht. In Großfeldsiedlung ontbraken ze in de meeste straten, op de autovrije straat naast de sporthal na, die duidelijk een fietsroute was. In het Franz-Adelpoller-Hof van case 1 was er ook een autovrije fietsas, gedeeld met voetgangers. Het fietspadennetwerk is dus gescheiden van het autoverkeer, hoewel drukke straten soms een eenvoudig apart fietspad hebben. De stad Wenen lijkt echter prioriteit te geven aan openbaar vervoer en voetgangers (zie *transport in Wenen*).

¹⁹⁰ Gehl, Jan. *Cities for People*. Washington, DC Covelo London: Island Press, 2010.

De aanwezige voorzieningen

Voorzieningen die toegankelijk zijn voor externen in de case studies kunnen worden onderverdeeld in twee categorieën. De eerste categorie omvat overheidsgebonden faciliteiten. Deze dienen voornamelijk voor (1) het beheer van de openbare ruimte (WienerWohnen en het politiekantoor), (2) de educatie (de volksschule en Jugend am Werk), (3) de zorg voor ouderen (Pensionist*innenklubs en Häuser zum Leben) en (4) ontspanning (WienZimmer, Lobby Hobby, sporthallen en Alte Donau). WienZimmer is hierbij bijzonder opmerkelijk als pioniersproject (zie *WienZimmer*).

De tweede categorie bestaat uit niet-overheidsgebonden voorzieningen, waarbij winkels (Großfeldzentrum, City Gate en Billa Plus) de grootste groep vormen. Daarnaast speelt ontspanning (zoals het Rabenhof Theater en sportverenigingen) een rol. Door variatie in zichtbaarheid, toegankelijkheid, betaalbaarheid, noodzaak, nabijheid en aantrekkelijkheid, wordt geprobeerd zo veel mogelijk verschillende bevolkingsgroepen aan te spreken. Hierbij is er bovendien een onderscheid tussen voorzieningen 'voor de wijk/district' en voorzieningen 'voor de stad' (zie *Bruikbare lering over het implementeren van gezamenlijke ruimte*).

De toegankelijkheid tot informatie

Onbekend is onbemand. De stad Wenen zet veel in op het verschaffen van laagdrempelig toegankelijke informatie. Burgers worden op diverse manieren geïnformeerd, waarbij prikborden in de inkomhallen van elke *Gemeindebau*, schermen in bussen en de website, app, telefoonlijn en kantoren van WienerWohnen een belangrijke rol spelen. Daarnaast zijn brochurerekken in de inkomhallen en affiches aan de ramen van publieke voorzieningen zoals de sporthal, de pensionist*innenklubs en WienZimmer belangrijke informatiebronnen. Ook helpen de rode letters op de gebouwen '*Wohnhausanlage der Gemeinde Wien, errichtet in den Jahren...*' (zie *Red Vienna*) de sociale woningbouw herkenbaar te maken.

Sensibilisatie is eveneens cruciaal. Dit gebeurt onder andere via huisregels in de vorm van pictogrammen in publieke ruimtes, folders van WienZimmer, en mededelingen van medebewoners op prikborden in de *Gemeindebau*. Eveneens de regel dat de politie bij (vermoeden van) huishoudelijk geweld de partner uit huis kan zetten (zie *gesprek met een politieman*), draagt bij aan bewustwording en het bevorderen van respect in de gemeenschap. Hierbij is het essentieel dat regels eenvoudig en helder zijn, zoals de duidelijkheid dat enkel de huur in de *Gemeindebau* aanzienlijk

lager is dan de private huurmarkt, maar kosten voor verwarming, elektriciteit en water niet inbegrepen zijn. (zie *het huurcontract van de Gemeindebau*) Sterke en duidelijke communicatie is van onschatbare waarde voor het bevorderen van een leefbare buurt.

Pictogrammen in de metro, er bestaan twee versies waarbij de geslachten worden omgedraaid. De aandacht voor subliminale invloeden wordt hierin kenbaar.¹⁹¹

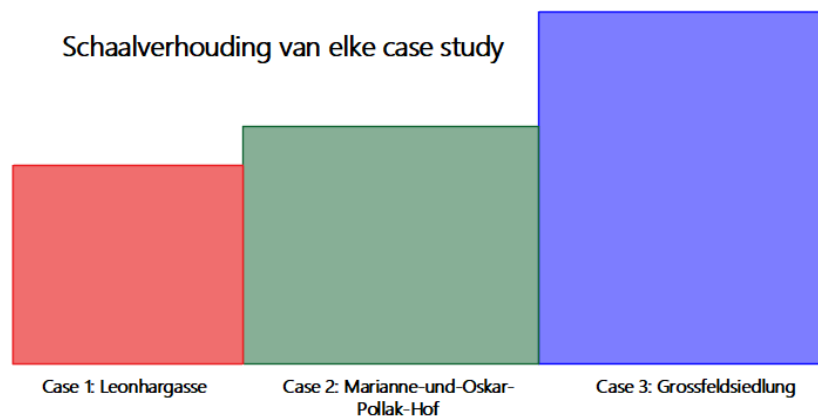
De bewoners, de gebruikers en de sfeer in de buurt

De bewoners van de *Gemeindebau* zijn een gevarieerde groep, wat duidelijk werd door de verschillende mensen die ik ontmoette. Hoewel de bewoners verschillen, is er een gemeenschappelijk kenmerk: iedereen moet minstens twee jaar in Wenen wonen voordat men in aanmerking komt voor sociale huisvesting. Dit zorgt voor een voorrecht van toegang tot sociale huisvesting van de Weense bevolking (zie *Wie heeft recht op een sociale woning in Wenen?*). Een achterliggend idee dat meespeelt is dat op deze manier de bewoners al deels ingeburgerd zijn in Wenen. Zo merkte ik dat elke bewoner vloeiend Duits sprak en de kennis van het Engels eerder beperkt. Een nadeel van deze voorwaarde is dat een zeer kwetsbare groep van nieuwkomers, nu wordt uitgesloten van het systeem. Terwijl sociale huisvesting een krachtige tool is om (kans)armoede te bestrijden.¹⁹²

¹⁹¹ Van Hiel, A. V. H., & Roets, A. R. (2017). *Sociale psychologie* (2de editie) [Boek]. p.227-233. Academia Press. (Oorspronkelijk gepubliceerd 2013) ISBN 978 94 014 4512 2

¹⁹² Degerickx, H., Claes, T., D'Hertoge, M., Lambrechts, S., Van Raemdonck, L., Van Regemortel, H., & Van Tittelboom, G. (z.d.). *Kansen en valkuilen van multilevel armoedebestrijding voor mensen in armoede*. <https://www.netwerktegenarmoede.be/media/pages/nieuws/2023/jaarboek-armoede-2023-armoede-bestrijden-vraagt-om-meerlagig-bestuur/f5cfd3a3f5-1702310651/20231211-jaarboek-armoede-2023-bijdrage-netwerk-tegen-armoede.pdf>

Tijdens mijn reis viel me op dat veel bewoners al jarenlang in de *Gemeindebau* wonen. Zo had de directeur van het rusthuis zelfs het appartement van zijn ouders overgenomen. Deze mogelijkheid om een heel leven in de *Gemeindebau* te blijven wonen, stelt bewoners in staat een hechte buurtgemeenschap op te bouwen. Dit is echter alleen mogelijk dankzij de grote hoeveelheid *Gemeindebauten*. Een langdurig verblijf leidt echter niet automatisch tot een hechte buurtgemeenschap. In de meest verstedelijkte case study, Leonhardgasse, zijn er tekenen van ontevredenheid, zoals bleek uit de interviews en de graffiti. Daarentegen wordt de case study Marianne-und-Oskar-Pollak-Hof, gelegen in de periferie, vaak als positiever ervaren. Toch blijft ook hier de oudere bevolking vaak op zichzelf. Vermoedelijk speelt de schaal van de case studies hierin een rol. In stedelijke gebieden worden bewoners overladen met prikkels, waardoor een wandelaar sneller verzadigd raakt. Dit bleek uit de vergelijking van de spontane omvang van de onderzochte gebieden:

[Figuur 18]

Het meest stedelijke gebied had onbewust de kleinste oppervlakte. Als bewoners minder geneigd zijn om ver te wandelen of een obstakel zoals de snelweg tegenkomen, zoals bij case 2, moet de gezamenlijke ruimte dichterbij zijn. Aan de andere kant liggen de faciliteiten in case 1 en case 2 door de hogere verdichtingsgraad automatisch dichterbij dan in bijvoorbeeld Großfeldsiedlung.

Daarnaast waren de bewoners opvallend open en gastvrij. Er heerste een groot vertrouwen in vreemdelingen, in die mate dat ik zelfs in verschillende appartementen ben uitgenodigd, waarbij in case 2 onmiddellijk een vertrouwelijke gebeurtenis was en de grens tussen de private ruimte en de gezamenlijke ruimte bijna vervaagde (*zie gesprekken tijdens een verjaardagsfeestje*). Dit vertrouwen strekte zich ook uit naar gebruikers in het openbaar; meerdere keren werd ik aangesproken door mensen die

de weg vroegen, mede door mijn geringe gestalte wordt ik waarschijnlijk gezien als een benaderbaar persoon.

De onderhouden en groene omgeving helpen dit vertrouwen te boosten. Het is daarom belangrijk de *Gemeindebau* gebouwen proper te houden en waar nodig te renoveren of aan te passen om aan moderne comfortstandaarden te voldoen. Naast functionele verbeteringen dragen esthetische elementen, zoals kleuraccenten of kleine kunst, bij aan een levendige sfeer en verhogen de leefbaarheid.

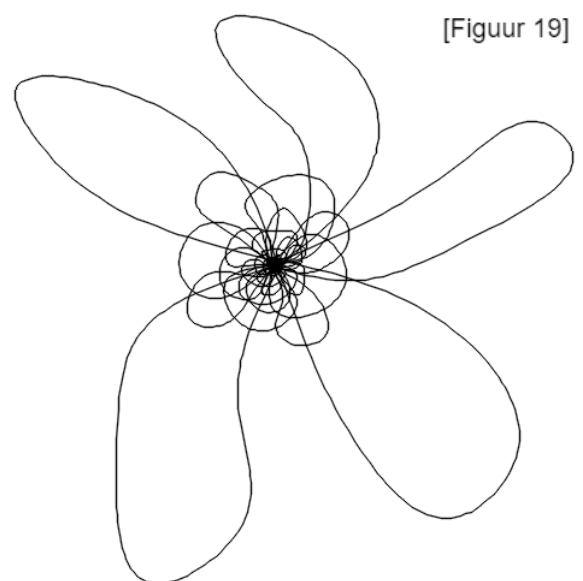
Het toestaan van persoonlijke inrichting van terrassen en balkons versterkt evenzeer de band van bewoners met hun woning, waardoor de appartementen bovendien een unieke tint krijgen. Daarnaast is het aantal appartementen per trappenhuis beperkt (zie *bouwtypologie*) waardoor de kans groter is dat de buren elkaar (her)kennen.

Bruikbare lering over het implementeren van gezamenlijke ruimte

De relatie tussen buurtinrichting en gemeenschapsvorming is een essentieel onderdeel van de leefbaarheid in stedelijke gebieden. Zoals eerder beschreven, draagt de integratie van groene ruimten, parken en nabijgelegen voorzieningen bij aan het welzijn van de bewoners. Dit benadrukt het belang van de nabijheid en toegankelijkheid van deze gezamenlijke ruimte, die een belangrijke rol spelen in het dagelijkse leven van de bewoners. Tegelijkertijd is het belangrijk dat de gezamenlijke ruimte divers en strategisch verspreid is, zodat bewoners niet geïsoleerd raken van andere wijken en de stad.

In dit verband is het cruciaal om gezamenlijke ruimte op drie verschillende schaalniveaus te organiseren. Dit zorgt ervoor dat de behoeften van alle leeftijds- en sociale groepen worden vervuld, zonder dat de gemeenschap zich als een afgesloten eiland gaat gedragen.

Ten eerste moeten er basisvoorzieningen zijn die zich op zeer korte afstand van woningen bevinden en dagelijks worden gebruikt. Deze voorzieningen vormen de kern van de 'bloem'. Het gebruik is zo frequent en de afstand zo beperkt dat de lussen als een zwart punt overkomen. Een kleine speeltuin in de directe

[Figuur 19]

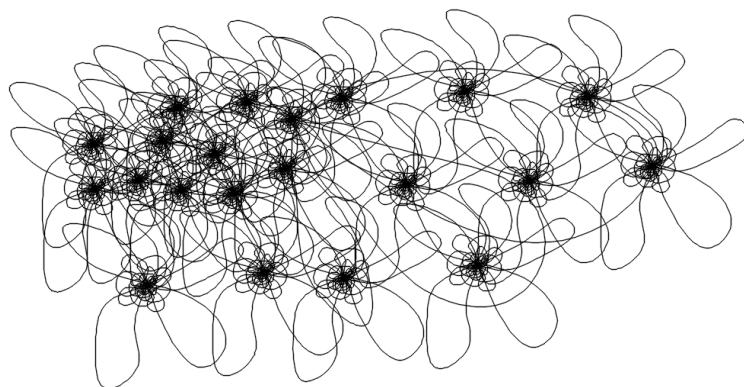
Connectie tussen de woonplaats en de stad

omgeving bijvoorbeeld, biedt jonge kinderen een veilige plek om dicht bij huis te spelen. Ook zaken als een afvalinzamelpunt of een groenruimte om de hond uit te laten, vallen onder deze 'voor de deur' categorie. In de *Gemeindebau* vervult het sociaal groen deze rol. Hierbij spelen visuele en akoestische perceptie een rol, omdat bewoners behoefte hebben aan een vredige en aangename omgeving.

Ten tweede is er gezamenlijke ruimte 'voor de buurt'. Deze zijn iets verder verwijderd, maar nog steeds op wandelafstand. Voorbeelden zijn een grotere, meer uitdagende speeltuin, een basisschool waar kinderen zelfstandig naartoe kunnen gaan, of een supermarkt voor dagelijkse boodschappen. Daarnaast zijn de sociale voorzieningen, zoals een gepensioneerde club, ontmoetingsplaatsen voor de bewoners en stimuleren activiteit in de buurt. Het ontwerp van een aantrekkelijk voetgangerslandschap is hierbij van belang (zie *De vormgeving en gebruik van de gezamenlijke buitenruimte*). Deze voorzieningen bevorderen het sociale contact tussen bewoners van zowel de eigen buurt als naburige woonblokken. De lussen op de tekening zijn in dit geval iets groter en deze voorzieningen komen minder frequent voor.

Ten derde zijn er gezamenlijke ruimten die een grotere aantrekkingskracht hebben en op stedelijke schaal georganiseerd worden. Denk aan culturele centra, middelbare en hogere scholen, sportfaciliteiten of grote parken die mensen uit verschillende wijken samenbrengen. Dit zijn de uitlopers van de bloem. Deze voorzieningen liggen doorgaans niet op wandelafstand, maar moeten goed bereikbaar zijn met goedkoop en efficiënt transport zoals openbaar vervoer of de fiets.

Door deze indeling worden zowel lokale interactie als integratie binnen de bredere stedelijke context bevorderd. Dit draagt uiteindelijk bij aan een hogere levenskwaliteit en een sterkere gemeenschapszin.

Uiteindelijk ontstaat een dens netwerk van connecties

Conclusie

De leefbaarheid in de naoorlogse *Gemeindebau* in Wenen wordt ondersteund door verschillende factoren. Allereerst kent de stad een lange traditie van sociaal wonen, startend vanaf de Red Vienna periode. Dit heeft geleid tot een breed draagvlak voor het beleid omtrent de *Gemeindebau* en een groot patrimonium van 24% van de stad, waarbij circa 10% uit de naoorlogse periode komt.

Uit een stedenbouwkundige analyse blijkt bovendien dat de *Gemeindebau* een zeer verspreid patroon kent, waarbij er in de jaren '50 en '60 een *Gap Building Policy* werd uitgevoerd. De meeste naoorlogse *Gemeindebau* is daarom geïntegreerd in het oudere stedelijke weefsel en profiteert van nabijgelegen gezamenlijke ruimte.

Daarnaast investeert Wenen in een uitgebreid netwerk van openbaar vervoer. Bussen, trams en metrolijnen verbinden verder afgelegen naoorlogse *Gemeindebauten* in ontwikkelingsgebieden, voornamelijk aan de linkeroever van de Donau, met de rest van de stad. Het openbaar vervoer in Wenen is efficiënt, toegankelijk en betaalbaar. Dit goed onderhouden en uitgebreide netwerk speelt een cruciale rol in het aantrekkelijk maken van wijken en het bevordert de verbondenheid van de stad.

Uit de case studies blijkt bovendien dat de stad een actieve vergroening doorvoert, waarbij burgerparticipatie als tool wordt ingezet. Deze betrokkenheid van de burgers in projecten is sinds de jaren '90 in Wenen geïntroduceerd. De 3/30/300-regel die als maatstaf dient om voldoende groene en publieke ruimtes te waarborgen, wordt meestal gehaald. Hoewel deze ruimtes vaak visueel aantrekkelijk zijn en bijdragen aan de algehele leefbaarheid, worden ze in sommige gevallen minder actief gebruikt door de bewoners. Zo functioneert het sociaal groen voornamelijk als een visuele groenruimte die de privacy waarborgt. Akoestische problemen doen zich echter voor in ingesloten buitenruimtes. Door de aanwezigheid van op wandelafstand bereikbare ingerichte parken wordt het rustige sociaal groen niet altijd als verloren ruimte ervaren. Aandacht voor een goed voetgangerslandschap is hierbij van belang. Als richtlijnen kunnen de twaalf kwaliteiten voor een goed voetgangerslandschap van Jan Gehl gebruikt worden.

Daarnaast wordt de naoorlogse *Gemeindebau* onderhouden en gerenoveerd, hetgeen een vriendelijke en uitnodigende omgeving creëert. Naast praktische inrichtingen, zoals afvalsorteerplaatsen, bereikbaarheid voor diensten, en functionele verbeteringen dragen esthetische elementen, zoals kleuraccenten in de gevel of de integratie van kleine kunst, bij aan een levendige sfeer en een verhoging van de leefbaarheid.

De bewoners zijn door de hoge loongrens voor recht op een sociale woning afkomstig uit verschillende sociale lagen. De aanwezigheid van hoger opgeleiden en mensen met een maatschappelijke status binnen deze gemeenschappen versterkt de sociale cohesie. Bovendien kunnen deze mensen makkelijker invloed uitoefenen op het beleid. Daarnaast kunnen residenten hun hele leven in de *Gemeindebau* wonen waardoor ze de tijd en de moeite nemen om zich de buurt toe te eigenen en blijvende relaties op te bouwen.

Daarnaast zijn de diverse voorzieningen, zowel overheidsgebonden als niet-overheidsgebonden, belangrijke factoren die bijdragen aan de toegankelijkheid en aantrekkelijkheid van de buurt. Organisaties die puur inzetten op het voorzien van een 'overdekte' ontmoetingsplaats, zoals *WienZimmer* of de *Pensionist*innenklubs*, hebben een grote invloed op de buurtwerking en organiseren (gratis) activiteiten in de gezamenlijke ruimte.

Tenslotte draagt de manier waarop de stad haar bewoners informeert en sensibiliseert, bij aan een respectvolle en begripvolle omgeving. Dit gebeurt op een laagdrempelige of bijna onzichtbare manier, zoals de prikborden of brochurerekken in de inkomhallen of pictogrammen in de publieke ruimte die de regels visualiseren.

De combinatie van effectief stedelijk beleid, een goed functionerend openbaar vervoerssysteem, en aandacht voor sociale en groene infrastructuur maakt dat de naoorlogse *Gemeindebau* in Wenen behouden wordt en leefbaar is.

Bronnen & Referenties

Foto's:

Alle foto's zonder directe bronvermelding zijn getrokken door de auteur van deze thesis en vallen daarmee ook onder de auteursrechtelijke bepalingen.

Figuren:

Gebaseerd op

Figuur 1 & 2: Geen

Figuur 3:

Langes 19. Jahrhundert. (z.d.).

https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Langes_19._Jahrhundert

Hurst, W. (2020, 18 december). *The new wave of council housing requires big ideas*. The Architects' Journal.

<https://www.architectsjournal.co.uk/news/opinion/the-new-wave-of-council-housing-requires-big-ideas>

Februarkämpfe 1934. (z.d.).

https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Februark%C3%A4mpfe_1934

Wenen: historische wandeltocht Tweede Wereldoorlog. (z.d.). Get Your Guide.

<https://www.getyourguide.nl/wenen-l7/het-wenen-van-hitler-historische-wandeltocht-van-25-uur-t100947/>

Ruins in Vienna after World War II | Harry S. Truman. (z.d.).

<https://www.trumanlibrary.gov/photograph-records/2017-3755>

Architecture, H. (2022, 27 februari). *Allt-Erlaa - Hidden architecture*. Hidden Architecture. <https://hiddenarchitecture.net/allt-erlaa/>

Payer, O. P., & Payer, P. P. (z.d.). *Überlegungen zur Gestaltung der ersten Montagebau-Wohnungen für die Gemeinde Wien* van Oskar en Peter Payer [Brochure].

Lange, D. L. (1936). *Migrantenmoeder*. [Foto]

Figuur 4 - 7:

Google Maps. (z.d.). Google Maps.

<https://www.google.be/maps/preview>

Stadtplan Wien. (z.d.).

<https://www.wien.gv.at/stadtplan/grafik.aspx?bookmark=4WCFRIFLj0bRA59EqJhtRO5RBg-b-b&lang=de&bmadr=>

Figuur 8,9,11,12,13:

Google Maps. (z.d.). Google Maps.

<https://www.google.be/maps/preview>

Stadtplan Wien. (z.d.).

<https://www.wien.gv.at/stadtplan/grafik.aspx?bookmark=4WCFRIFLj0bRA59EqJhtRO5RBg-b-b&lang=de&bmadr=>

Kaarten AutoCAD BE. (z.d.).

https://www.cadcollege.nl/cadtools/Conversie/Kaarten_AutoCAD.htm

Figuur 10: Geen

Figuur 14:

eigen foto + artistieke vertaling van de schetsen en nota's van het reisverslag.

Figuur 15: Eigen foto's

Figuur 16:

Eigen schetsen

Google Maps. (z.d.). Google Maps.

<https://www.google.be/maps/preview>

Figuur 17,18 & 19: Geen

Blauwe tekeningen van personen:

Artistieke uitwerking van schetsen en beschrijvingen van de betreffende persoon door de auteur.

Boeken, tijdschriften (papier en gedigitaliseerd):

Blau, E. B. (1999). *The Architecture of Red Vienna, 1919-1934.* [Boek]The MIT Press.

Block, F. B. (1954). Wir bauen auch im neuen Jahr. *Mitteilungen Des Österreichischen Verbandes Gemeinnütziger Bau-, Wohnungs- Und Siedlungsvereinigungen*, 1, 1–2. [Fragment uit een artikel dat verscheen in het nieuwjaarsnummer van Wiener Zeitung].

Broeckaert, M. B., Claes, D. C., De Mol, J. D. M., & Desmedt, L. D. (2014). Wiener Linien.Metro, tram en stadsregiotrein in dominante rol. *Verkeersspecialist* 203, 24–28. [Tijdschriftartikel].

Clark, P. C. (2006). *The European City and Green Space: London, Stockholm, Helsinki and St Petersburg, 1850-2000* (1ste editie). [Boek] Ashgate Publishing Limited.
ISBN 0 7546 5429 X

Das 8-Punkte-Programm: Des sozialen Städtebaues in Wien. (1953). [Titelblad]. *Der Aufbau*.
<https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=auf&datum=1953&pos=341&size=45>

Fluch, H., Stadtbauamtsdirektion der Stadt Wien, & Koller, R. (1963). *Planen und Bauen in Wien 1963*. [Handboek] Ludwig Itterheim.
https://mediawien-film.at/media/uploads/documents/364_gemeindebauten/planen-und-bauen-in-wien-1963_handbuch_wien.pdf

Förster, W. F., & Menking, W. M. (2016). *Das Wiener Model: Housing for the Twenty-First Century City.* [Boek] JOVIS.

Gehl, Jan. *Cities for People.* Washington, DC Covelo London: [Boek] Island Press, 2010.

Gehl, Jan, and Brigitte Svarre. *How to Study Public Life*. Washington: [Boek] Island Press, 2013.

Hardyns, W. H. (2020). *Onderzoeksontwerp in de criminologie* [Cursus].

Hofmeister, S. H., Herrman, E. H., & Schoof, J. S. (2021). *Kopenhagen: Urban Architecture and Public Spaces* [Boek]. Edition Detail.

Konijnendijk, C. C. (2022). Evidence-based guidelines for greener, healthier, more resilient neighbourhoods: Introducing the 3–30–300 rule. *[Tijdschriftartikel]. Journal Of Forestry Research*, 34(3), 821–830. <https://doi.org/10.1007/s11676-022-01523-z>

Österreichische Nationalbibliothek. (z.d.). *ÖNB-ANNO - der Aufbau*. [Tijdschriften] <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=auf&size=45&qid=HMMVM14T7IUHFPABU7P1WGIM1M9RFX>

Piët, S. P., & Verhagen, E. V. (1998). *Een park voor de 21ste eeuw* (1ste editie) [Boek]. Uitgeverij THOTH Bussum.

ISBN 90-6868-183-4

Public spaces - public life: Copenhagen 1996. (1996). [Boek]. The Danish architectural press. ISBN 87 7407 187 4

Rumphuber, A. R., & Klein, M. K. (2015). *Modelling Vienna* (1ste editie, Vol. 2) [Boek]. Verlag Turia+Kant.

ISBN 978-3-85132-707-6

Schwanzer, K. S. (1964). *Wiener Bauten: 1900/heute* (G. F. Feuerstein, Red.). [Boek] Österreichisches Bauzentrum.

Tönnies, F. T. (1887). *Gemeinschaft und Gesellschaft: Grundbegriffe der reinen Sociologie* (8ste editie). [Boek]. Julius Abel, G.m.b.H.

Van Hiel, A. V. H., & Roets, A. R. (2017). *Sociale psychologie* (2de editie) [Boek]. Academia Press. (Oorspronkelijk gepubliceerd 2013)
ISBN 978 94 014 4512 2

W. Bousska, H. W. B. (2017). *Wiener Gemeindebauten: Licht in der Wohnung - Sonne im Herzen* (1ste editie) [Boek]. Sutton Verlag GmbH.
ISBN 978-3-95400-811-7

Online:

Kaarten en grafieken:

ArcGIS Web Application. (z.d.).

<https://www.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=acb90a96e70941739275a5adb55e2be8>

Facts and figures on migration 2023 - Viennese population. (2018, 21 augustus).

<https://www.wien.gv.at/english/social/integration/facts-figures/population-migration.htm>

Google Maps. (z.d.). Google Maps.

<https://www.google.be/maps/preview>

Hanke, P., Ludwig, M., Statistics Vienna, The Economist, Monocle, City of Vienna, Statistics Austria, Eurostat, & GeoSphere Austria. (2023). *Vienna in figures* [Statistics].
<https://www.wien.gv.at/statistik/pdf/viennainfigures-2023.pdf>

Stadtplan Wien. (z.d.).
<https://www.wien.gv.at/stadtplan/grafik.aspx?bookmark=4WCFRIFLj0bRA59EqJhtRO5RBg-b-b&lang=de&bmadr=>

Vienna population 2024. (z.d.).
<https://worldpopulationreview.com/world-cities/vienna-population>

Wereld data. (z.d.).
<https://werelddata.nl/>

Wien Kulturgut: Kriegssachschadenplan, um 1946. (2019, 17 maart).
<https://www.wien.gv.at/kultur/kulturgut/plaene/kriegssachschaden.html>

Teksten:

1: *Voraussetzungen klären*. (z.d.).
<https://wohnberatung-wien.at/wiener-wohn-ticket/1-voraussetzungen-klaeren/>

Admin. (2022, januari 5). *50 Jahre GFZ (2021)*. Großfeldzentrum.
<https://www.gfz.at/50-jahre-gfz-2021/>

Admin. (2022, juli 11). *Fotos*. Großfeldzentrum. <https://www.gfz.at/fotos/>

Admin. (2023, 25 mei). Problematische denazificatie van Oostenrijk na de Tweede Wereldoorlog. *Historisch Nieuwsblad*.
<https://www.historischnieuwsblad.nl/de-problematische-denazificatie-van-oostenrijk/>

Aichinger, H., 1885-1962, Kotas, R., 1904-1973, Reitstätter, H., 1903-1971, & Riedl, F., 1920. (z.d.). *Wohnhausanlage Leonhardgasse 2-10*.

ALLES NEU IM GRETE-UND-OTTO-ASCHER-PARK | SPÖ Floridsdorf. (2024, 6 oktober).
<https://floridsdorf.spoe.wien/artikel/alles-neu-im-grete-und-otto-ascher-park>

Brücke. (z.d.). <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Br%C3%BCcke>

Brücke, P. B. (2021). *Gemeinsam im Gemeindebau: Transformation einer Wohnhausanlage* [Diplomarbeit, TU Wien]. <https://doi.org/10.34726/hss.2021.85685>

Brunner, A., Frank, O., Horacek, J., Kastner, F., Matzalik, E., Pangratz, F., & Reichel, W. (1958). Wohnhausanlage Marianne und Oscar-Pollak-Hof. In *Wohnen in Wien*.

Brussel-Stad: Bouw van 66 nieuwe sociale woningen in de Pottenbakkersstraat. (z.d.). SLRB - BGHM.
<https://slrb-bghm.brussels/nl/persberichten/brussel-stad-bouw-van-66-nieuwe-sociale-woningen-de-pottenbakkersstraat>

City of Vienna - Wiener Wohnen. (2021). Municipal Housing in Vienna. History, facts & figures.
www.wienerwohnen.at

Compulsory school education. (z.d.). oesterreich.gv.at - Österreichs Digitales Amt.
https://www.oesterreich.gv.at/en/themen/bildung_und_ausbildung/schulen/Seite.110002.html

Cooperative Conditions | Introduction. (z.d.).
<https://www.cooperativeconditions.net/home/introduction>

Czernin, P., Glück, H., Lang, M. L., Leber, K., Lintl, J., Matha, H., & Payer, P. (1966a).
Wohnhausanlage Großfeldsiedlung.

Dasrotewien.at. (z.d.). <https://www.dasrotewien.at/seite/karl-seitz-hof>

Datei:Grossfeldsiedlung.jpg – Wien Geschichte Wiki. (z.d.).
<https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Datei:Grossfeldsiedlung.jpg>

De Bijlmer: het paradijs voor de nieuwe mens. (2023, 23 oktober). Gemeente Amsterdam.
Geraadpleegd op 17 juni 2024, van
<https://www.amsterdam.nl/nieuws/achtergrond/bijlmer-paradijs-nieuwe-mens/>

De Haas, M., Terwindt, M., Witte, J.-J., & Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid, KiM. (2022).
Effecten tariefverlagingen in het ov.

Degerickx, H., Claes, T., D'Hertoge, M., Lambrechts, S., Van Raemdonck, L., Van Regemortel, H., & Van Tittelboom, G. (z.d.). *Kansen en valkuilen van multilevel armoedebeleid voor mensen in armoede.*
<https://www.netwerktegenarmoede.be/media/pages/nieuws/2023/jaarboek-armoede-2023-armoede-bestrijden-vraagt-om-meerlagig-bestuur/f5cfd3a3f5-1702310651/20231211-jaarboek-armoede-2023-bijdrage-netwerk-tegen-armoede.pdf>

Dominik Hofmann. (z.d.). https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Dominik_Hofmann

Donauinsel. (z.d.). <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Donauinsel>

DPG Media Privacy Gate. (z.d.).
<https://www.hln.be/gent/eind-van-een-tijdperk-laatste-rabottoren-gaat-tegen-de-vlakte~ae574b90/>

Eigner, P., Matis, H., Resch, A., & Demokratiezentrum Wien. (1999a). Sozialer Wohnbau in Wien: Eine historische Bestandsaufnahme. *Jahrbuch Des Vereins Für Die Geschichte Der Stadt Wien*, 49–100. <https://www.demokratiezentrum.org>

Einkommenshöchstgrenzen. (z.d.).
<https://wohnberatung-wien.at/footer/einkommenshoechstgrenzen>

Elterncafé im WienZimmer - Wien Zimmer. (2024, 17 april). Wien Zimmer.
<https://wienzimmer.fsw.at/event/elterncafe-im-wienzimmer-2/2024-05-28/>

I

FAQs. (z.d.).
<https://wohnberatung-wien.at/footer/faqs#:~:text=Nach%20Ablehnung%20Ihres%20letzten%20Wohnungsangebots.Einreichung%20f%C3%BCr%20eine%20Gemeindewohnung%20m%C3%B6glich.>

- February 1934 - Austrians take up Arms. (2009, 29 september).
<https://www.wien.gv.at/english/history/commemoration/february-1934.html>
- Foot, J. (2007). Micro-history of a house: memory and place in a Milanese neighbourhood, 1890–2000. *Urban History*, 34(3), 432. <https://doi.org/10.1017/S0963926807004944>
- Föster, W. F. (2002). *Sociale woningbouw – innovatieve architectuur. Harry Seidler: Woonpark Neue Donau Wien*. München.
- fswAdmin. (2023, 19 april). *Über das WienZimmer - Wien Zimmer*. Wien Zimmer.
<https://wienzimmer.fsw.at/ueber-das-wien-zimmer/>
- Gemeindewohnung: Voraussetzungen und Anmeldung. (z.d.).
<https://www.stadt-wien.at/immobilien-wohnen/gemeindewohnung.html>
- Gemeindewohnungen. (z.d.). Wohn Beratung Wien.
<https://wohnberatung-wien.at/wohnberatung/gemeindewohnungen>
- Geschichte | Informationen zur Organisation Jugend am Werk. (z.d.).
<https://www.jaw.at/de/ueber-uns/23/Geschichte>
- Geschiedenis van Oostenrijk: belangrijke tijdperken. (z.d.).
<https://www.austria.info/nl/praktische-info/over-oostenrijk/geschiedenis>
- Großfeldsiedlung. (z.d.). <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Gro%C3%9Ffeldsiedlung>
- Häuser zum Leben. (2024, 14 juni). *Über uns - Häuser zum Leben*. Häuser Zum Leben.
<https://kwp.at/uber-uns/>
- Hobby Lobby. (2024, 19 april). *Hobby Lobby - Über uns*.
<https://www.hobbylobby.co.at/ueber-uns/>
- Jugend am Werk - Unterstützen, Begleiten, Fördern, Qualifizieren. (z.d.). <https://www.jaw.at/>
- Kardinal-Nagl-Park. (2022, 20 september).
<https://www.wien.gv.at/umwelt/parks/anlagen/kardinal-nagl.html>
- Kockelkorn, A. K., & Schindler, S. S. (2024). *Introduction: Housing and the Agency of Nonspeculation*. Cooperative Conditions.
<https://www.cooperativeconditions.net/home/introduction>
- Linien, W. (z.d.-c). *Wiener Linien*. Wiener Linien. <https://www.wienerlinien.at/>
- Lörzing, H. L., Harbers, A. H., & Schluchter, S. S. (z.d.). *Een stedenbouwkundige typologie*.
https://www.rivm.nl/bibliotheek/digitaaldepot/Krachtwijken_met_karakter-verdieping-1.pdf
- Losse tickets. (z.d.). STIB-MIVB.
https://www.stib-mivb.be/article.html?_guid=d0707200-2683-3410-479e-b21a51d668f0&l=nl

- Louis, F. (2017, 9 september). *Hoog en droog? Het lot van de Rabottorens*. Gentcement. <https://www.gentcement.be/2013/08/hoog-en-droog-het-lot-van-de-rabottorens/>
- Maetz, H. M. (1946). Die Wettbewerbe zum Wiederaufbau Wiens. *Der Aufbau*, 49–51. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=auf&datum=1946&pos=67&size=45>
- Marshall, C. (2020, 23 september). Pruitt-Igoe: the troubled high-rise that came to define urban America – a history of cities in 50 buildings, day 21. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/cities/2015/apr/22/pruitt-igoe-high-rise-urban-america-history-cities>
- Metro in Wenen - Prijzen, tickets & bekijk de metrokaart*. (2022, april 5). Wenentips. <https://wenentips.nl/openbaar-vervoer-wenen/metro/#:~:text=Net%20als%20in%20vele%20grote,door%20de%20stad%20te%20verplaatsen.>
- Milestones der Sanften Stadterneuerung*. (z.d.). <https://www.gbstern.at/was-wir-tun/stadterneuerung/milestones-der-sanften-stadterneuerung/#:~:text=Mit%20dem%20Stadterneuerungsgesetz%20von%201974,st%C3%A4dtischen%20Info%20DBus%20in%20Ottakring.>
- Municipal housing in Vienna - socialhousing*. (z.d.). <https://socialhousing.wien/tools/municipal-housing-in-vienna>
- Municipal residential buildings of the post-war period in Vienna (1945-1965)- expansion potential and wall building materials used in the 2nd district*. (2022). [Diploma Thesis]. TU Wien. <https://doi.org/10.34726/hss.2022.96862>
- Nordbrücke*. (z.d.). <https://www.geschichtewiki.wien.gv.at/Nordbr%C3%BCcke>
- Oostenrijk Bevolking, familie en emancipatiezaken en welzijnsaspecten*. (2016, 23 november). Culturescope. <http://culturescope.nl/bevolking-familie-en-emancipatiezaken-en-welzijnsaspecten-13/>
- PensionistInnenklubs für die Stadt Wien. (2024, 2 mei). *Pensionist*innenklubs für die Stadt Wien*. Pensionist*Innenklubs. <https://kwp.at/pensionistenklubs/>
- Prehsler, H., Sekler, E. F., & Wohnen in Wien. (1961). *Wohnhausanlage Leonhardgasse 7-13*.
- Radverkehr messen - Fahrrad Wien*. (2024, 24 maart). Fahrrad Wien. <https://www.fahrradwien.at/radfahren-in-zahlen/radverkehr-messen/#:~:text=Der%20so genannte%20Modal%20Split%20gibt,Prozent%20mit%20den%20%C3%96ffentlichen%20Verkehrsmitteln.>
- Redaktion. (2020, 21 september). *Landstrasse: Festival in “Kardi” voor burgers*. Wiener Bezirksblatt. <https://wienerbezirksblatt.at/nl/fest-im-kardi-fuer-burger/>
- Reichl-Ham, C. (2014). Van glansrijke metropool van een grootmacht naar “waterhoofd” van een rompstaat - Wenen in de Eerste Wereldoorlog. *Brusselse Cahiers*, XLVI(1N), 221–244. <https://doi.org/10.3917/brux.046n.0221>
- Schule und Bildung in Österreich*. (z.d.). DemokratieWEBstatt.at. <https://www.demokratiewebstatt.at/angekommen-demokratie-und-sprache-ueben/sch>

[ule-und-bildung-in-oesterreich#:~:text=Die%20Kinder%20in%20%C3%96sterreich%20gehen.oder%20ein%20Gymnasium%20\(Unterstufe\).](#)

Schwebach, T., Schwebach, T., Schwebach, M., Schwebach, J., & Tanzschule Schwebach. (2009). 30 Jahre Tanzen bei Schwebach. In G. Laska (Red.), *30 Jahre Tanzen Bei Schwebach* (pp. 5–8).

Sieder, R. S. (1985). Housing Policy, Social Welfare, and Family Live in “Red Vienna”, 1919-1934. *Oral History*, 13(2), 35–48. <https://www.jstor.org/stable/40178867>

Sirihofmann. (2021, 21 juli). *Das erste WienZimmer öffnet seine Türen in Jedlesee - Wien Zimmer*. Wien Zimmer. <https://wienzimmer.fsw.at/das-erste-wienzimmer-oeffnet-seine-tueren-in-jedlesee/>

Sozialdemokratie, Wiener Rathaus, Stadt Wien, Republikanischer Schutzbund, & Regierungstruppen. (z.d.). *Wohnhausanlage Karl-Seitz-Hof*.

Sporthalle Großfeldsiedlung. (2006, 18 april). <https://www.wien.gv.at/freizeit/sportamt/sportstaetten/hallen/grossfeld.html>

Sporthallen der Stadt Wien. (2019, 31 januari). <https://www.wien.gv.at/freizeit/sportamt/sportstaetten/hallen/>

St. Georg - Mautner Markhof. (2023, 10 juli). Mautner Markhof. <https://www.dynastiemautnermarkhof.com/de/unternehmen/brauereien/st-georg/>

Stead, N. (2009). If On a Winter's Day a Tourist. *Architectural Theory Review*, 14(2), 108–118. <https://doi.org/10.1080/13264820903048861>

Streule, M. (2019). Doing mobile ethnography: Grounded, situated and comparative. *Urban Studies*, 57(2), 421–438. <https://doi.org/10.1177/0042098018817418>

The Allied Forces in Vienna - History of Vienna. (2007, 22 november). <https://www.wien.gv.at/english/history/overview/reconstruction.html>

Thorpe, J. (2013). *Pan-Germanism and the Austrofascist state, 1933–38*. <https://doi.org/10.7765/9781847794543>

Über uns | Rabenhof Theater. (z.d.). Rabenhof. <https://www.rabenhoftheater.com/info/ueber-uns>

Über uns | Svwien. (z.d.-a). Svwien. <https://www.svwien.at/blank-1>

Wenen is opnieuw de meest leefbare stad ter wereld. (2023, 15 december). Advantage Austria. Geraadpleegd op 7 juni 2024, van <https://www.advantageaustria.org/nl/news/mercero-quality-of-living-city-ranking-2023.nl.html>

Wien Mobil. (2024, 30 april). <https://www.wienmobil.at/en/routes?mobilityType=PT&requestDate=2024-04-30T18:54:00.000Z&arrivalDeparture=departure&start=48.256792,16.400298&startType=station&startExternalId=vao:490033400&startTitle=Floridsdorf.%20Wien&destination=48.26>

[0028.16.388926&destinationType=station&destinationExternalId=vao:490025000&destinationTitle=Dunantgasse.%20Wien](#)

Wien, S. (z.d.). *Fonds Kuratorium Wiener Pensionisten-Wohnhäuser – Häuser zum Leben, Servicestelle & Geschäftsleitung - Sozialinfo Wien*.
https://www.wien.gv.at/sozialinfo/content/de/10/InstitutionDetail.do?it_1=2098836

Wiener Wohnen - Gemeindewohnungen. (z.d.). [wiener-wohnen.at](https://www.wienerwohnen.at/hof/473/Leonhardgasse-2-10.html).
<https://www.wienerwohnen.at/hof/473/Leonhardgasse-2-10.html>

Wikipedia-Autoren. (2003, 16 juni). *Gürtel (Wien)*.
[https://de.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCrtel_\(Wien\)](https://de.wikipedia.org/wiki/G%C3%BCrtel_(Wien))

Wikipedia-Autoren. (2006, 20 november). *Rabenhof Theater*.
https://de.wikipedia.org/wiki/Rabenhof_Theater#

Wikipedia-bijdragers. (2023, 26 december). *U-Bahn-Station Großfeldsiedlung*. Wikipedia.
https://nl.wikipedia.org/wiki/U-Bahn-Station_Gro%C3%9Ffeldsiedlung#/media/Bestand:25_E1_4786_K%C3%BCrschnergasse_2006-06-28.jpg

Willkommen im MED21 - Ärztezentrum Leopoldau. (z.d.). <https://www.med-21.at/>

Wurm, S. (z.d.). *THE VIENNA TRAMWAY AND ITS WORKERS – A POCKET OF RESISTANCE 1889-1945 – Central European Economic and Social History*.
<http://centraleuropeaneconomicandsocialhistory.com/the-vienna-tramway-and-its-workers-a-pocket-of-resistance-1889-1945>

Zwischen Beharrung und Umbruch - 100 Jahre Stadtplanung Wien. (z.d.). 100 Jahre Stadtplanung Wien.
https://www.wien.gv.at/spezial/festschrift-stadtentwicklung/chapter_01/zwischen-beharrung-und-umbruch/

DER AUFBAU

DAS 8-PUNKTE-PROGRAMM

DES SOZIALEN STÄDTEBAUES IN WIEN

- 1.**
Die Struktur unseres Wohnungsstandards ist falsch und ist grundlegend zu ändern.
Es geht auf die Dauer nicht an, daß mehr als drei Viertel unserer Wohnungen nur aus Klein- und Kleinstwohnungen bestehen – sehr viele von ihnen ohne Vorraum, ohne Wasser, ohne Abort, ohne Licht, Luft und Sonne. Hier muß grundsätzlich Abhilfe geschaffen werden. Der soziale Wohnungsbau muß notwendigerweise zum sozialen Städtebau werden.
- 2.**
Die Arbeitsstätten unserer Bevölkerung müssen mehr und mehr in eine günstigere Lage im Stadtbereich zu liegen kommen.
Neue Industrien dürfen nur mehr in den neuen Industriezonen angesiedelt, alte sollen möglichst bald umgesiedelt werden.
- 3.**
Die Überdichte bestimmter Stadtviertel muß verringert und die Stadt systematisch aufgelockert werden.
Inmitten der Stadt müssen neue Grünflächen entstehen, muß Raum für neue Spiel- und Sportplätze gefunden werden.
- 4.**
Wir müssen dem Gedanken an neue Tochterstädte näherzutreten.
Das Wohnbauprogramm und die Industrieverlagerungen müssen in diese Gesichtspunkte ebenso wie alle Verkehrsplanungen einbezogen werden.
- 5.**
Die Stadt muß eine aktive Bodenpolitik führen,
die eine zielbewußte Neuanlage größerer geschlossener Stadtviertel erlaubt, die neuen sozialen städtebaulichen Erkenntnissen entsprechen.
- 6.**
Die wilden Siedlungen müssen saniert werden.
Sie sind nicht nur verkappte Elendsquartiere sondern bedeuten wegen der Unwirtschaftlichkeit ihrer Aufschließung laufend enorme volkswirtschaftliche Verluste! Sie entspringen dem Egoismus einzelner weniger zum Schaden der Gesamtheit.
- 7.**
Dem Wald- und Wiesengürtel wollen wir erhöhten Schutz und gesteigerte Aufmerksamkeit zuwenden.
Es geht nicht an, daß diese wichtigen Freiflächen durch unzweckmäßige und unerlaubte Verbauung Schritt für Schritt den erholungssuchenden Wienern gestohlen werden! Ein Ausbau der Wiener Schutzgesetzgebung für ihn, aber auch ein gemeinsames Zusammengehen mit niederösterreichischen verantwortlichen Stellen zum Schutze des Wienerwaldes und der Donaueben soll unser stadtplanisches Ziel sein!
„Schach der Versteppung!“
Und endlich:
- 8.**
Dem Gedanken der Landesplanung wollen wir durch Schaffung geeigneter Maßnahmen im Wiener Stadtbereich vorarbeiten,
damit der Boden von Wien sinnvoll und bestmöglich genutzt werde!
Diese acht Punkte sollen unsere wichtigsten Planungsziele für die nächsten Jahrzehnte sein, um Wien gesünder, besser und schöner zu machen!

HERAUSGEGEBEN VOM STADTBAUAMT WIEN · JULI 1953

Tellingen

Sociaal groen Leonhardgasse, 16/03/2024

Tijd	# pers.	Tijd	# pers.	Tijd	# pers.
09u50 - 09u55	5	10u05 - 10u10	1	10u20 - 10u25	3
09u55 - 10u00	1	10u10 - 10u15	5	10u25 - 10u30	2
10u00 - 10u05	4	10u15 - 10u20	5		

Kardinal-Nagl-Park, 18/03/2024

Tijd	Diagonaal naar de metro	Tijd	Andere circulatie
13u20 - 13u25	41 mensen	13u20 - 13u25	5 mensen
13u25 - 13u30	33 mensen	13u25 - 13u30	8 mensen
13u30 - 13u35	45 mensen	13u30 - 13u35	15 mensen
13u35 - 13u40	55 mensen	13u35 - 13u40	21 mensen

Fiakerplatz, 18/03/2024

Tijd	Personen	Tijd	Personen
13u55 - 14u00	5	14u00 - 14u05	6

Doorgang in het Rabenhof: Hainburgerstraße - Baumgasse, 18/03/2024

Tijd	Personen	Tijd	Personen
14u10 - 14u15	11 V	14u15 - 14u20	14 V 2 K 1 H

Kardinal-Nagl-Park, 19/03/2024

Tijd	Diagonaal naar de metro	Tijd	Andere circulatie
19u55 - 20u00	45 mensen	20u55 - 20u00	16 mensen

20u00 - 20u05	26 mensen	20u00 - 20u05	9 mensen
20u05 - 20u10	44 mensen	20u05 - 20u10	14 mensen

Karl-Seitz-Hof, binnenhof, nabij de sporthal 19/03/2024

Tijd	Personen
17u10 - 17u15	10 V 3 K
17u15 - 17u20	5 V 2 K 3 S 4 X
17u20 - 17u21	4 V

V = Volwassene van of naar appartement, K= kind van of naar appartement X= steekt het hof over S= van of naar de sporthal

Großfeldsiedlung, binnenhof, nabij de school, 17/03/2024

Tijd	Aantal	Tijd	Aantal	Tijd	Aantal
9u20 -9u25	2V	9u35 - 9u40	3V en 1H	9u50 - 9u55	0
9u25 - 9u30	1V	9u40 - 9u45	4V		
9u30 - 9u35	1V en 1K	9u45 - 9u50	3V en 1H		

V = Volwassene

K= Kind

H = Hond

Großfeldsiedlung, U-vormige *Gemeindebau* tussen de Dominik-Wölfer-Gasse en de Dopschstraße, 17/03/2024

10u34 - 10u39	l x l x l l l l
10u39 - 10u44	l x l l i x x
10u44 - 10u49	x l l i
10u49 - 10u54	Niets
10u54 - 10u 55	x l l l

Legende: l = mens X = hond i = kind

Maandrekeningen

MAANDREKENING (ALEXANDRA + HOND, LEONHARDGASSE)	
ELEKTRICITEIT	110 €
HUUR	350 €
WATER	110 €
HOND	150 €
ANDERE VASTE KOSTEN	80 €
TOTAAL	800 €
WERKLOOSHEIDSVUTKERING	1100 €
OVER	300 €

MAANDREKENING (ANDREAS + VROUW + 2 KINDEREN, KARL-SEITZ-HOF)	
ELEKTRICITEIT + WATER + VERWARMING	100€
HUUR	600€
TOTAAL	700€

MAANDREKENING (WERELDDATA VOOR APPARTEMENT IN WENEN VAN 85M², 1 SLAAPKAMERAPPARTEMENT IN HET CENTRUM OOSTENRIJK)	
ELEKTRICITEIT + WATER + VERWARMING + KOELING + AFVAL	287,€
INTERNET	19€
HUUR	837 €
TELEFOON	20€
TOTAAL	1.163 €

MAANDREKENING (1 PERSOON, 49 M², LABEL A, IN BELGIË)	
ELEKTRICITEIT + VERWARMING	65€
WATER	70€
HUUR	850 €
TOTAAL	985 €

MAANDREKENING (6 PERSONEN, 250M² IN BELGIË)	
ELEKTRICITEIT	300€
VERWARMING	290€
WATER	260€
HUUR	1.200 €
TOTAAL	2.050€

Epiloog

Het was mijn eerste keer dat ik een buitenlandse stad leerde kennen zonder een voet in het toeristische deel te hebben gezet.

Om te praten, te kijken, te zien, te horen dat mensen eigenlijk niet veel verschillen, en toch zoveel. De kleine elementen, de omstandigheden, de taal.

Om te beseffen dat een eenduidige vraag niet eenvoudig kan worden gesteld, noch dat een simpel antwoord volstaat, van zodra het grotere geheel zich begint te ontvouwen.

Vervuld van herinneringen aan een heel jaar noeste arbeid, gesteund door de mensen om me heen.

Doorgezeten, volgehouden, problemen overwonnen en nieuwe vaardigheden verworven, om zo'n lange paper neer te kunnen pennen.